

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:1, SAYI:1 VOLUME:1 ISSUE:1

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:1, SAYI:1 VOLUME:1, ISSUE:1

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER

Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

Dr. Eralp ERDOĞAN

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 2019

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 1, Issue: 1, January 2019

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with political history of the Turks, and their state traditions, social life, military and economic activities, religious beliefs, culture and mythology, etc. and evaluates the disciplines in this field as broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The ones approved are sent to two independent experts for double-blind peer review. Those articles which peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. No article is returned to authors.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tuba TOMBULOĞLU (İçişleri Bakanlığı-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Ar. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Dr. Tevfik Orkun DEVELİ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Ceren AKGÜN

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Ar. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosk./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi- Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroška PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Halide DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUČERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANÍA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAKIR (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YILMAZ (Amasya Üniversitesi-Amasya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül ŞENTÜRK (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Cezmi KARASU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Derya Derin PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Halide DEVRİŞEVA (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sait TÜRKHAN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mikail KOLUTEK (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin-TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Recep ARSLAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Ashı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tefik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Tuba TOMBULOĞLU (İçişleri Bakanlığı-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)

SUNUŞ

Tarih, her zaman geniş kitlelerin ilgisini çekmekle birlikte, son zamanlarda bu ilgide yoğun bir artış gözlemlenmekte, düşünce hayatımızda da tarihçilerin ağırlığı giderek kendini hissettirmektedir. Tarihe ait kitaplar çok sayıda okuyucu bulurken, dönem dizileri ve filmleri de hatırı sayılır bir izlenirlik oranı yakalamaktadır. Bunda büyük oranda toplum yapımızdaki hızlı değişim sürecinin etkisi olduğu söylenebilir. Bir cemiyette tarihe gösterilen yoğun ilginin, o dönemde yaşanan büyük değişim ve çalkantıların da dolaylı bir göstergesi olduğu bilinmektedir. Görüş mesafesinin kısaldığı böyle dönemlerde tarihe iki tür ilgi doğmakta olup bunlar bir biriyle kıyasıya yarışır. Bunlardan birincisi objektif diğeri ise subjektif ilgidir. Belirsizlik ortamında İnsanların nereye gidiyoruz sorusuna bulacakları cevap, kuşkusuz yola nereden çıktıklarına dair bilgilerinin güncellenmesiyle bağlantılıdır.

Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik adlı eserinde *Erol Güngör*; özellikle sosyal değişimin önemli sıkıntılara yol açtığı zamanlarda tarihin yeni bir cemiyet tipinin kaynağı haline geldiğinden söz eder. İnsanlar o günkü buhrandan çıkış yolunu tarih içinde ararlar. Tarihte bulunacak bir modele göre şimdiki çarpık sosyal gidişten kurtulmayı ümit ederler. Geçmişe hasretle bakmanın ve sık sık geçmiş üzerinde durmanın hem bugünden duyduğumuz sıkıntıyı, hem de gelecekte duyduğumuz endişeyi gösterdiğini belirtir: *“Tarihle bu iki türlü ilgi bir birinden oldukça farklı karakterlidir. Tarihe karşı duyulan objektif ilgi, orada yatan gerçekleri ortaya çıkarmaya yararırken, tarihin yaşatılması için gösterilen gayret, gerçeklerin olduğu gibi görülmesine engel olacak bir hissi duvar meydana getirir...”*

Biz bir ülkedeki tarih algısına bakarak o ülkenin o günkü durumundan mutlu olup olmadığını ve nasıl bir gelecek tasavvur ettiğini anlayabiliriz. Bugünün mutsuzluğu ve gelecek korkusu bizi tarihe sığınmaya iter. Ancak bu sığınma biçimi subjektif bir tarihçilik ile ilişkilidir. Bu *Max Weber*, *Karl Mannheim* ve *Karl R. Popper*'in ifade ettiği tarihselcilik olarak karşımıza çıkar. Sosyolog ve bilgi kuramcısı *Karl Mannheim*, *Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji Üzerine Denemeler* adını taşıyan eserinde büyük toplumsal değişimlerin ve çalkantıların yaşandığı toplumlarda tarihe ilginin arttığına işaret eder. Bu ilginin o toplumda tarihi ve sosyal yapıyı anlamada daha bilinçli bir görüşün oluşmasına katkı sağladığını belirtir. Bu bilinçlenme sözünü ettiğimiz objektif ilgi ile bağlıdır. *Bernard Levis* de *“yeni bir gelecek için yeni bir tarih”* vurgusunu yapar. Cumhuriyeti kuran kuşakların geleceğe umudunu taşıyan *Yusuf Akçura*, *“tarih hayat içindir”* der.

Büyük değişim ve çalkantılı gündemimizin, bilimsel tarih araştırmalara konu yapılması için belli bir sürenin geçmesi gerekir. Tarihçiliğin gerekli objektif ve soğukkanlı değerlendirmeleri için buna ihtiyaç vardır. Bu konuda bilimsel tarihçiliğin nicelik ve nitelik yönünden gelişmesi, büyük önem taşır. Çıkar çevrelerinin, gerçekle bağını koparmış, unsurların hakikat katliamının önüne ancak bu yolla geçilebilir. Bu şekilde bilinçlenme sözünü ettiğimiz objektif ilgiyi ifade eder.

Türk tarihini bir bütün olarak süreklilik içerisinde inceleyen Genel Türk Tarihi, Türk tarihçilik mektebinin ana gövdesini oluşturmakta olup onun gelişmesinde büyük katkısı olagelmıştır. Tarihe yönelen söz konusu ilgiden de en çok hissedar olan bir disiplin durumundadır. Aynı zamanda başta Kazakistan ve Azerbaycan olmak üzere uluslaşma sürecindeki Türk cumhuriyetlerinin tarihçiliğine de yol gösterici bir konuma sahiptir. Bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar, belki bugün için çok mütevazı görülebilir veya beklenen etkiyi uyandırmayabilir. Ancak gelecek için mutlaka bir etkisi olacağı söylenebilir. Bu etkinin istenen seviyede olması, onun bilimsel niteliklere sadakatiyle bağlantılıdır. Bu konuda Mehmet Fuat Köprülü'nün Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eseri iyi bir misal teşkil eder. Türkiye'nin büyük bir çalkantı içinde olduğu Harb-i Umumî'nin olağanüstü şartları altında 1918'de tamamlanan eser, Mütareke döneminde 1919'da da yayımlanmıştır. Oysa eser ve yazarı, o dönemde geleceği tartışılan bir milletin, İstiklâlini kazandıktan sonra kurduğu milli devletinin tarih anlayışının temelini oluşturacaktır. Bu eser, Türkiye Türklerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihsel sürekliliğini ortaya koyan bilimsel yaklaşımı ile sadece Türkiye'de değil Türk dünyasında da giderek artan bir etkiye sahiptir.

Her başlangıç, yeni bir umut demektir. Bu düşüncelerle, yayın hayatına atılan *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin ülkemizdeki bilimsel tarihçiliğe ve dolayısıyla objektif tarih ilgisine katkı yapacağı umudunu taşıyor ve başarılar diliyoruz.

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Editörden...

Türkistan ve Türkiye tarihleri aralıksız bir bütün halinde Türklerin tarihidir.

Hüseyin Nihal ATSIZ

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk milleti, tarih boyunca yaşadığı olaylar sonucu elde ettiği tecrübelerin neticesinde zengin bir kültür oluşturmuştur. Tarihin ilk devirlerinden itibaren Çin, İran ve Roma gibi büyük medeniyetlerle siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunan Türk devletleri, bu medeniyetler üzerinde bıraktıkları etkilerle tarihi kaynaklarda yer almıştır. Gerek medeniyetler arasındaki ilişkilerde, gerekse teşkilatlı bir millet olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerle insanlık tarihine yön veren milletlerin başında gelen Türkler, Altaylardan Balkanlara kadar uzanan geniş bir coğrafyada damgalar, kaya resimleri, kitabeler ve meydana getirdikleri diğer eserlerle de tarihte derin bir iz bırakmıştır. Bu kadar köklü bir tarihe sahip Türklerin tarihini belirli bir sistem dâhilinde araştırmak, yaklaşık iki asırdır tarihçilerin en temel sorunları arasında yer almaktadır. Zaman ve mekân açısından çok geniş bir sahayı kapsadığından *“Türk tarihini klasik çağ mantığı ile ele almak doğru değildir”* düşüncesiyle kurulan Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın temel amacı, yukarıda Atsız'ın sözünde de işaret edildiği üzere Türk tarihini bir bütün olarak incelemektir. Genel Türk Tarihi'nin büyük hocalarından İbrahim KAFESOĞLU'nun aşağıdaki ifadeleri de Türk tarihinin çağ mantığı ile incelenmesinin yanlışlığını vurgulamaktadır:

Milletin hayatını çağlara bölmek, bu çağları birer ünite sayarak ayrı ayrı mütalaa etmek ve çağların başlangıçlarını türlü içtimai ve tarihi meselelerde mebdde kabul etmek hatadır. Böyle bir tutum, mahdutluğu sebebiyle sosyal problemlerin, cemiyeti derinden ilgilendiren davaların iyice kavranması bir tarafa, basit siyasi vak'aların bile hakiki çehresi ile anlaşılmasını imkânsız kılar. Zira millet denilen varlığın inkıtasız hayat akışı üzerinde, bu akışı adeta durdururcasına “çağ” adı altında suni setler kurulmuştur.¹

Türk tarihçiliğinde Kafesoğlu'nun belirttiği bu anlayışın temelleri 19. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Bu yüzyılda Süleyman Paşa ile birlikte ortaya çıkan Osmanlı dışındaki tarihi olayların da ele alınması gerektiği anlayışı, 20. yüzyılın başında Mehmed Fuad Köprülü'nün girişimleriyle İstanbul Darülfünunu'nda sistemli hale gelmeye başlamış, Zeki Velidi TOGAN'ın 1925 yılında Türkiye'ye gelişiyle kurumsallaşmıştır. Zeki Velidi Togan tarafından kurulan Umumi Türk Tarihi Kürsüsü ile Türk tarihine ilişkin araştırmalar hız kazanmıştır. İstanbul'daki bu gelişmelerden sonra, Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Türk tarihinin eski dönemlerinin araştırılmasına verdiği önem çerçevesinde kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi alanındaki araştırmalar açısından ikinci dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu fakültede 1946 yılında açılan Genel Türk Tarihi Kürsüsü, alanda değerli bilim adamlarının yetişmesine hizmet etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul ve Ankara üniversitelerindeki çalışmalarla şekillenen Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, modern Türk tarihçiliğinin oluşmasında da önemli görevler ifa etmiştir. Yukarıda Kafesoğlu'ndan verdiğimiz örnekte görüldüğü üzere Türk tarihinin zaman ve mekân ile ilgili problemlerinin çözümünün yanı sıra, hanedan ve olay merkezli tarih anlayışından uzaklaşarak sosyal tarih anlayışına yönelmesinde bu anabilim dalında yapılan çalışmaların önemli bir yeri vardır. Bu açıdan eserleriyle Türk kültür tarihine büyük hizmetler yapan Bahaeddin ÖGEL'i zikretmeden geçemeyiz. Geçmişten günümüze Türk kültürünün değişim ve süreklilik açısından bir bütün olarak ele alınmasında Ögel'in hizmetleri büyüktür.

İstanbul ve Ankara üniversitelerinde kurumsallaşan Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, günümüzde birçok üniversitede bulunmakla birlikte, hâlâ bu alandaki kurumsallaşmasının yeterli seviyede olduğu söylenemez. Günümüz üniversitelerindeki kadro ve yayınlarda Osmanlı ile Cumhuriyet döneminin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Genel Türk Tarihi'ne ilişkin eksikliklerden biri de farklı isimlerde birçok sosyal bilimler dergisi olmasına rağmen Türkiye'de bu alana hasredilmiş süreli yayınların yetersiz olmasıdır. Bu nedenle **Genel Türk Tarihi Araştırmaları** adıyla

¹ İbrahim Kafesoğlu, “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XIII, Sayı 17-18, İstanbul 1969, s.8.

anabilim dalına has bir dergiyi faaliyete geçirmeye karar verdik. Amacımız yukarıda da belirttiğimiz “*Türk tarihini bir bütün olarak ele almak*” anlayışıyla Türk tarihine ve tarihçiliğine ilişkin çalışmaları bir dergi çatısı altında toplayarak hocalarımızdan devraldığımız mirası bir adım daha ileriye taşımaktır.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin (GTTAD) bu ilk sayısında Türk tarihinin kesintisiz bir bütün olduğu mefhumuna sadık kalınarak, Türk tarihinin çeşitli evrelerine ait on adet araştırma makalesine ve iki adet çeviri makaleye yer verilmiştir. Editör Kurulumuz adına yayında emeği geçen tüm yazarlarımıza, hakemlerimize, danışma kurulu üyelerimize ve yolumuzu aydınlatan değerli hocalarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

Baş Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak 2019

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 1, Issue: 1, January 2019

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

HASAN BAYBURTLUOĞLU

MÖ I. Binden MS VII. Yüzyıla Kadar Toharistan'ın
Siyasi Tarihi

Political History of Tokharistan from BC 1th
Thousand to AC 7th Century

ss. 1-12

ONUR KÖSE

Türk Kültüründe Dağ ve Düzgün Baba Dağı

Mountain and Düzgün Baba Mountain in Turkish
Culture

ss. 13-24

AHMET KARADENİZ

İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi

Turkish Imagination And Its Change in Islamic
Sources

ss. 25-36

MUHAMMED EMİN KOÇAK

Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu

The Center of Trade in the Mongolian Age: The Silk
Road

ss. 37-46

ÇAĞATAY GENÇTÜRK

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile Halep
Atabeyi Nureddin Mahmud Arasındaki Münasebetler

Relationships Between Kılıçarslan II, the Sultan of
Seljuks and Aleppo Atabeg Nureddin Mahmud

ss. 47-54

CENGİZ GÜLER

Osman Gazi İle İnegöl Tekfurunun Mücadelesi ve
İnegöl'ün Fethi

Struggles Between Inegol Tekfur and Osman Gazi and
Conquest of Inegöl

ss. 55-68

GÖKHAN TOKA

*XVII. Yüzyılda Osmanlı ve İngiltere'de Krizler ve
Dönüşümler: Karşılaştırmalı Bir Tarih Perspektifi*

*Crises and Transformations in the Ottoman Empire
and England in the 17th Century: A Comparative
History Perspective*

ss. 69-80

SİNAN MİSER

*Ortaya Çıkışından Bastırılmasına Kadar Pontus
Ayaklanması*

Pontus Rebellion: From Rising to Repressing

ss. 81-96

TUĞRUL OTAÇ

*İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve
Türkiye İçin Önemi*

*The Allies Conferences in the Second World War and
Their Importance for Turkey*

ss. 97-126

ADELYA MİİASSAROVA

*Kazan Federal Üniversitesi Bilim Kütüphanesi'nin El
Yazmaları ve Nadir Eserler Bölümü'ndeki Türkçe
Basılı Kitaplar*

*Турецкие Печатные Книги В Фонде Отдела
Рукописей И Редких Книг Научной Библиотеки
КФУ*

ss. 127-138

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

NIKOLAY İVANOVIÇ VESELOVSKIY

Çev. SERKAN ACAR

*Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe-Tatarca "Tiş"
(Diş) Kelimesi Hakkında*

*О Турецко-Татарскомъ Слове Тыш (Зубъ) въ
Дипломатическихъ Документахъ*

ss. 139-140

FARHOD MAKSUDOV

Çev. SELİM KARAGÖZ

*Özbekistan'daki Bir Kaya Resim Alanının Yeniden
Yorumlanması*

*К Новой Трактовке Наскальных Росписей
Зараутся*

ss. 141-149

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 1-12.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN’IN SİYASİ TARİHİ*

HASAN BAYBURTLUOĞLU**

ÖZET

Tohârîstan bölgesi, siyasi, sosyokültürel ve iktisadi bakımdan oldukça önemli bir bölgedir. Bölgeyi siyasi olarak ele aldığımızda birçok devletin geçişine imkân sağlayan stratejik bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Tohârîstan, sadece toplulukların hareketliliğine değil, aynı zamanda devletlerin uzun dönemli hâkimiyetlerine de sahne olmuştur. Bölgenin, kuzeyde Maverâünnehir bölgesi, güneyde Hind coğrafyası, batıda İran coğrafyası, doğuda ise İç Asya’ya geçiş sağlama potansiyeline sahip olduğunu görüyoruz. Tohârîstan’ın siyasi tarihine birçok devlet etki etmiştir. Bölgenin ismi de bu münasebetle ortaya çıkmıştır. Zira Tohârîstan ismi (Tohâr yurdu), Doğu Türkistan’dan bölgeye gelip hâkimiyet kuran “Tohâr” isimli bir kavimle bağlantılıdır. Bölgede Tohârîlerden başka, yaşadıkları çağın büyük devletleri arasında gösterilen; Akhamenid İmparatorluğu, Baktriya Grek Krallığı, Kuşan Devleti, Eftalit Devleti, Sasani Devleti, Gök Türk Kağanlığı, Emevî ve Abbasî Devletleri hâkimiyet kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tohârîstan, Baktriya, Saka, Akhamenid İmparatorluğu, Baktriya Grek Krallığı, Kuşan Devleti, Eftalitler, Sasaniler, Gök Türkler.

POLITICAL HISTORY OF TOKHARISTAN FROM BC 1th THOUSAND TO AC 7th CENTURY

ABSTRACT

The region of Tokharistan is a very important region in political, socio-cultural and economic terms. When we evaluate the region politically, we see that it has a feature of intersection that allows the passage of many states. Tokharistan has not only seen the mobility of communities, but also the long-term domination of states. The region of Tokharistan has the potential to cross the Māvāra ‘al-Nahr region in the north, the Indian geography in the south, Iran geography in the west and Inner Asia in the east. Many states had influenced the political history of the region. The name of the region had been emerged with this relationship. The name of the region is related to the “Tokhar” tribe who migrated from East Turkestan. The strongest states such as Achaemenid Empire, Greco-Bactrian Kingdom, Kushan State, Ephthalites, Sasanian Empire, Gok-Turk Kaghanete, Umayyad and Abbasid States of the period other than the Tokhars had dominated in the region.

Keywords: Tokharistan, Bactria, Sacae, Achaemenid Empire, Greco-Bactrian Kingdom, Kushan Empire, Ephthalites, Sasanians, Gok Turks.

* Bu makale, Prof. Dr. Mehmet TEZCAN’ın danışmanlığında yürütülen *Orta Çağ’da Toharistan Bölgesinde Halaçlar* isimli Yüksek Lisans Tezinin “Giriş” ve “Sonuç” kısımlarından türetilmiştir. Yardımlarını esirgemeyen danışmanıma şükran duyuyorum. Ayrıca doktora tezinden istifâ etmeme danışmanım aracılığı ile olanak sağlayan Doç. Dr. Erkin EKREM’e de teşekkür ederim. SDÜ Arş. Gör. Tuğrul OTAÇ’a, da, sağladığı katkılardan dolayı teşekkür ederim.

** Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. İletişim: hsn_61_34@hotmail.com.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Tohâristan'ın coğrafi hududu ve sosyokültürel yapısı hakkında umumi bir değerlendirme yapıldıktan sonra, MÖ I. binden başlamak kaydıyla şu tarihsel işleyiş silsilesi takip edilmiştir: Evvela MÖ I. bin ile başlayan ve MÖ 323'e kadar süren; Sakalar, Akhamenid İmparatorluğu ve Büyük İskender'in etkin olduğu süreç. Ardından Yüeh-chih İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar geçen takribi 200 yıllık; Seleukos Hanedanı ve Baktriya Grek Krallığı'nın etkin olduğu dönem. Devamında milat öncesi devrin son iki asrında etkin olan; Yüeh-chihler Devri. Söz konusu devrin akabinde, miladi devrin ilk asırlarında aktif rol oynayan; Kuşan Devleti Dönemi. Bu hususların tümü 2. başlık altında işlenmiştir. 3. başlık altındaysa Orta Çağ'ın başlangıç evrelerinin temsilcileri; Eftalitler, Sasaniler ve I. Gök Türk çağları incelenmiştir.

1. Tohâristan'ın Coğrafi Hududu

İslâm kaynaklarında Tohâristan, Batı kaynaklarında Baktriya ismiyle anılan¹ Tohâristan bölgesi, Horasan bölgesi ile iç içe bir vaziyette görülmektedir. Esasında Tohâristan, Horasan'ı oluşturan bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vesileyle evvela Horasan bölgesinden bahsetmek, Tohâristan'ın konumunu daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Horasan kelimesi Farsça olup güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. X. yy. İslâm coğrafyacısı İstahrî, Horasan'ın muhtelif bölgelerin toplamından oluştuğunu belirtir. Bu bölgelerin en büyüğü Nisâbü (Nîşâpur)'dur. Büyüklüklerine göre diğer bölgeler şu şekilde sıralanır: “Merv, Herat, Kuhistân, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Esfîzâr, Bûşenc, Bâzegîs, Kencü, Rüstâk, Merverûz, Cûzcân, Garc eş Şâr, Bâmîyân, Tohâristan, Zemmu ve Âmul.” Bu çerçevede bölgenin hududu, doğuda Sistân (Sicistan) civarı ve Hind ülkesi, batıda Oğuz çölü/ Mefâzetü Guzziyye ve Cürçân havâlisi, kuzeyde Mâverâünnehir ve Huttel'in arka kısmına düşen bir kısım Türk ülkeleri, güneyde ise Fars çölü/ Mefâzetü Fars ve Kûmis ile çevrelenmektedir.²

İstahrî, Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında belirttiği Tohâristan bölgesinin şehirlerini tanımlarken, bölgenin en büyük şehrini Tâlekân (Tâyekân) olarak belirtir. Düzlük ve bereketli bir sahaya sahip olan Tâlekân, Belh'in 1/3'ü büyüklüğündedir. Tâlekân'dan sonra büyüklük açısından ikinci Tohâristan şehri Vervâlîz'dir.³ Vervâlîz'i, dağlık bir alanda kurulu Enderâbe (Enderâb) şehri takip eder. Tohâristan'ın diğer şehirlerinin büyüklükleri birbirlerine eşittir. Bu şehirler şu şekilde sıralanır: “Hulm, Simincân, Seklekend (Sîgilkent), Bağlânü (Bağlan), Arhenü (Erhen), Râven, Sekîmeşt (Sekîmüşt) Ruûb, Serâyâsım (Saray-ı Âsım), Hastenderâb (Husb-i Enderâb), Mezir (Mezar) ve Kâh (Kih)”⁴

X. yy. İslâm coğrafyacıları arasında bulunan İbn Havkal, İstahrî'nin Tohâristan üzerine sunduğu bilgileri teyit eder.⁵ Aynı yüzyıl coğrafyacısı Ya'kubî de benzer bilgiler aktarır. Bu çerçevede Ya'kubî, Belh şehrini merkez olarak Tohâristan şehirlerini tanımlar. Bu doğrultuda Belh'in güneyinde, Tohâristan'ın ilk şehirleri olan Enderâb ve Bâmîyân şehirlerine varılır. Her iki şehir de çok müstahkem olup, Kâbul'e geçişte önemli bir yere sahiptir. Ya'kubî, bu şehirlerden başka, “Bedehşân, Huttel, Hammârbek, Şıkânân” şehirlerini Tohâristan şehirleri arasında gösterir.⁶

Başvurduğumuz son X. yy. İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih, Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında ikinci bölge olarak Belh ve Tohâristan'ı gösterir. İbn Hurdazbih'e göre Tohâristan'a bağlı şehirler; “Zemmu, Fâriyâb (Fâryâb), Cûzcân, Huttalân, Belh', Su'd-i Hurre, Hulm, Kabr-u Vugaş, Termüz (Tirmîz) Ru'be, Simincân, Rayevşârân, Bâmeyân (Bâmîyân), Bermuhân, Bînkân, Kerrân, Şakinân (Şıkânân), Hân, Mendicân, Aharûn, Kest,

¹ Mehmet Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, Erzurum 2012, s. 317.

² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 221; Murat Ağarı, “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, Karabük 2015, s. 99.

³ Vervâlîz, Birünî'nin aktardığına ve *Hudûdu'l- Âlem*'de geçen bilgilere göre Tohâristan bölgesinin başkenti olarak belirtilir. Bkz. Ahmet Yılmaz, “Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 341-342.

⁴ İstahrî, *age*, s. 236-238; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 69-70.

⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 385-386.

⁶ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002, s. 70-71.

⁷ İbn Hurdazbih, Tohâristan şehirlerinin haraç miktarı hakkında bilgi verirken Belh'i de bu şehirler arasında gösterir. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 42. Fakat İstahrî, Belh'in Tohâristan bölgesine dahil olması gerektiğini belirtmekle yetinip, Belh'i Tohâristan'a dahil etmemiştir. Ek bilgi olarak İstahrî, Belh ile Tohâristan'ı bir araya getirmede zorluk olmadığını da belirtmiştir. Belh ile Tohâristan arasındaki bu yakın münasebeti, İbn Hurdazbih'in Belh'i, Tohâristan şehirleri arasında gösterişinden yola çıkarak anlayabiliriz. Bkz. İstahrî, *age*, s. 222.

Nuhâm, Sagâniyân, Bâsârâ, Vâşcird, İndemîn, Zemsân” şehirleridir. Tohâristan’ın sınır illeriye Kâbul ve Sistân⁸ şehirleridir.⁹

İbn Fâkih, ünlü İslâm tarihçisi Belâzurî’nin Horasan’ı dört bölgeye ayırdığını belirtir. Söz konusu bölgeler arasında üçüncü bölge; “Fâryâb, Cûzcân, Yukarı Tohâristan, Huttal, Kubadiyan, Hast, Enderâb, Bâmiyân, Bağlan, Valic (Vervâliz), Sağaniyan, Aşağı Tohâristan, Hulm ve Simincan” illerini ihtiva eder.¹⁰ Aşağı ve Yukarı Tohâristan taksimi, bölgenin hududunu tayinde önemlidir. Zira bölgenin kapsadığı alan oldukça geniştir. Arapların VII-VIII. asırlarda Tohâristan’ı istilaya giriştiği süreçte bölgenin, Demir Kapı’dan, Hindikuş geçitlerine, hatta Sind’e kadar uzandığı ve Ceyhun nehrinin iki yakasındaki şehirleri kapsadığı belirtilir. Bu geniş coğrafi saha doğal olarak bölgenin ikiye ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bu ayırım neticesinde asıl Tohâristan, “Aşağı Tohâristan Bölgesi” olarak belirirken, “Yukarı Tohâristan”, Ceyhun’un yukarı kısımlarındaki dağlık bölgeleri kapsıyordu.¹¹

Tohâristan şehirlerinin “Yukarı” yani “Kuzey” kısmına dahil olan şehirler; “Tâlekân, Tirmîz, Sagâniyân, Huttal, Vervâliz, Simincân, Bağlan, Aharûn, Çiğilkend, Şuknân (Şikmân), Kunduz, Râven, Faryâb, Vaşh, Kubâdiyan, Şuman” şehirleridir. Aslî Tohâristan şehirlerinin dahil olduğu “Aşağı” yani “Güney” kısmına; Bedehşan, Enderâb, Bâmiyân, Cûzcân, Hulm, Erhen, Hâst, Sekîmeşt, Saray-ı Asım, Garcistan, Güzganan” şehirleri dahildir.¹²

Çin kaynaklarında Tohâristan bölgesi, T’u-huo-luo, T’u-he-yi ve Tou-sha-luo şeklinde birçok formda verilmiştir. Söz konusu kaynaklarda bölgenin Fu-ch’u (Ceyhun) nehrinin güneyinde olduğu belirtilir. Wei Sülalesi Tarihi’ne göre Tohâristan’ın doğusundan Bâmiyan, batısından Semerkand, kuzeyinden Sasani Devleti’ne varılır. Bölgenin güneyi adı bilinmeyen dağlarla çevrilidir. Yeni Tang Hanedanı’nın kayıtlarına göre Tohâristan’ın güneyinden Kapisa’ya varılır. Sui Sülalesi’ne göre Tohâristan, Pamir Dağları’nın batısındadır. Tohâristan’ı 519 yılında ziyaret eden rahip Hui-sheng ile elçi Sung-yung’un kaydettiği bilgilere göre bölgenin güney hududu Tieh-luo, kuzey hududu Ch’ih-le, doğu hududu Hotan, batı hududu Sasani memleketlerine ulaşıyordu.¹³

Tıpkı İslâm kaynaklarında olduğu gibi Çin kaynaklarında da Tohâristan ikiye ayrılır. Bu ayırım Çinli seyyah Hsüan-Tsang tarafından yapılmıştır. Hsüan-Tsang’ın belirttiğine göre Tohâristan’ın birinci kısmına dahil olan şehirler; Ceyhun’un kuzey kıyısında bulunan “Termiz, Çağaniyan, Karun, Şuman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici” şehirleri ile Ceyhun’un güney kıyısında bulunan “Bağlan, Rui-Samağan, Kulm, Belh, Zumathan, Cûzgân, Tâlekân ve Gaz” şehirleridir. Bu şehirlerin toplamı 16’dır. Tohâristan’ın ikinci kısmına dahil olan şehirlerse Afganistan’ın güney doğusunda bulunur ve toplamda 13 şehirdir. Böylelikle Hsüan-Tsang, iki bölgeye ayırdığı Tohâristan Bölgesi’nin, 29 şehirden oluştuğunu belirtir.¹⁴

Aktarılan bilgiler ışığında, Tohâristan hududunun geniş manada Ceyhun’un yukarı mecrasının doğu ve batısında bulunan ve Belh’e tâbi olan tüm memleketleri içine aldığı, dar manada ise, kuzeyde Maverünnehir, güneyde Hindikuş, batıda Belh ve doğuda ise Bedehşan olarak çevrelendiğini söyleyebiliriz.¹⁵

Tohâristan bölgesi, coğrafi yapısının etkisiyle siyasi çeşitlilik göstermiştir. Buna bağlı olarak sosyokültürel çeşitliliği de doğal olarak bünyesinde barındırmıştır. Sosyokültürel etkiye paralel olarak Tohâristan bölgesini iktisadi bakımdan ele aldığımızda, bölgenin ticaret yolları açısından oldukça önem arz ettiğini görmekteyiz. Bunu söylememize en temel dayanak kuşkusuz “İpek Yolu”dur. Söz konusu yol Merv’de iki kola ayrılır. Ayrılan kollardan biri Maverünnehir’den geçerek İç Asya’ya giderken, diğer kol Tohâristan bölgesinden geçerek Hindistan ve İç Asya’ya ulaşır.¹⁶ Bu yolun bölge üzerinden geçiyor oluşu, iktisadi zenginliğe oldukça katkı sağlar. Sadece iktisaden değil bununla beraber dini açıdan da etkinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira din adamlarının İpek Yolu vasıtasıyla misyonerlik faaliyetleri yapması bölgenin dini yapısını oldukça etkilemiş,

⁸ Tohâristan’ın sınır illeri arasında beliren Sistân; “Zâvul (Zabul), Nimrûz ve Sicistan” isimleriyle anılmaktadır. Sistân’ın merkez şehri Zerenc’tir. Sırasıyla Büst, Ruhhac (Ruhhed), Zemindâver, Zabulistan, Nevâd, Esfuzâr, Hucistân (Huzistan) şehirleri Sistân bölgesine dâhildir. *Târih-i Sistân*’da geçen bilgilere göre Kâbul’de, Sistân şehirleri arasındadır. Bkz. *Târih-i Sistân*, çev. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 43-46.

⁹ İbn Hurdazbih, *age*, s. 41-44.

¹⁰ İbn Fâkih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 237.

¹¹ Zekerîya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s. 74-75; Yılmaz, agm, s. 339-340.*

¹² Ahmet Yılmaz, *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 38-76.

¹³ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 137.

¹⁴ *Agt*, s. 138-139.

¹⁵ *Agt*, s. 137.

¹⁶ Boris Ya Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, C. 3, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 405.

Budizm, Mazdeizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslâm dini gibi dinlerin hem bölgede var olması hem de çevre bölgelere yayılmasında önemli rol üstlenmiştir.¹⁷

2. MÖ I. Binden Kuşan Devleti'nin Yıkılışına Kadar Tohâristan

MÖ I. binin başlarında Çin'in kuzeyinden batıya doğru Tohâristan bölgesini de etkileyecek bir dizi göç hareketliliği meydana gelmiştir. Buna Çin'de bulunan Chou Hanedanı (MÖ 1122-256) ile Çin'in kuzeyinde bulunan göçebe kavimlerin mücadeleleri sebebiyet vermiştir. Söz konusu mücadeleler neticesinde Chou hanedanının hükümdarı Hsüan (MÖ 827-782), kuzeydeki göçbeleri (Kuzey Hunları) kesin bir yenilgiye uğratarak yer değiştirmelerini sağlamıştır.¹⁸ Bu vesileyle onların batısında bulunan Arimaspi, İssedon, İskit, Argippaei ve Masseget isimli kavimler göçe başlamıştır.¹⁹

Antik Yunan kaynaklarında, Hazar denizi havalisinde beliren İskitlerin doğusunda yaşayan Masseget ve Saka²⁰ (Saca) kavimlerinin genel olarak İskit adıyla isimlendirildiği, fakat dağılmış halde yaşıyor olmalarından dolayı kendilerine has isimlere sahip oldukları belirtilir. Tarihi kayıtlar çerçevesinde bu toplulukları etnik olarak aynı kökene bağlayamasak da, Hazar Denizi havalisi, Karadeniz'in kuzeyi ve Tuna'ya uzanan sahada yaşayan grupları "İskit", Hazar Denizi'nin doğusundan Çin sınırına kadar uzanan bölgedeki grupları (Tohâristan bu mntıkaya dahil) "Saka" şeklinde belirtebiliriz.²¹

"Saka" toplulukları MÖ VIII-VII. asırlarda Tohâristan'da da hâkim konumdaydılar. Tohâristan, yol güzergâhlarının üzerinde bulunması münasebetiyle doğudan ve batıdan gelen göçlere yataklık etmiştir. Bu doğrultuda Sakaların hâkimiyetini İran'dan yani batıdan gelen Medler sarstı. Medlerin tahribiyle beraber Çin'den yani doğudan gelen tazyikle birlikte Sakalar dağılmıştır. Sakaların dağılmasıyla Tohâristan'da oluşan siyasi boşluk MÖ VI. yy.'da İran'da kurulan "Akhamenid İmparatorluğu" tarafından dolduruldu. Akhamenid İmparatorluğu bir diğer söylemle Pers İmparatorluğu, İran kökenli olmakla beraber ordu gücünde "Saka" birliklerine de yer vermiştir.²²

Akhamenid İmparatorluğu MÖ 546-540 yılları arasında II. Kyros (MÖ 559-529) tarafından düzenlenen seferler neticesinde sınırlarını Tohâristan ve Soğd bölgelerini kapsamak kaydıyla Seyhun boylarına kadar genişletmiştir. II. Kyros'un daha doğuya gitmesine Sakalar engel teşkil etti. Kyros, Sakalarla girdiği mücadele neticesinde onların kralı Amorges'i esir etti. Bu vesileyle Sakalar dağılma gösterse de Amorges'in eşi kısa bir sürede Sakaları tekrar toplayarak hücumu geçti. Söz konusu hücum, II. Kyros'un geri çekilerek Sakalarla antlaşma yapmasına sebep oldu. Yapılan antlaşma gereğince Sakalar, Akhamenid İmparatorluğu'na vergi ödemeyi kabul etti. Bu antlaşma Akhamenidleri iktisadi açıdan kazançlı çıkarırken, siyasi açıdan da doğu hudutlarını Asya'dan gelebilecek tehlikelere karşı Sakaları set haline sokmaları vesilesiyle kârlı çıkarmıştır.²³

Akhamenid İmparatorluğu devrinde Tohâristan'ı etkileyen ikinci önemli evre Kral I. Darius (MÖ 521-486) dönemidir. Zira MÖ 518 yılında Saka isyanları nedeniyle Kral Darius bölgeye yöneldi. Sakalar üzerine yapılan seferlerde Saka liderlerinden Sakunkha ele geçirilmiş, sağ kalan Sakalar kaçarak çöllere dağılmıştır. Bu isyanın bastırılışında Akhamenid İmparatorluğu'nun Saka askerlerinin kılığına girerek onları aldatıp böylelikle yenilgiye uğrattıkları rivayet edilir.²⁴

Kral Darius Tohâristan'da sükûneti sağladıktan sonra MÖ 512 yılında Hindistan'a yönelmiştir. Darius, Pencap'ı ele geçirip Ganj nehrine kadar ilerledi ve İndus havzasını egemenliği altına geçirdi. Seferler neticesinde Kral Darius Akhamenid İmparatorluğunun sınırlarını doğuda en geniş sınırlarına ulaştırmıştır.²⁵ Tohâristan siyasi tarihinde İran-Saka mücadele evresi MÖ IV. yy. ortalarında sükûta ermiştir. Bölgenin siyasi açıdan tekrar hareketli hale gelişi Büyük İskender'in (MÖ 336-323) Akhamenid İmparatorluğu'nu mağlup edip Türkistan'a

¹⁷ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s. 53-60, 82-96, 125-133.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 30.

¹⁹ Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, s. 3.

²⁰ Pers kaynaklarında "Saka haumavarga", "Saka tigrakhauda" ve "Saka tiay para daray" olmak üzere üç Saka grubu belirmektedir. Greklerin dilinde Sakalara "Skythia" denilirken, doğu Sakaları, "Sakai" ismiyle anılmıştır. Pers kaynaklarında geçen "Saka tiray para daray"ın, deniz ötesindeki İskitleri belirttiği, diğer iki Saka grubunsa İskitlerden daha doğuda yaşayan "Sakai"ler olduğu ilim adamlarınca ileri sürülmektedir. Heredotos, İskit olan doğu Sakalarını "Sakai Amyrgioi" ismiyle aktarıırken, Perslerin, tüm İskitleri doğu-batı fark etmeksizin "Sakai" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Bkz. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 5-6.

²¹ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlar)*, Ötügen Neşriyat, Ankara 2017, s. 56-60.

²² Akbulut, *agt.*, s. 4-6.

²³ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi (Eski Çağlar'dan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 142; Fazlı Altı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 48.

²⁴ Durmuş, *age.*, s. 37-38.

²⁵ Altı, *agt.*, s. 60-61.

yönelmesiyle başlar. Söz konusu mücadelelerin başlaması ve sonrasında bölgede kurulan düzen oldukça önem iktifa eder.

Büyük İskender, seferlerini MÖ IV. yy. ikinci yarısında gerçekleştirdi. Akhemenid İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirdiği son ve Türkistan kapılarının da açılmasına anahtar olan savaş, MÖ 331'de Gaugamela Ovası'nda yapılan meydan savaşıdır. Bu savaş esnasında Akhemenid İmparatorluğu'nun başında III. Darius (MÖ 336-330) bulunuyordu. Büyük İskender'in askeri zekâsı III. Darius'un ordusunu bozguna uğrattı. Bozgun neticesinde Darius kaçtı ve Akhemenid İmparatorluğu tarih sahnesinden silindi. Söz konusu savaş neticesinde Büyük İskender "Asya Kralı" ilan edildi.²⁶

Büyük İskender, Akhemenid İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, Horasan ve Maverünnehir'de oluşan siyasi boşluğu doldurmak için doğuya yürüdü. Söz konusu doğu hareketiyle İskender, Herat, Kandehar, Kabil ve Belh'i ele geçirerek Tohâristan'da dolayısıyla Horasan'da hâkimiyeti sağlamış oldu. Ardından Maverâünnehir'e yönelen Büyük İskender, orada da hâkimiyetini sağladı. Ayrıca Soğdıyanalı prenses Roksana ile evlenerek bölge ile kültürel bir bağ kurdu. Büyük İskender, Asya seferlerini Hindistan ile neticelendirdi. MÖ 327-325 yılları arasında gerçekleşen seferler devletin sınırlarını İndus havzasına kadar genişletse de Hindistan seferi başarıyla neticelenmedi ve en nihayetinde Büyük İskender geri dönmek zorunda kaldı. İskender bu seferden kısa bir süre sonra MÖ 323'de yakalandığı ateşli hastalık nedeniyle Babil'de öldü.²⁷

Tarih boyunca doğu ve batı siyasî ve medenî çatışma noktasında iki tarafgir olmuştur. Bu durum bir medeniyet kutuplaşması meydana getirmiştir. Fakat tarihin belirli evrelerinde iki medeniyetin etkileşime girip yeni kültürler oluşturduğu da vaki olmuştur. Makedonyalı Büyük İskender ile Akhemenid İmparatorluğu arasında gerçekleşen savaşları "Doğu" ve "Batı"nın çarpışması olarak görebiliriz. Bu çarpışma "Doğu" ve "Batı" kültürünün etkileşimine ve "Helenistik Dönem" olarak adlandırılan evrenin doğmasına sebep olmuştur.²⁸

Helenistik dönem, Tohâristan'ın siyasal ve kültürel yapısında değişim ve dönüşümün meydana geldiği önemli bir evredir. Söz konusu devrin bölgedeki temsilcileri "Seleukoslar" ve "Baktriya Grek Krallığı"dır.²⁹

Büyük İskender ölmeden evvel bir varis tayin etmemişti. Bu durum İskender'in generalleri arasında hâkimiyet mücadelelerinin meydana gelmesine sebep oldu. Hâkimiyet mücadelesini Babil satraplığını ele geçiren Seleukos (MÖ 312-281) kazandı. Seleukos Hanedanı Suriye, Mezopotamya ve İran'ı idaresi altına alarak hâkimiyetini güçlendirdi. Soğd ve Tohâristan Seleukosların idaresindeydi. Seleukos hükümdarı I. Antiokhus (MÖ 281-261), Baktriya satrabı olarak Diodotos isimli bir Grek'i görevlendirmişti. Diodotos, MÖ 256 yılında Seleukosların Mısır'a girdiği savaştan yararlanarak bağımsızlığını ilan etti. Böylelikle Baktriya Grek Krallığı kurulmuş oldu. Soğd ve Tohâristan bu krallığın hâkimiyeti altına girdi.³⁰

Tohâristan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Baktriya Grek Krallığı, bölgede uzun bir istikrar sağlayamadı. Zira doğudan Arşak liderliğinde gelen "Parthlar" evvela kuzey doğu İran, ardından Horasan'a inerek Seleukos valisini MÖ 247 yılında devirip bir krallık tesis ettiler. İran'da bu olaylar cereyan ederken, Baktriya Grek Krallığı'nda hanedan değişikliği oldu ve Magnesialı Euthydemos kendi sülalesini iş başına getirdi.³¹

İran'da Parthlar, Mezopotamya'da Seleukoslar, Tohâristan ve Soğd'da Baktriya Grek Krallığı'nın hâkim olduğu siyasi yapı, hâkimiyet mücadelelerinin vücuda gelmesine sebep oldu. MÖ 200-150 yılları arasında geçen bu hâkimiyet mücadelelerinin sembolik anlamda ilk kazananı Seleukoslar oldu. Bu süreçte MÖ 210-209 yıllarında Büyük Antiokhus (III. Antiokhus) (MÖ 223-187) Parthia'ya vardı ve Parth kralına kendi üstünlüğünü kabul ettirdi. Ardından Tohâristan'a yönelen Antiokhus orayı kuşattı. Bu kuşatma üç yıl sürdü ve nihayetinde Grek Kralı Euthydemos, Antiokhus'la antlaşmak zorunda kaldı. Bu antlaşma gereğince Grek Krallığı topraklarını korudu fakat Seleukos hükümdarının üstünlüğünü kabul etti. Böylelikle sembolik de olsa Tohâristan ve Soğd, Seleukos İmparatorluğu'na bağlanmış oldu.³²

Seleukosların, Tohâristan'daki ismî hâkimiyetleri uzun sürmedi. III. Antiokhus MÖ 189'da Romalılara yenilince doğudaki vassal devletler bağımsızlıklarını ilan etti. Bu durumdan faydalanan Parthlar, MÖ 173-129 yılları arasında Seleukoslar ve Grek krallığı ile mücadeleye girişti. Bu mücadelelerin nihayetinde MÖ 129'da Seleukosları tarih sahnesinden silmeyi başardı. Fakat Baktriya Grek krallığı için aynı durum söz konusu değildi. Zira doğudan yeni bir göç dalgası gelmekte ve Tohâristan'ın siyasi yapısı yeniden şekillenmekteydi.³³

²⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 136-137.

²⁷ *Age*, s. 136-137.

²⁸ Thomas R. Martin, *Eski Yunan (Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a)*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 335-337.

²⁹ Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası (Antik Çağlardan Türklerin Yayılması)*, çev. Fisun Tayanç - Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 105-114.

³⁰ Akbulut, *agt*, s. 7-8.

³¹ *Agt*, s. 8.

³² *Agt*, s. 9.

³³ *Agt*, s. 10.

Türk siyasi tarihinin ilk siyasi teşekkülü olarak gösterilen “Asya Hun İmparatorluğu”, MÖ III. yy. sonunda Çin'in kuzeyinde belirdi. Bu devlet, MÖ 209 yılında Tanhu Mao-tun liderliğinde en zirve dönemini yaşadı. Söz konusu dönemde Kansu'da “Yüeh-chih”³⁴ halkı yaşamaktaydı. Mao-tun, Yüeh-chihlere MÖ 177-176'da ağır bir darbe vurdu. Mao-tun'un halefi Lao-şang, babasının bozguna uğrattığı Yüeh-chihleri, Kansu'dan tamamen çıkartarak batıya göç etmelerini sağladı. Bu göç, Batı Türkistan'a doğru kavimler göçünün meydana gelmesine sebebiyet verdi.³⁵

Yüeh-chihler Kansu'dan ayrıldıktan sonra Çin kaynaklarının belirttiğine göre Ta-yüan (Fergana) ve Ta-hsia (Baktriya) bölgelerini ele geçirerek, MÖ 129-128 tarihine kadar Ceyhun'un kuzey ve güneyine hâkim oldular. Yüeh-chihlerin Ceyhun'un güneyine inişleri takribi MÖ 126-100 yılları arasına tarihlendirilebilir.³⁶ Çin kaynakları Maveraünnehir ve Baktriya fetihlerinde Yüeh-chihleri ön planda tutarken, Grek kaynakları Baktriya Grek Krallığı'nı yıkan ve Parthları tahrip eden dört göçebe kavim üzerine bilgiler sunmaktadır. Bu kavimler “Sacarauli”, “Tohâr”, “Asiani” ve “Pasiani” ismiyle belirmektedir.³⁷

Anlatılanlar ışığında Büyük İskender'in ölümüyle başlayan Helenistik dönemin, MÖ II. yy. sonlarında doğudan gelen birçok göçebe kavim tarafından Baktriya Grek Krallığı'nın yıkılmasıyla Tohârîstan'da sonlandığını söyleyebiliriz. Helenistik dönem sonrası bölgenin ilk hâkimleri “Ta Yüeh-chihler” oldu. Ta Yüeh-chihler, Kuşan Devleti kurulana kadar Maveraünnehir ve Tohârîstan'ı beş yabguluk halinde yönettiler.³⁸

Ta Yüeh-chih sonrası dönem, Maveraünnehir ve Baktriya'da milat öncesinden, miladi döneme geçişte önemli bir evredir. Bu evrede köprü vazifesini “Kuşan Devleti”³⁹ yerine getirmiştir. Kuşan Devleti hüküm sürdüğü çağda (I ila IV.yy.'lar arası) dönemin dört büyük devletinden biri olarak gösterilmektedir. Kuşan Devleti Baktriya'da kurulup, I. yy. tamamı ve II. yy. ilk çeyreğinde Maveraünnehir, Keşmir ve Pencap'a kadar genişlemiştir. Kuşanlar, II. yy. ilk çeyreğinden başlayan ve III. yy. ortalarına kadar geçen evrede, batıda Soğd ülkesi, doğuda Bihar, kuzeyde Pamir dağları üzerinden İç Asya'ya, Güney Asya'da ise Vindhya'a kadar genişlemiştir. Kuşanların son yüz yılı yani III. yy. ortalarından başlayıp IV. yy. ortalarına kadar süren yüzyıl, devletin zayıflamasına ve parçalanarak Baktriya özeline dönmeye, en nihayetinde ise yıkılmasına sahne olmuştur.⁴⁰

Kuşanlardan boşalan siyasi boşluğu “Kionit/Hyonlar”ın⁴¹ varisi “Eftalitler”⁴² doldurmuştur. Kionitler, 375 yılında Maveraünnehir'i ele geçirmiştir. Kionitlerin Maveraünnehir'i ele geçirdikleri dönemde, İran'da

³⁴ Antik Yunan tarihçileri “Tohâr” isimli bir kavim üzerine malumat vermektedir. Bu malumattan yola çıkılarak Yüeh-chihlerin, Tohârlarla aynı kavim olduğunu ileri süren ilim adamları vardır. Çin tarihçileri Yüeh-chihlerin MÖ II. yy. başlarında Batı Kansu'da yaşadığını belirtir. Coğrafyacı Batlamyus zikredilen tarihlerde Batı Kansu'da, bir “Thaguoro kavmi”, bir “Thagouron Dağı” ve “Thogara şehrinden” bahsetmektedir. Bu husustan yola çıkılarak Yüeh-chih-Tohâr bağlantısı kurulmaktadır. Ayrıca Yunan tarihçisi Strabon'un “Tokharoiarı” Baktriya Grek krallığını yıkan kavimler arasında gösterdiği tarihle, Çin kaynaklarında Yüeh-chihlerin Baktriya hudutlarına gelişi aynı tarihe denk gelmektedir. Yüeh-chih-Tohâr ayniliğini savunan tarihçilerin çoğu, Türkistan'da çok eski zamanlardan beri Hind-Avrupa dili yahut Hind Avrupa kavminin var olduğunu bu aynilik ile ortaya koymaya çalışmışlardır. Söz konusu görüşü tenkit eden ilim adamları vardır. Eleştirilerin ortak noktası, batılı tarihçiler tarafından Çin kaynaklarında geçen Ta Hsia isminin Tohâr ismine benzetilmesiydi. Çünkü Çin kaynaklarında geçen bu tabir Doğu Türkistan ve Baktriya için kullanılmıştı. Yüeh-chihlerin Baktriya'ya gelmesi ve bölgenin Çin kaynaklarına göre Ta Hsia yani batılı âlimlerce Tohâr olarak isimlendirilmesi Yüeh-chih-Tohâr bağlantısına dayanak olmuştur. Lakin Ta Hsia ismi çok eskiden buyana Çin'in batısındaki uzak ülkeleri nitelendirmek için kullanılan coğrafi bir isimdir. Ayrıca Çin kaynaklarında Ta Hsia'nın, Yüeh-chihler tarafından fethi anlatılmaktadır. Eğer Ta Hsia ve Tohâr ismi aynı ise, Yüeh-chihler yani batılı âlimlerce Tohârlar, Ta Hsia yani yine batılı âlimlerce Tohâr ülkesini almış olurdu ki bu da mantık hatasına sebebiyet verirdi. En nihayetinde bu ön görülerden yola çıkılarak Yüeh-chih-Tohâr ayniliğinin tam doğruluğu teşkil etmediğini, aynilikten ziyade Tohâr isimli kavmin Baktriya'nın fethi esnasında Yüeh-chihlerle bölgeye gelen kavimlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 71-76.

³⁵ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 41-42; Ögel, *age*, s. 310-328.

³⁶ Yüeh-chihlerin Amuderya'nın güneyine inmesiyle orada meskün olan Saka toplulukları güneye inerek Drangiane ve Gandhara'ya yerleşti. Sakaların bölgeye yerleşmeleri sonucu Drangiane, Saka memleketi anlamına gelen Sakastana ismini aldı. Bu isim modern İran dilinde Sistân olarak geçer. Bkz. Grousset, *age*, s. 46.

³⁷ Tezcan, *agt*, s. 158-160.

³⁸ Mao-tun'un Kansu'da Yüeh-chih'lere saldırması sonucu Yüeh-chihler ikiye ayrıldı. Bu ayrılma neticesinde Ta Hsia ve Ta Yüan'a göç eden gurup Ta Yüeh-chih yani Büyük Yüeh-chih grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer Yüeh-chih grubu Hsiao Yüeh-chih (Küçük Yüeh-chih) grubu Çin'de kalmıştır. Bkz. Tezcan, *agt*, s.117; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 106-107.

³⁹ MS I. yy.'da Brahmi yazılı yerel kitabelerde Kuşan ismiyle anılan bir devlet kurulmuştur. Bu isim Sasani, İslâm ve Ermeni kaynaklarında da görülmüştür. Çin kaynaklarında, beş Ta Yüeh-chih yabguluğu arasında gösterilen Kuei-shuang Yabguluğu Kuşan adı olarak kabul edilmektedir. Kuşan Devleti, Çin kaynaklarında Ta Yüeh-chih ismiyle anılmıştır. Bu isimlendirmeye daha önce kurulan Ta Yüeh-chih Devleti'nin bakayası olan topraklarda kurulmuş olmalarından dolayı maruz kaldıkları kuvvetle muhtemeldir. Kuşanların Sakaların bünyesinde bulunan göçebe kavimlerden biri olduğu ve Baktriya'ya, Yüeh-chihlerle birlikte yahut onlarla aynı esnada istila ettikleri belirtilir. Kuşan-Saka bağlantısı bilhassa, Kuşan yöneticilerin kullandığı unvanlar olmak üzere çeşitli tasvirler vesilesiyle kurulabilmektedir. Bundan farklı görüşlerde mevcut olup ayrıntılı bilgi için bkz. Tezcan, *agt*, s. 339-353.

⁴⁰ Awadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1300.

⁴¹ Kidara Kuşanlar yahut Kidaritler devri olarak geçer. Bkz. Mehmet Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 18-20; Kionitler yukarıda zikredilen isimlerden başka, sikkeler üzerinden yola çıkılarak onların “Akhun” olarak da isimlendirildiklerini belirten ilim adamları vardır. Bkz. Dursun Ali Akbulut, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1318-1319.

“Sasaniler” hâkim konumdaydı. Bu siyasi konjonktür ilk etapta Sasanilerin kuzey doğu sınırlarının Kionitler tarafından zorlanmasına sebep oldu.⁴³

Kionitler, IV. yy. sonlarına doğru Rey’e kadar Sasani topraklarını yağmaladı fakat, bölgede kesin bir hâkimiyet tesis edemediler. Sasani hükümdarı Behram Gur (420-438), Kionitleri mağlup edip Maveraünnehir’e dönmelerini sağlamıştır. Hatta Kionitleri haraca bağlayarak resmi manada Maveraünnehir’i hâkimiyeti altına almıştır. Bu durum Behram Gur ölene kadar devam etmiştir. Behram Gur’dan sonra Sasani tahtına II. Yazdigerd (438-457) geçti. Bundan sonraki dönem Kionitlerin, Sasani topraklarını yeniden tehdit etmeye başladığı dönemdir. Başlayan bu tehdit süreci 438-455 yılları arasında sürmüş ve Kionitler Horasan’da varlığını kabul ettirmiştir.⁴⁴

Kionitler, Sasanilerle mücadele ederken Maveraünnehir’den güneye doğru Eftalitlerin hareketi söz konusu olmuştur. Eftalitler evvela Vervâliz’i ele geçirmiş ardından Tohâristan’a inerek “Kidara Kuşanları”⁴⁵ mağlup edip kendi hâkimiyetini kurmuştur. Bu dönem Tohâristan’ın Orta Çağ safhasının ilk nüvesini teşkil eder.⁴⁶

3. Eftalitlerden İslâmî Devre Tohâristan

Buhara dilinde “güçlü adam”, Hotan-Sakaları arasında ise “cesur-yiğit” anlamı taşıyan “Eftalit” ismi, çeşitli kaynaklarda farklı versiyonlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Eftalitler, Çin kaynaklarında “Ye-da”, “Ye-dien”, “Idi”, “Ye-ta-i-lito”, Süryani kaynaklarında “Ephthalita”, “Tedal”, Grek kaynaklarında “Hephthalites” (Εφθαλιται), “Abdel/Avdel” (Αβδελαι) ve “Akhun”, Ermeni kaynaklarında “Hephthal”, “Hep’tal”, “Tetal” (ayrıca Kuşan), Orta Pers kaynaklarında “Éftâl”, “Hyôn”, “Hephtal”, “Hephtel”, Zerdüşti kaynağı *Bundahišn*’de, “Hëvtâl”, Arap kaynaklarında “Haytal” (çoğul formu Hayatıla), Hind kaynaklarında, “Hūna”, Baktriya kaynaklarında, “Ebodalo” (ηβοδαλο), Çince farklı bir söylenişe göre ise “Hua” şeklinde anılmışlardır.⁴⁷

Liang-shu’nun 54. Bölümünde Yüan-wei (386-494) dönemine ait kayıtlarda “Hua” ismiyle isimlendirilen Eftalitlerin ataları V. yy. başlarında Moğolistan’da hâkim bulunan Juan Juanların hâkimiyeti altındaydı. Siyasi nüfuzları ilk etapta az olan Eftalitler, güçlendikçe, aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde Vervâliz, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, Aksu, Hotan ve Kargalık bölgelerine doğru yayılma gösterdiler.⁴⁸ En nihayetinde Hualar, V. yy. ikinci yarısından sonraki süreçte takribi 466 yılında Kidaritleri malup edip güneye sürerek, Tohâristan’da hakimiyetlerini sağlamlaştırıp, aynı yüzyıl sonuna doğru Maveraünnehir’de hakimiyetlerini tesis ettiler.⁴⁹

Eftalitler, Sasani Devleti için büyük tehdit oluşturdular. Onlar, Sasani hükümdarı Firuz’un hükümdarlığı zamanında (459-484) Horasan’a saldırarak bir zafer elde ettiler. Bu zafer Sasani kralının ölümüyle neticelenmiştir. Bu savaşı kazanan hükümdarın adı Arap ve İran tarihçilerine göre “Akşunvar” veya “Akşunvaz” adıyla bilinmektedir. Bu ad bir ihtimale göre Soğdça kral manasına gelmektedir. Eftalitler bu zaferden sonra Tâlekân’ı ele geçirmiş ve Sasanileri vergiye bağlamışlardır.* Eftalitler bununla yetinmeyip Merv ve Herat’ı da işgal ettiler. Eftalitler V. yy. son çeyreğinde otoritelerini Sasani İmparatorluğu’na kabul ettirmiş, onların hâmisî konumuna geldiler. Zira biz 498-499 yıllarında Eftalitlerin, Sasani iç işlerine karıştığını görmekteyiz.⁵⁰

Sasani Devleti V. yy. sonunda siyasi ve iktisadi bunalımın içindeydi. Bu bunalım ortamı tarihte “mazdek” isyanı diye anılan bir sürecin yaşanmasına vesile olmuştur. Bu isyanın temel prensibi insanlar arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlığı ortadan kaldırmak, bunun tesisi içinse mülkte ve kadında ortaklığı sağlamaktır.

⁴² Eftalitlerin Türklüğü üzerine muhtelif fikirler mevcut bulunmaktadır. Bu fikirler onların, “Kuzey Hun” devletine bağlı olan “Yüeban”ların yerine geçtikleri bu vesileyle Kuzey Hunlarına dayandıkları, “Ruziye” (Yüezhinin Türkçe kökenli bir kelime olup Ruziye yani Oğuz manasına geldiği belirtilir) boylarına mensup oldukları, “Kanglı”lar ile ilişkili oldukları, şeklindedir. Tüm bu veriler onların hangi boya mensup olduklarını net bir şekilde ortaya koyamasa da çeşitli kabile temsilcilerini bünyelerinde barındırdıklarına ve “Türk” menşeli olduklarına ışık tutar. Bkz. A. Khodzhaev, “Svedeniya Kntayskikh İstochiikov o Proiskhozhenii Yuepan’tsev i Eftalitov”, *Problemi Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, Ed. Shamsiddin S. Kemoliddin, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2018, s. 91-108.

⁴³ Akbulut, *agt*, s. 59.

⁴⁴ *Ag*, s. 80-85.

⁴⁵ “Kidara Kuşanlar” yahut “Kidarit Hunları” Göbl’ün sikkeler üzerinden yaptığı tasnife göre “İran Hunları” olarak geçen dört grubun (Kidarit, Alkhon, Nizek, Eftalit) ilkinin teşkil eder. Bkz. Aydogdy Kurbanov, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, (PhD. Thesis), Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin 2010, s. 93-108. Priskos’un belirttiğine göre Kionitlerden yaklaşık 100 yıl sonra Sasani Devleti’nin doğu ve kuzey doğu sınırında Kionitlerin yerine Kidara Kuşanlar belirmiştir. Bundan yola çıkarak Kidarit Hunlarının “Kionit” kalıntısı olduğunu belirten ilim adamları vardır. Ayrıca muhtelif kayıtlarda Kionitlerden bahsedilirken “Kidarit Hunları” tabirinin kullanılması bu durumu destekler mahiyettedir. Fakat bunlara karşılık Gumuliev, Kidaritleri diğer topluluklardan bağımsız müstakil bir topluluk olarak ele alır. Bkz. Mızrak, *age*, s. 119-120.

⁴⁶ Akbulut, *agt*, s. 87-89.

⁴⁷ Kurbanov, *agt*, s. 2; B. A. Litvinsky, “The Heptalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-139.

⁴⁸ Mızrak, *age*, s. 164-165.

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, XII/48, Ankara 1948, s. 826-827; Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, s. 33.

⁵⁰ Tuba Kalkan, “Bâdgîs’teki Türk Hâkimiyeti” *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir- vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017; 493; Grousset, *age*, s. 83-84.

Mazdek'in söz konusu propagandası halk tabanında geniş bir kitleye yayıldı. Dönemin Sasani hükümdarı Kubad (488-496 ve 498-531) da Mazdek'in propagandasına destek verdi.⁵¹

Mazdek'in propagandası neticesinde bir ayaklanma meydana geldi. Mazdek'in müridleri din adamlarını ve asilleri öldürdü. Evler ve konaklar yağmalanıp, kadınlara tecavüz edildi. Mazdek'e inanmış olmasına rağmen Şah Kubad, bu süreçte hapsedilmişti. Bir fırsatını bulup kaçan Kubad, Eftalilere sığındı. Tohâristan'ın hâkim gücü Eftalitler, bu evreden sonra İran siyasi tarihine etki ettikleri gibi, bundan daha da önemlisi, dini ve sosyal hayatına da etki edecek konuma geldi. 498-499 yıllarında Şah Kubad'ın emrine 30 bin Hun birliği verilerek İran'a gönderildi. Bu vesileyle Mazdek isyanı bastırılarak, Mazdek ve müridleri idam edildi. Böylelikle İran sosyokültürel yapısını derinden etkilemesi gayet olağan olan bir durumun önüne Eftalitler geçmiş oldu.⁵²

Eftalitlerin Sasani içlerine olduğu gibi Hindistan'a yönelik seferleri de mevcuttur. Daha evvel bahsedildiği üzere V. yy. ikinci yarısından itibaren Ceyhun'un güneyine indiler. Bu doğrultuda aynı yüzyıl sonuna doğru Belh, Tohâristan ve Tohâristan'ın doğu kısımlarını ele geçirdiler. Kuzey Hindistan fetihleri VI. yy. ilk 15 yılında *Tigin* unvanı taşıyan Toraman tarafından daha hareketli bir hale gelmiştir. *Tigin* unvanından başka, *Maharaca*, *Şâh*, *Jauvla*, *Racadhiraca* unvanlarını da kullanan Toraman, Hindistan'ın üst bölgelerinin ilk fatihi olmuştur. Toraman *Tigin*'in hâkimiyeti 515 yılında son buldu. Toraman'ın yerine oğlu Mihirakula geçti. 550 yılına kadar Ganj ve İndus bölgelerini ele geçiren Mihirakula, Hindistan'da Eftalit hâkimiyetini genişletti. Mihirakula, Hindistan'daki başarıları münasebetiyle Hindistan'ın Atillası olarak tanımlanmıştır.⁵³

3. 1. Eftalitlerin Yıkılması ve Tohâristan'da Sasani Hâkimiyeti

Eftalitler, VI. yy. ikinci yarısından sonra zayıflamaya başladı. Tohâristan'ın tarihsel serüveni göstermektedir ki, bölgede kurulan devletler hem İran hem de İç Asya'dan gelen kuvvetlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kâh Tohâristan'daki kuvvet İran ve Kuzey Hindistan'a hükmetmiş, kâh batı ve doğudan gelen güçlerin tesiri vesilesiyle zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur. Eftalitler de bu tarihsel döngünün kurbanı olmuştur.

VI. yy. ikinci yarısı Çin'in kuzeyinde "Gök Türk İmparatorluğu" kurulmuştur. Devletin kurucusu Bumın Kağan (542-552), Gök Türk sınırlarını doğuda genişletirken, batı bölgelerinin fütuhatı kardeşi İstemi Yabgu (553-575) tarafından gerçekleştirilmiştir. İstemi Yabgu, Altay dağlarından başlamak suretiyle Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede yaşayan "Töles" ve "On Ogur" boylarını itaat altına aldı. Gök Türkler bu hamle ile İpek yolu üzerinde önemli bir hâkimiyet ele geçirdiler. Lâkin yol üzerinde tam hâkimiyetin tesisi için Maveraünnehir ve Tohâristan'a hükmeden Eftalitlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu eksende politika yürüten Gök Türkler, 556 yılında Eftalitleri baskı altına aldı. Gök Türklerin, Eftalitler üzerine kurduğu baskıda siyasi ve askeri müttefikleri Sasaniler idi. Bu ittifaka karşı Eftalitler, Çin'deki Batı Wei İmparatorluğu'na 555-558 yıllarında iki elçilik heyeti gönderdiler fakat sonuç alamadılar.⁵⁴

Gök Türk Kağanlığı, İstemi Yabgu'nun kızını, Sasani Şehinşahı Hüsrev Anuşirvan'a (531-579) vermek suretiyle evlilik ittifakı kurdu. Söz konusu süreçte Gök Türklerin başında Mukan Kağan (553-572) bulunmaktaydı. Gök Türk-Sasani ittifakı, 557 yılında Gök Türklerin kuzey doğudan, Sasanilerin ise batıdan Eftalilere saldırması sonucu Eftalit Devleti'ni tarih sahnesinden sildi. Bu süreçten sonra Eftalit toprakları Ceyhun sınır tayin edilerek Sasani ve Gök Türk devleti arasında paylaşıldı. Bu paylaşım üzerine Tohâristan mıntıkası Sasanilerin payına düşmüş bulunuyordu.⁵⁵

Eftalitlerin yıkılmasıyla Tohâristan'da meydana gelen siyasi boşluk, Hüsrev Anuşirvan liderliğindeki Sasaniler tarafından dolduruldu. Sasaniler, Eftalit topraklarının Belh ve Tohâristan'a kadar olan kısımlarını sınırlarına dahil ederken, Gök Türkler Soğdıyana ve Fergana bölgesini sınırlarına dahil etti. Sasaniler bu devirde, Tohâristan'ı ele geçirmekle beraber en zirve çağına ulaşmıştı.⁵⁶

İpek Yolu'nun en kritik noktalarında biri olan Tohâristan'ın Sasani hakimiyeti altında olduğu dönem, Bizans İmparatorluğu ve Gök Türk Kağanlığı'nın diplomatik ilişkilere girmesine sebep olmuştur. İstemi Yabgu, Tohâristan'a yönelik fetih emellerini diri tutmuş, bu durum Ceyhun nehrinin Gök Türklerle Sasaniler arasında sıcak bir hat haline gelmesine neden olmuştur. Bizanslılar ise kuzey ve doğu topraklarını güvence altına almak ve iktisadi kaygılarla diplomatik sürece dahil olmuştur.⁵⁷

⁵¹ Kenan Has, "Mezdekiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, s. 523.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 86.

⁵³ Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1314.

⁵⁴ Ahmet Taşağul, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 38-39.

⁵⁵ *Age*, s. 39.

⁵⁶ Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", s. 43.

⁵⁷ Akbulut, agm, s. 1334.

Hüsrev Anuşivan, Tohâristan'ın ticari konumunu iyi kullanıyordu. Anuşivan hem geçitleri kapatıp Bizans ve Gök Türkleri zor duruma sokuyor hem de Soğdlu tüccarlardan yüksek oranda geçiş vergisi isteyerek doğu-batı ticaretine engel teşkil ediyordu. İstemi Yabgu bu durumu düzeltmek için Maniakh isimli Soğdlu bir tüccarı elçi olarak Anuşivan'a yolladı. Elçi Maniakh aracılığı ile gerçekleşen temaslar sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Maniakh başkanlığında Soğdlulardan oluşan elçilik grubu, 567 yılında Bizans'la temas kurmak üzere gönderildi. Bu süreç Bizans-Gök Türk ittifakı açısından olumlu sonuçlandı. Zira 570 yılında batıdan Bizans'ın saldırıya başlaması ve 571'de Armenia'da isyanların patlak vermesi Sasanileri zor duruma sokarken, doğuda (Tohâristan) Gök Türkler, Sasanilere baskı kurdu.⁵⁸

Gök Türklerin Sasanilere karşı Bizans'la kurduğu ittifak uzun soluklu olmadı. Esasında Gök Türklerin, Tohâristan'da hakimiyet kurmak için dıştan gelen bir ittifaktan ziyade Tohâristan'ın yerel hanedanlıklarının desteğini alması daha önemliydi. Zira Gök Türk-Sasani ittifakı Eftalitleri yıkmış olsa da, Badgis ve Herat'da Eftalit yöneticileri, Sasanilere bağlı olmak kaydıyla varlığını sürdürüyordu. Kuzey Tohâristan'ın Zerefşan Vadisi mıntıkasında bulunan Eftalit kalıntıları ise Gök Türklerle vergi ödüyordu.⁵⁹ Bu durumun da getirisiyle beraber Sasanilerin Tohâristan'daki hakimiyetleri sekteye uğradı. Özellikle Gök Türk Devleti'nin 582 yılında ikiye ayrılması ve Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ortaya çıkmasıyla Tohâristan'daki hâkimiyet mücadelesi yeni bir boyut kazandı.⁶⁰

3. 2. Batı Gök Türk Kağanlığı Devri Tohâristan

Çin kaynaklarına göre Eftalitler, takribi 30 civarı devleti kendisine bağlamıştır.⁶¹ Eftalitlerin yıkılmasıyla onların bakıyeleri (Kabul ve Gandhara "Xingil" Hanedanı'nın yönetimine bırakılmak kaydıyla) Batı Gök Türk Kağanlığı'nın vassalı durumuna geldi.⁶² Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ilk Kağanı olan Tardu (582-603), Eftalit kalıntılarını idare etmek için Chi-chiang isimli bir idareciyi görevlendirdi.⁶³

Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Tohâristan bölgesindeki hâkimiyet mücadelesinde rakibi, Sasani Devleti'ydi. Tardu Kağan Batı Gök Türk Kağanlığı'nın başındayken, Sasani İmparatorluğu'nun başında İstemi Kağan'ın kızıdan doğduğu için "Türkzâde" lakabıyla nitelendirilen Hüzmüz (Ormazd IV) (579-590) vardı. Tohâristan'daki Sasani-Batı Gök Türk mücadelesinin ilk evresi söz konusu yöneticilerin hükümlerine döneminde rast gelir. Bu dönem Tardu'nun üstün zaferine sahne olmuştur. Zira Tohâristan'da kat'i hâkimiyet sağlanmış, 588-589'da daha da ileri gidilerek Herat ve Badgis toprakları Kağanlığın hâkimiyetine dâhil edilmiştir.⁶⁴

Batı Gök Türk Kağanlığı, Eftalitlerin de yaptığı gibi Sasani iç işlerine karışmıştır. Bilhassa Bizans-İran savaşları ve Sasani taht mücadeleleri bu durumun gerçekleşmesine fırsat tanımıştır.⁶⁵ Sasani Devleti'nin 590 sonrası dönemi, Hüzmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz ile Behram Çupin arasında geçen taht mücadelelerine sahne olmuştur. Bu durum Tardu'nun Toharistan'da hâkimiyetini kuvvetlendirmesine yol açmıştır. Söz konusu evrede Tardu, Toharistan'ı yönetmek için oğullarından birini görevlendirmiştir.⁶⁶

Tardu Kağan 599 yılında ölmüştür. Kağanlık, T'ung Yabgu'nun 618 yılında başa geçişine kadar buhran dönemi yaşamıştır. T'ung Yabgu yönetimi ele aldıktan sonra Toharistan'da kalıcı yenilikler yapmıştır. T'ung Yabgu, Sasani-Bizans savaşından yararlanarak 625 yılında Toharistan ve Gandhara'yı ilhak edip İndus nehrine kadar ilerledi. Bu süreçten sonra bölgenin hâkimiyetini kalıcı kılmak için Eftalit beylerinin yerine Gök Türk beylerini yönetici olarak görevlendirdi. T'ung Yabgu'nun söz konusu hamlesiyle beraber Eftalit İmparatorluğu yıkıldığından beri Huttal, Kapisa-Gandhara'da bağımsız hareket eden Eftalit kalıntılarını (Bunların arasında Hind te'siri önemli oranda etki etmiştir. Zira tüm kralları Xingil hariç Hind isimleri taşımaktadır) hâkimiyet altına alması Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Toharistan'da en prestijli dönemini yaşamasına vesile olmuştur.⁶⁷

T'ung Yabgu devrinde fethedilen topraklara Kabil, Sind ve Horasan toprakları dâhil edilerek T'ung Yabgu'nun oğlu Tardu Şad zamanında "Tohâristan Yabguluğu" kuruldu. Bölge babası adına Tardu Şad eliyle yönetildiğinden dolayı bölgedeki yöneticilere Toharistan Yabguları denilmiştir. Sind bölgesinden Herat'a kadar bütün beyler Toharistan Yabguluğu'nun hizmetçisi olarak nitelendirilmekteydi. Bölgeyi 630 yılından başlamak kaydıyla 758 yılına kadar Toharistan Yabguları yönetti.⁶⁸

⁵⁸ Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012, s. 244-245.

⁵⁹ Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", s. 43.

⁶⁰ Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 22-23; Kafesoğlu, *age*, s. 106

⁶¹ Yıldırım, *agm*, s. 296.

⁶² J. Harmatta- B.A. Litvinsky, "Tokharistan adn Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 360.

⁶³ Yıldırım, *agm*, s. 296.

⁶⁴ Taşağıl, *age*, s. 107; Kalkan, *agm*, s. 494.

⁶⁵ Kafesoğlu, *age*, s. 106.

⁶⁶ Taşağıl, *age*, s. 88.

⁶⁷ Kapisa-Gandhara'nın son kralı olan II. Narendra'nın madalyonunda görülen boğa tasviri, T'ung Yabgu'nun sikkelerinde de görülmektedir. Bu sembol, bölgede Gök Türk egemenliğinin tesis edildiği gösterir niteliktedir. Bkz. Harmatta-Litvinsky, *agm* 362.

⁶⁸ Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", s. 317.

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN'IN SİYASİ TARİHİ

Tohâristan'da Yabguluğun kurulması ile Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılış sürecine girmesi aynı dönemde gerçekleşmiştir. Batı Gök Türklerin yıkılışına, Tang Hanedanı'nın Doğu Gök Türklerle onların arasına açması ve devlete tabi olan boyların ayaklanması sebep olmuştur.⁶⁹ Bilhassa Tôles boylarının ayaklanması Batı Gök Türklerin önce kendi içinde ikiye ayrılmasına, 650 sonrası dönemdeyse Çin'e bağlanmasına neden oldu. Batı Gök Türk beyleri 630-658 yılları arasında Çin'e karşı hâkimiyet mücadelesine kalkıştı, fakat başarı sağlayamadılar. Bunun üzerine Batı Gök Türk toprakları, VII. asrın ikinci yarısından itibaren Çin nüfuzuna girmiş ve yurtları üç ana bölge olmak üzere taksim edilip, Çin tarafından atanan Batı Gök Türk hanedan ailesine mensup beyler eliyle yönetilmiştir.⁷⁰

Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılış sonrası da Çin kaynaklarının belirttiğine göre Tohâristan Yabguları "Aşina" kabilesinden olmaya devam etti. Söz konusu Aşina sülalesine mensup Tohâristan Yabguları; 645'li yıllarda İşbara Kağan, 653 yılı A-che-na Ou-che-po, 705 yılı Na-tou-ni-li, 720-730 yılları arası Kutlug Ton Tardu isimleriyle belirlemektedirler.⁷¹

Tohâristan Yabguluğu'nun bulunduğu dönemde Çin'in kuzeyinde II. Gök Türk Kağanlığı kurulurken, Orta Doğu'da kurulan Emevî Devleti Tohâristan'ı istilaya başlamıştır. Bundan sonraki dönem kısmî de olsa İslâmî devrin Tohâristan'da başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu başlangıç evresi Abbasiler devrinde yayılacak, bölgede Türk-İslâm Devletleri kurulacaktır.

SONUÇ

Çalışmanın sonucunda Tohâristan bölgesinin İran, Türkistan ve Hindistan için kritik bir öneme sahip olduğunu görüyoruz. Zira bölge, güneyde Hindistan, kuzeyde Maverâünnehir, batıda Sistân, doğuda Bedehşân ile çevreleniyor. Böylelikle doğu ve kuzeyde Türkistan, batıda İran, güneyde Hindistan'a geçiş sağlamada kavşak görevi görüyor. Coğrafyanın söz konusu özelliği tarih boyunca siyasi yapısını etkiledi. Çünkü bölgede kurulan güç, doğu ve batıdan gelen akınlara maruz kalıyordu. Tarihsel olaylar çerçevesinde Tohâristan'da müreffeh yaşamının yegâne yolunun, İran ve Hindistan'da siyasi nüfuzu etkin tutmak ve böylelikle doğudan gelen kavimlere karşı sağlam durmaktan geçtiğini saptadık.

Tohâristan'ın siyasi tarihini Çin'in kuzeyinde bulunan kavimlerin göç hareketleri ciddi manada etkilemiştir. Bu doğrultuda çalışma kapsamına dahil olan ilk doğu göçü, MÖ I. bin başlarında Chou Hanedanı'nın Çin'in kuzeyindeki göçebeleri yenilgiye uğratmasıyla başlamıştır. Söz konusu yenilgi, başta Saka toplulukları olmak üzere birçok kavmi harekete geçirdi. Bu durum doğal olarak Tohâristan'a da etki etti. Bir yandan Çin'in kuzeyindeki hareketlenmeler Tohâristan'a etki ederken, diğer yandan bölgenin batısından İran merkezli gelen saldırılar Tohâristan'ı çatışma bölgesi haline getirmiştir.

Antik Çağ'da Tohâristan'a etki eden İran merkezli devletlerden en etkini Akhamenid İmparatorluğu'ydu. MÖ VI. ve IV. asırlar arasında Akhamenidler, Tohâristan'da varlığını kabul ettirdi. Akhamenid varlığı, çok daha batıdan gelen Büyük İskender tarafından MÖ IV. yy. ikinci yarısında ortadan kaldırıldı. Bu süreçten sonrası bölgenin siyasi ve sosyokültürel tarihi açısından ilginçtir. Zira "Doğu" ve "Batı" kültürünün etkileşimi vesilesiyle "Helenistik Dönem" ismiyle anılan dönem, Seleukoslar ve Baktriya Grek Krallığı eliyle yaklaşık 200 yıl Tohâristan'da hâkim olmuştur.

Tohâristan'da Helenistik dönem, MÖ III. yy. sonlarında Çin'in kuzeyinde kurulan Asya Hun İmparatorluğu'nun, Kansu'da bulunan Yüeh-chih Devleti'ne MÖ II. yy. başlarında saldırması ve onları göçe mecbur bırakmasıyla son bulmuştur. Yüeh-chihlerle birlikte birçok topluluk Tohâristan'a göç etmiştir. Bu topluluklar arasında bölgenin isim babası olan "Tohâr" kavmi de bulunuyordu. Sonuç olarak Asya Hunlarının MÖ II. yy. başlarında tetiklediği göç hareketliliği aynı yüzyıl sonlarında Helenistik dönemi Tohâristan'da sonlandırdı.

Tohâristan'da, milat öncesi son asra Yüeh-chihler damga vururken, miladi devrin ilk asırlarında Kuşanlar etkin oldu. IV ve V. yüzyıllarda Kuşanların yerini Kionitler ve Kidaritler aldı. V. yy. ikinci yarısından sonra Eftalitler, Tohâristan'da hâkim oldu. Eftalitlerin Tohâristan'da hâkim oldukları süreçte en önemli rakibi, İran'da bulunan Sasani Devleti'ydi. Gök Türklerin, Eftalitlerin aleyhine VI. yüzyıl ikinci yarısından sonra Sasanilerle ittifak kurması, Eftalit hâkimiyetini bölgede sonlandırdı. Bu süreçten sonra Sasanilerin Tohâristan'da kısa süreli hâkimiyetleri oldu. Onların hâkimiyetine VI. yy. sonları ve VII. yy. başlarında Batı Gök Türk Kağanlığı darbe indirmiştir.

Sonuç olarak Tohâristan bölgesinde birçok farklı kavmin dönemsel hâkimiyet kurduğu belirlenmiştir. Bunun getirisiyle bazı kavimlerin (özellikle Kuşan/Kionit/Kidarit/Eftalit) kendisinden önceki kavimlerin

⁶⁹ Gülnar Kara, "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyeti Altına Alma Çabaları", *Bilgi*, S. 84, Ankara 2018, s. 51.

⁷⁰ Taşağıl, *age*, s. 277-287.

⁷¹ Gaybullah Babayar, "Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 185.

isimleriyle anılmaya başlanması, bölgede yaşayan kavimlerin kökenlerini tespitinde zorluğa sebebiyet vermiştir. Kökensele zorluklara rağmen Türklerin, özellikle “Erken Orta Çağ” döneminde Toharistan’a ve bölgenin stratejik özelliğinin getirisiyle çevre medeniyetlere etki ettiği belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

AĞARI, Murat, “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik’i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, Karabük 2015, s. 80-104.

AKBULUT, Dursun Ali, *Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.

AKBULUT, Dursun Ali, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1318-1348.

ALTI, Fazlı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

BABAYAR, Gaybullah, “Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 175-195.

BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

EBERHARD, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

EKREM, Erkin, *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

FOLTZ, Richard C., *İpek Yolu Dinleri*, Medrese Yayınları, İstanbul 2006.

FRYE, Richard N., *Orta Asya Mirası (Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına)*, çev. Fisun Tayanç - Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi (Eski Çağlar’dan İskender’in Asya Seferine Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

HARMATTA J.- Litvinsky, B. A., “Tokharistan adn Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 358-383.

HAS, Kenan, “Mezdekiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, s. 523-524.

İbn Fâkih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2015.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

KALKAN, Tuba, “Bâdgis’teki Türk Hâkimiyeti” *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir- vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017, s. 487-501.

KARA, Gülnar, “Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hâkimiyeti Altına Alma Çabaları”, *Bilig*, S. 84, Ankara 2018, s. 45-67.

KHODZAEV, A., “Svedeniya Kntayskikh İstochiikov o Proiskhozhdenni Yuepan’tsev i Eftalitov”, *Problemi Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, Ed. Shamsiddin S. Kemoliddin, Lambert Academic Publishing, Saarbücken 2018, s. 81-108.

KİTAPÇI, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN'IN SİYASİ TARİHİ

- KONUĞU, Enver, “Akhunlar”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1310-1318.
- KURBANOV, Aydogdy, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, (PhD. Thesis), Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin 2010.
- LİTVİNSKY, B. A., “The Heptalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-154.
- MARTİN, Thomas R., *Eski Yunan (Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a)*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlar)*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2017.
- NARAİN, A. K., “Kuşan Devleti”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1300-1310.
- ÖGEL, Bahaeddin, “İlk Töles Boyları”, *Bellekten*, XII/48, Ankara 1948, s. 795-831.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- STAVİSKY, Boris Ya, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, C. 3, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 401-421.
- Târîh-i Sîstân*, çev. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- TEZCAN, Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- TEZCAN, Mehmet, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 9-57.
- TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.
- TEZCAN, Mehmet, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, Erzurum 2012, s. 305-342.
- Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002.
- YILDIRIM, Kürşat, “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, İzmir 2015), s. 281-300.
- YILMAZ, Ahmet, *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohârîstan*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.
- YILMAZ, Ahmet, “Tohârîstan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 337-344.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 13-24.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DAĞ VE DÜZGÜN BABA DAĞI

ONUR KÖSE*

ÖZET

Dağlar, eski Türklerde Tanrıya ulaşmak için seçilen özel mekanlardan birisidir ve aynı zamanda ata ruhlarının mekanıdır. Kutsal dağlar, yüzyıllar boyunca Türklerin dini ritüellerine, törenlerine ve ata mezarlarına ev sahipliği yapmışlardır. Dağ kültü beraberinde, mağara kültü, ağaç kültü, kaya/taş ve atalar kültü gibi inançsal motifleri de barındırır. Dağlar ve tepeler, eski Türk dinindeki kutsal mekanlar olmakla birlikte, Türk mitolojik sistemindeki önemli unsurlardan biri olma özelliğini de taşır. Dağlar, evreni destekleyen ve dünyayı kuşatıp bir arada tutan varlıklar olarak düşünülür. Dağların insanlar gibi kendi ruhları olduğuna inanılır. İslamiyet öncesi Türk kültüründe önemli bir motif olan dağ kültü, Türk inanç ve kültürünün ana kodlarını oluşturan unsurlardan birisidir. Efsanelerden dini ritüellere, mitolojiden evren tasavvurlarına kadar, Türk kültürü içerisinde dağ kültü, her zaman önemli bir yer edinmiştir. Değişen zaman ve coğrafyaya rağmen yansımalarını hâlâ sürdüren bu kadim kült, binlerce yıldır yaşamaktadır. Çalışmamızda Türkler için dağ ne anlam ifade etmiştir, kültürün içindeki konumu nelerdir gibi sorulara yanıt aranıp, Düzgün Baba Dağı üzerindeki eski Türk inancının izleri, makale boyunca tartışılacaktır. Düzgün Baba Dağı, Orta Asya'dan ve eski Türklerden uzak olmayan bir kültür barındıran, Tunceli şehri ve Alevi Bektaşî inancı için önemli bir kutsal mekândır. İslamiyet öncesi eski Türk inancına ait birçok ize rastlanılan bu kutsal mekânın, taşıdığı dağ kültü ve diğer motiflerin kadim inançlarla olan benzerlikleri, Türk Tarih literatürü açısından araştırılması gereken önemli konulardan birisidir.

Anahtar Kelimeler: Düzgün Baba, Tunceli, Dağ Kültü, Alevilik, Eski Türkler.

MOUNTAIN AND DÜZGÜN BABA MOUNTAIN IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

The mountains are one of the special places chosen to reach the gods in ancient Turks and at the same time the place of the ancestor spirits. For centuries, the sacred mountains have hosted Turkish religious rituals, ceremonies, and graves. The cult of the mountain, along with the cult of caves, tree cult, rock / stone and the cult of ancestors such as religious motifs. Although mountains and hills are sacred places in the old Turkish religion, they are one of the important elements of the Turkish mythological system. Mountains are considered as beings that support the universe and keep the world together. The mountains are believed to have their own spirits like humans. Mountain cult, which is an important motif in pre-Islamic Turkish culture, is one of the main codes of Turkish belief and culture. From myths to religious rituals, from mythology to the imagination of the universe, the mountain cult within Turkish culture has always taken an important place. This ancient cult, which continues to reflect its reflections despite the changing time and geography, has been living for thousands of years. What is the meaning of the mountain for the Turks in our study, what is the position in culture, such as the answer to the questions to be searched, Düzgün Baba Mountain on the traces of the old Turkish belief, will be discussed throughout the article. Düzgün Baba Mountain is an important sanctuary for the city of Tunceli and Alevi Bektashi, which has a culture not far from Central Asia and the Old Turks. The similarity of the mountain cult

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, onurkose62@gmail.com.

and the other motifs with the ancient beliefs, which are found in many pre-Islamic Turkish faiths, is one of the important issues to be investigated in terms of Turkish History literature.

Keywords: Düzgün Baba, Tunceli, The Mountain Cult, Alevi, Old Turks.

GİRİŞ

İlk toplumlardan beri yaşamın döngüsü belli başlı başat doğal varlıklar etrafında şekillenmiştir. Tarihsel süreç boyunca toplum, kültür ve birlik şuuru oluşturma bağlamında doğa unsurlarının yeri çok kuvvetlidir ve eski Türk dini esas itibariyle doğa merkezlidir. Eski Türk dini olan Gök Tanrı inancı, üç ana unsur üzerinden şekillenmiştir; tabiat kültleri, Atalar kültü ve ebedi ezeli tek Tanrı olan Gök Tanrı bu ana unsurları oluşturur. Tabiat varlıklarında gizli olduğuna inanılan iyeler Yer-Sub olarak adlandırılır. Bu Yer-Sub'lar dağ, ırmak, ağaç, ateş, gök cisimleri, doğa olayları vb. tabiat varlıklarında vücut bulan iyelerdir. Tabiata duyulan hayranlık, korku ve saygı bu kültlerin ortaya çıkış nedenleridir. Atalar kültü ise aile büyüklerinin, ataların ölümünden sonrada ruhlarının onurlandırılması inancından doğmuştur. Bu kült çerçevesinde ölen insanların ruhlarının yaşamaya devam ettiğine inanılır. Onlara kurbanlar sunulması suretiyle hürmet gösterilirdi. Ata mezarları gibi ataların ruhları için ayrılan özel mekanlar, kurban ve dini ritüellerin mekanlarından. Bu kültün ataerkillikle şekillendiği düşünülmektedir. Gök Tanrı ise bozkır halklarının çoğunda inanılan yaratıcı tek Tanrı'dır. Dinin ana omurgasını oluşturur ve tüm kurbanların sunulduğu en yüce varlıktır. İnsanlara kut veren kut alan odur. İnsanların hayatına müdahale etme iradesine sahiptir. Arzusuna göre insanları cezalandırır veya ödüllendirir. Geleneksel Türk dinin ana eksenini bu şekilde olmakla birlikte, coğrafya ve kültürel gruplara göre farklılıklarda görülmektedir¹.

Türkler erken dönemlerden beri temellendirdikleri, tabiat kültleriyle birlikte gelişen ve değişen bir kültür yaratmışlardır. Maddi ve manevi değerlerinde görülen bu kültürler, günümüze kadar etkilerini sürdürmüş, yansımalarını Düzgün Baba başta olmak üzere Anadolu'nun birçok noktasında göstermiştir. Kültürler, tarih boyunca coğrafya ve inanç değişimleriyle birlikte farklı anlamlar da kazanmıştır. Bu kültürlerden en önemlilerinden birisi dağdır. Çalışmamızda, eski Türk kültürünün kadim dağ inancı ve Tunceli yöresi kutsal mekânı Düzgün Baba'nın üzerinde yer alan eski Türk inancının izleri aranacaktır.

Düzgün Baba, salt bir eren kültüründen öte, dağ motifi başta olmak üzere farklı kültürel motifler taşımaktadır. Anadolu Alevi inancı içerisindeki önemli ziyaret noktalarından biri olan Düzgün Baba'da atfedilen kutsiyet açısından: kurbanlar kesilir, adaklar adanır, niyazlar ve cemler yapılır. Birçok farklı dini ritüelin bir arada uygulandığı kutsal bir mekândır.

Türkler Anadolu'ya geldiği vakit beraberinde getirdiği etnik ve kültürel gruplarla birlikte, Anadolu'da da mevcut birçok grupta karıştırlar. Kültürel olarak etkileşimin fazla olduğu bu coğrafyada, Tunceli yöresi Alevi nüfusun ağırlıkta olduğu bir bölgedir. Türkçenin yanında yörede Kürtçe ve Zazaca yerel halk tarafından kullanılmaktadır. Geçmişte Ermeni nüfusunda yaşamış olduğu bu coğrafya birçok kültürel kod barındırır. Eski Türk, İran, Ermeni ve Kürt kültürlerine ait izler görmek oldukça mümkündür. Bu açıdan bir laboratuvar merkez olarak görülebilir.

Çalışmamızda Tunceli yöresi üzerine yazılmış araştırma eserlerden ve eski Türk tarihi alanında yazılmış eserlerden faydalanılmıştır. Bu iki farklı kaynak noktasından hareketle, ortak benzerlikler bulunmaya çalışılıp nitel araştırma yöntemiyle hareket edilmiştir. Ayrıca önemli saha çalışmalarından faydalanılmıştır. Yaşar Kalafat'ın *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* adlı çalışması, Dilşa Deniz'in *Yol/Re Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım* adlı çalışması ve Yusuf Arslan'ın *Türkistan'dan Tunceli'ye Kurban İnanç* makalesi çalışmamızın önemli saha çalışması kaynaklarından olmuştur.

1. Kadim Türk Kültüründe Dağ

Dağlar ve tepeler bilinen en eski devirlerden beri insanlığın inanç dairesi içinde yerini almıştır. Gökyüzüne olan yakınlıkları bakımından dağlar, Türkler için Gök Tanrı'ya ulaşılacak en yakın noktalar olarak görülmekteydi. İnsanlık tarihinde de dağlar yükselteleri sebebiyle, her zaman bir kutsallık yakıştırmalarına sahip olmuşlardır. Ulu ve yüce dağlar ilahların mekânı, ataların ruhlarının barınağı, dini ritüellerin merkezi olagelmıştirler. Yunan mitolojisindeki Olympos, İslam'da Hira, eski Türkler de Ötüken en bilindik örneklerdir².

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 41-58.

² Ahmet Yaşar, Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim, İstanbul 2015, s. 114.

Eski Türk inanç sisteminde ve mitolojisinde dağ önde gelen kutsal motiflerdendir. Ağaç/orman ve nehir/su motifleriyle beraber Yer-Su'ların en yaygın olanları ve hürmet görenleridir. Bu Yer-Su iyelerinin her biri farklı özellikler barındırmaktadır, dağ da kendine mahsus inançsal nitelikler kazanmıştır. Dağ içine oba ve mağara motiflerini de eklemek ve beraberinde tartışmak daha sağlıklı olacaktır. Dağlar, mağaralar ve obalar, diğer kutsal tabiat varlıklarının barındırdığı gibi iyelere sahiptirler. Yalnızca kendi iyelerini barındırmakla da kalmaz, diğer ruhlara da ev sahipliği yaparlar. Bu noktada ruhları üzerinde taşıyan dağ aynı zamanda da kutsal bir dini alandır. Ayrıca dağ dünyayı kuşatıp kemer gibi dünyayı bir arada tutan varlık olarak tasavvur edilir³. Eski Türkler Yer-Su ruhlarının, sahip olduğu ruhlarla birlikte insanlar gibi yaşadıklarına inanırlardı. Bu nedenle dağların da konuştuğunu, duyduğunu, evlendiğini ve hatta çocuk sahibi olduklarına inanırlardı. Kamlar da ayinlerinde, örneğin Altaylar gibi, bizzat bazı kutsal dağlara seslenir. Buradan anlayabileceğimiz sonuç şu olabilir: Dağın kutsal ruhlara ev sahipliği yapmasıyla birlikte kendisinin de bizatihi muhatap alınıp kutsal sayıldığı görülebilir⁴.

Dağın Türk inancına ve mitolojisine girmesi, insanların avcı toplayıcı dönemde, av ve besin kaynaklarını buradan da temin etmesi ile bağlantılıdır. Zamanla avı ve besini temin edenin dağın ruhu olduğu inancı gelişmiştir. Özellikle dağlık alanlarda yaşayan boylar için ekonomik kaynak olan dağlar oldukça önemli olmuştur. Altay-Sayan bölgesinde yaşayan Türklerin vatan mefhumunu da dağlar oluşturur. Bu gruplar vatan olarak Altay Dağlarını kabul eder⁵.

Orta Asya'da kadim Türk dinin mevcut olduğu her yerde güçlü bir şekilde dağ/tepe kültüne rastlanır. Bu alanlardaki dağlara Türkçe kutsiyet ifadeleri olan Han Tanrı, Buzağ Ata, Bayın Ula adları verilir. Genellikle görülür ki her boyun kendisine ait kutsal dağı vardır. Boy birliklerinin ve devletin bünyesindekilerin de ortak kutsal dağları mevcuttu. Buna örnek olarak, Hunlar için Han-yoan Dağı ve Gan-tsuanshan Dağı her yıl belirli dönemlerde ziyaret edilen, Gök Tanrıya kurbanlar sunulan ve çeşitli dini merasimler yapılan önemli yerlerdendir. Ayrıca yine bilinmektedir ki Hunlar Çinlilerle yaptıkları anlaşmaları, Hun Dağı olarak bilinen kutsal bir dağda dini merasimlerle gerçekleştirmişlerdir. Göktürkler de İduk Baş ve Tamag İduk adlı iki önemli kutsal dağa sahiptirler. Bu dağlarda kutsal Yer-Su'lara ve Gök Tanrı'ya saygılarını sunup dini ritüeller sergiliyorlardı. Uygurlar da keza aynı şekilde yılın belli dönemleri kutsal dağlarında törenler icra ediyorlardı. Genel anlamda tüm Türk boyları ve devletleri açısından Ötüken çok kutsal bir sahadır. Ülkenin koruyucusu manasındaki Budun İnli isimli kutsal dağ da buradadır⁶.

Pek çok Türk efsanesine konu olan dağlar: Cüveyni'nin aktardığı Uygur destanlarından birinde, Uygurlara bolluk ve huzur sağlayan dağın Kuttag olarak adlandırıldığı görülür. Bu dağ Çinlilerce ele geçirilince Uygurlar kötü duruma düşmüşlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere dağ, yaşam kaynaklarından biri olarak görülmekte ve bu kutsalların kaybedilmesi ise büyük felaketlere sebep olarak görülmektedir. İnsanlar sürekli bu acı durumu anarlar. Çünkü konargöçer toplumlar için dağlar, yaylak ve kışlaklara ev sahipliği yapar, bereketi simgeler. Çin kaynaklarında kaybedilen kutsal dağlar için yakılan ağıtlar mevcuttur. Hunların, Gansu'daki Tsilenşan dağından ayrıldıktan sonra yaktıkları ağıt bu örneklerden birisidir⁷.

Türkler hakanlarının veya beylerinin öncülüğünde her yıl kutsal mekanlarına (dağ) gider ve dini törenler icra eder, burada törenlerin ardından hakan atına biner ve tepenin etrafında turlamaya başlar, sonra kurbanını Gök Tanrı'ya sunar ve tekrar turlar, buna "göğün turunu yapmak" denilirdi. Bu uygulama Hunlar ve Tabgaçlar başta olmak üzere Türklerde bu şekilde görüldü⁸. Yine Çin kaynaklarında Türklerin kutsal dağları için yaptıkları görkemli törenlerin bahsi geçmektedir. Dağlarda yapılan bazı törenleri Kaç ve Beltir boyları *tigir tayı* (gök kurbanı), Sagaylar *tağ tayanı* (dağ kurbanı) olarak adlandırılmaktadır⁹.

Türkler açısından bazı boyların kökenlerini bir kutsal dağa bağladığı görülür. Bu dağ o kabilenin atası olarak hürmet görür. Ayrıca dağ motifi üzerinde ataerkilliğe evrilmiş toplumun izleri oldukça barizdir. Bu inancın ana temellerini ataerkillik sonrası kazandığını anlamak gerekir. Dağın ruhu erkektir de diyebiliriz, ama dişilik barındıran mağara motifini de göz ardı etmemek gerekir. Mağara motifi dağ ile beraberdir; çünkü dağın rahmi, türeyişin ve yaşamın, doğum yerlerinden birisidir. Bunun yanı sıra kimi kamlar da kendilerini, güçlerinin

³ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 222.

⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 1995, s. 50-51.

⁵ Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor/Edebiyat*, Lefkoşa 2006, C. XII, S: 46, s. 50.

⁶ Ocak, *age*, s. 116.

⁷ İnan, *age*, s. 50.

⁸ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalci, İstanbul 2002, s. 156.

⁹ İnan, *age*, s. 53.

kaynağı olarak bir dağa veya mağaraya bağlamaktadır. Dağ ruhlarıyla iletişime geçen Kamlar, Tanrı başta olmak üzere; ruhlar alemi, ata ruhları ve tabiat iyeleri ile iribat kurmada, dağın ve mağaranın gücünden faydalanır¹⁰.

Dağ motifi ile iç içe olan mağaralar, eski insanların korunak ve barmakları olmakla birlikte ibadet sahalarıydılar. Türkler mağaraları ilk atalarının türedikleri ve yaşadıkları yer olarak görmüşlerdir. Atalar şerefine yapılan kurbanlar burada sunulur. Mağaralar, Türk mitolojisinin önemli figürü olan Umay Ana ile de ilişkilendirilmiştir. Mağaranın yaratıcı ve doğurgan vasıfları zamanla Umay Ana'ya geçmiştir. Türklerin zihnindeki mağaranın dişiliği ve yaratıcılığı, Dede Korkut Hikâyeleri, Battal Gazi Destanı, Bozkurt Destanı gibi Türk destanlarında ve anlatılarında somut şekilde görülmektedir¹¹.

Kutsal ruhların mekânı olan dağ, Türklerin ölüm tasavvurlarında oldukça önemlidir. Eski Türkler için ölüm, canın, ruhun yani tinin bedenden çıkması olarak tarif edilmektedir. İnsanın özü ruhtur ve insan fanidir. Türkler için ebedi olan yalnızca Tanrı'dır, Göktürk kitabelerinden bir örnek vermek gerekirse “*öd tengri yasar, kişi oğlu kop ölüglü törümüş*” yani “*zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmek için türemiştir*”¹². Türklerin ölüm ve ata kültü inanışları, dağ kültü içindeki temel taşlardır. Çünkü dağda yapılan törenler Gök Tanrı ile ilişkilendirilse de ata ruhlarına saygı sunmak adına da icra edilirdi. Türklerin bazı ata ruhlarına inançsal olarak fazla anlam yükledikleri de görülmektedir. Ölen kişinin ruhu bazen yarı tanrısal vasıflara da bürünmüştür. Bu düşüncenin etkilerini evliya/eren inancında da görmekteyiz. Evliya/Eren kültürünün en önemli kaynaklarından birisi Atalar kültürüdür.¹³

Eski Türkler, ölümü hastalık olarak görmekteydiler ve kötü ruhların etkisi ile gerçekleştiğini düşünmekteydiler. Bu sebeple onu yenmek için uyguladıkları dini ve tıbbi ritüeller vardı. Hastalıklara ve ölüme karşı kamlar büyüler yaparlardı. Ölümden korkup her ne kadar ölüme karşı tedbir alsalar da savaşta ölmek Türkler için en makbul olanıdır. Çin kaynakları, “*Tu-kiuların savaşta ölmeyi bir onur saydıklarını ve hastalık sonucunda ölmekten utanç duyduklarını*” aktarır. Türkler için ölümden kurtulmanın yollarından birisi de ruhların ölümsüzlüğü ve ata dağları inancı olmuştur. Kırgızların, Kemçik Çirgak yazıtında tasvir ettiği Kara Burun adlı cennet benzeri dağ motifi vardır. Yine yazıtta Altın bozkır tasviri de yapılan başka ölümsüzlük mekânı da vardır. Orta Asya'nın pek çok halkı tarafından ölümsüzlükle yorumlanan ve Çin yıllıklarında da bahsedilen dağlardan diğer iki örnekte, Kızıl Dağ ile Mu-ye dağıdır¹⁴.

Dağlar kurban sunmak için su kenarları ve mağaralarla birlikte oldukça önemli mekanlardır. Türkler, Gök Tanrı'ya kurban sunmak için dağlarda kurban kesmekle beraber, dağın şahsına da kurbanlar sunarlardı. Bu da dağlara ayrı bir kutsiyet kazandırmaktadır. Dağların isimlerini zikrederken kullanılan ulu, Tanrı, ata gibi sıfatların kullanılması da tamamen dağa yüklenen bu kutsallıktan olmuştur¹⁵.

2. Anadolu'da Buluşan İzler ve Tunceli Yöresi

Anadolu'da bugün hala eski kadim geleneklerin ve dinlerin yansımalarını görebiliriz. Kandaş topluluklarda, iç içe geçmiş kültürel gruplarda ve bir arada yaşayan farklı kültürlerdeki etkileşim neticesi ile eski tarihi izler farklılaşsa da temel dayanak noktalarını halen bizlere işaret etmektedir. İnançsal değişimler ve coğrafi değişimler gibi tüm etkenler, kültürün yaşayan olgusu içinde şekil almış ve şekil vermiştir diyebiliriz. Söz konusu olan noktada yaşayan tarihi izlerin öznesi olduğumuzu unutmayalım.

Türkler, Anadolu'yu yurt tuttıkları XI-XII. yüzyıllarda karşılaştıkları bazı dağ ve tepelere kutsiyet yüklemeye başlamışlardır ve bu yerler dağ kültürüne dâhil olmuştur. Eskiden olduğu gibi bu yeni yurttaki dağlarda kutsal mekanlar olmuştur, ancak artık İslami bir görünüm altında yeni bir şekil almıştır ve İslam'la bütünleştirilmiştir. Söz konusu inançsal motif Alevi Bektaşilerde daha belirgin olarak görülmektedir. Bu kutsallık Eski Türk kadim inançlarından atalar kültürüyle harmanlanmış ve İslami kimlikle birlikte evliya kültü ile birleşerek sürmüş ve sürmektedir. Evliya menakıpları ve destanlar üzerinde yansımaları görülmüştür; Dede

¹⁰ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2015, s. 99.

¹¹ Mehmet Emin Bars, “Türk Destanlarında Mağara Kültü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sinop 2017, C. X, S: 52, s. 77.

¹² Ruhi Ersoy, “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, *Milli Folklor*, Ankara 2002, s. 54, ss. 87.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 292.

¹⁴ Roux, *age*, s. 259, 269.

¹⁵ Engin Akgün, “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2007, s. 1 (2), ss. 147.

Korkut Hikayeleri, Danişmendname, Köroğlu Destanı gibi yazılı ve sözlü birçok halk anlatısında dağ motifi yer etmiştir¹⁶.

Dede Korkut Hikayelerinde Oğuzların dağları nasıl kişileştirdikleri açıkça örneklenmiştir. Oğuzlar kutsal dağlarla konuşurlar, dileklerde ve dualarda bulunmakla birlikte şifa isterler. Dağ üzerine Oğuzların yeminler ettiği görülür. Dağlara selam verip ses vermelerini isterler. Son olarak Oğuzların dağların yaşlanıp yıkılmasından da korktukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple dağlara devamlı esenlikler dilerler. Dede Korkut Hikayelerinin saf öykülerden çok öte bir anlam barındırdığını bilmekteyiz. O halde, bu hikayelerden de yola çıkarak, Türklerin İslamlaşma sürecinde ve öncesindeki dağ tasavvurlarını anlayabiliriz. Çünkü İslamlaşma sonrası Orta Asya'dan Anadolu'ya, Türkler için geçmişte olduğu gibi, dağların kişilik sahibi olduğu inancı ve saf taştan topraktan ibaret olmadığı düşüncesi devam etmektedir¹⁷.

Anadolu'ya göçen Türkler eski yurtlarındaki birçok coğrafi isimleri de taşımışlardır. Taşınan bu isimlerde, dağ isimleri de mevcuttur. Bunun yanı sıra inançsal ve mitolojik tasavvurlarındaki sembolleri de yeni dağlarına giydirmişlerdir. Hayatın kaynağı olarak görülen ve yıkılışın dünyanın sonu olacağına inanılan, göğü destekleyen kozmik Kazıklık Dağı Batı Anadolu'daki Kaz Dağlarına evrilmiştir¹⁸. Kaz Dağları, Batı Anadolu Alevileri olan Tahtacılar için çok kutsal bir mekandır. Tahtacılar yedi yılda bir bu kutsal mekânı gezerler ve hacı olurlar. Yine Kaz Dağları'nın tepesinde kutsal olduğuna inanılan bir taşa bulunur. Kaz Dağları'nda birçok eski Türk inancı unsurlarına rastlamak mümkündür¹⁹.

İslamlaşma ile dağın kutsal ruhu evliya ruhu ile birleşmiştir, bunu İslam dininin kadim kültürlerle harmanlanıp yeniden yorumlanmasının örneği olarak görebiliriz. Anadolu'nun birçok noktasında olduğu gibi, Tunceli yöresi özelinde de bu motifin en belirgin örneklerini bulabiliriz. Tarihsel ismi Dersim olan Tunceli, Doğu Anadolu bölgesinde Erzincan, Elâzığ ve Bingöl vilayetleriyle komşudur. Dağların, akarsuların ve ormanlık alanların yaygın olduğu bir coğrafyadır. Bölgenin tarihi MÖ 5000'lere kadar gitmektedir. Halkın çoğunluğu Alevi inancına mensuptur. Yörede Alevi halkça kutsal kabul edilen ve her biri kadim izler barındıran birçok mekân ve gelenek vardır. Düzgün Baba dışında bunları örneklemek gerekirse; Ovacık ilçesinde bulunan, Munzur Baba Efsanesi, Munzur Suyu ve Munzur Dağı oldukça büyük dini öneme sahip yerlerden birisidir. Su-nehir kültürü, dağ kültürü ve evliya kültürünün motiflerini taşıması bakımından değerlidir. Yine diğer ilçelerdeki, Sultan Hıdır, Sarı Saltuk, Ağuichen (Ahu-içen), Gömülgen, Gola Çetu ve Ana Fatma önemli ziyaret yerleridirler.

Ayrıca yöre köylerinin ekseriyetinde, yerel ziyaret mekanları mevcuttur. Tepe, kaya, akarsu ve ağaç üzerinde görülen bu inanışlar şüphesiz ki kadim geleneklerin mirasıdır. Bölge üzerinde yapılacak kültür tarihi çalışmaları için çok önemli veriler mevcuttur. Her köyde karşımıza dağ kültürü veya ağaç kültüründen yansımalar bulacağımız gibi Şamanist ritüellere ait motiflere de şahit olmamız oldukça mümkündür. Eski Türklerin gök, dağ, akarsu, kaya, ağaç ve ateş için sundukları kurban ritüellerinin benzeri olarak, Tunceli yöresinde de kutsal kabul edilen dağ, nehir, ağaç ve kayalara kurbanlar sunulur. Bu bağlamda Munzur ve Düzgün Baba bu tür ritüellerin önemli merkezlerindedir²⁰.

19.yy. sonlarında yöreye seyahat eden Ermeni bir seyyah Antranik, yöredeki halkın inançlarıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır; *“Dersimliler aynı zamanda güneşe, aya, çeşitli parlak yıldızlara (gezegenler), şafağa, günbatımına, havanın çeşitli durumlarına, her birine birer anlam yükleyerek huşuyla taparlar. Aynı şekilde ateşe, suya, toprağa, taş, oduna, bitkiye ve ağaca vs. de inanır, tapınırlar”*²¹. Seyyah, yöre Alevilerinin inançları gereği tabiata olan saygılarını ve beraberinde gerçekleştirilen inançsal ritüelleri, tapınma olarak yorumlamıştır. Yine de bu ifadeler, İslamiyet öncesi motiflerin Tunceli yöresindeki yansımaları göstermesi bakımından önemlidir.

Munzur Çayı ve çayın kaynağı olan gözeler, Tunceli yöresi insanların inancında önemli bir merkezdir. İnsanlar yılın belirli zamanlarında gözeler gelerek kurbanlar keser, mumlar/çırallar yakarlar, dileklerde ve dualarda bulunurlar. Munzur Çayı'nın kutsallığına zarar verecek hareketlerden sakınırlar. Akarsuyun kirlenmemesine özen gösterirler. Munzur Çayı'nda bulunan alabalıkları da kutsal sayarlar. Yine Munzur'un güzergâhında bulunan köylerde de insanlar, zaman zaman su kenarına gidip dua ederler ve eski Türklerdeki saç

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, “Eski Türkler’de Dağ Kültü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, s. 401-402.

¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 44.

¹⁸ Roux, *age*, s. 160.

¹⁹ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Elips Kitap, Ankara 2007, s. 120.

²⁰ Yusuf Arslan, “Türkistan’dan Tunceli’ye Kurban İnancı”, *Milli Folklor*, Ankara 2017, s. 54.

²¹ Antranik, *Dersim Seyahatname*, Çev. Payline Tomasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 125.

mahiyetinde lokmalar sunarlar. Ayrıca Tunceli’de bulunan Zel Dağı ve dağ altından geçen Kutu Deresi de kutsal sayılır²².

Türklerde ve Moğollarda suyun kutsallığının çok güçlü olduğu bilinmektedir. Suyu kirletmemeye özen gösterirler, Munzur’a sunulan hürmetin benzerini sunarlar. 10. yüzyıl başlarında İdil Bulgarlarına elçi olarak giden İbn Fadlan, Oğuzların suya göstermiş olduğu hürmete şahit olmuştur. İslam inancında suyla sürekli temasın makbul olmasından dolayı, Türklerin suyu kirletmemek adına göstermiş oldukları hassasiyeti yadırgamıştır. İbn Fadlan’ın da aktardığı gibi bazı Türk boyları, suyu kirletmeme adına fazla suyla temas etmezlerdi. Aynı şekilde yabancılarında suya hürmet göstermelerini beklerlerdi. Nitekim İbn Fadlan yabancıların geceleri gizlice veya Türklerden uzakta yıkandıklarından bahseder²³.

Tunceli yöre insanlarından bazıları inançları gereği güneşin doğusunda güneşi selamlar, dualar eder, güneş ışıklarının yansıdığı kaya ve taşlara hürmet gösterip öperler. Güneşe ve kayalara karşı gösterilen hürmet kadim geleneklerin somut izleridir. Benzer uygulamaların Hunlar döneminde de gerçekleştirildiğini biliyoruz. Kadim Türk inancının ana kültlerinden olan ağaca hürmetin somut örnekleri Tunceli’de oldukça yaygındır. Büyük heybetli ağaçların dibinde kurbanlar kesilmesi söz konusudur. Bu tarz ağaçlar kutsal mekanlar olarak kabul görür ve ant içme yerleridirler aynı zamanda. Bu kutsal mekanlarda çocuklar sünnet edilir. Bu uygulamayla da İslami sünnet ritüelinin, ağaç kültü ile ilişkilendirildiğini görüyoruz. Yine birçok Alevi yöresinde olduğu gibi Tunceli’de de insanlar yaz aylarında güzel kıyafetler giyerek, topluca ormanlık alanlarda dolaşip çeşitli ilahiler ve deyişler söylerler. Bu etkinlikler sırasında ormanlık alandaki kutsal ağaçlara çaputlar bağlanır, kurbanlar kesilir²⁴.

İslam öncesi Türk kültüründe ateş ve ateşin yakıldığı ocağın kutsallığı önemli bir yer tutar. Ateş ve ocak kültü büyük ölçüde İslam sonrası da devam etmiştir. Gerek Sünni gerekse Alevi Anadolu Türklerinde ocak ve ateş halen kutsaldır, kirletilmemeye ve saygısızlık edilmemeye dikkat edilir. Tunceli’deki ziyaret mekanları başta olmak üzere mezarlıklarda ve önemli dini yerlerde çırallar yakılır. Ayrıca Anadolu genelinde de görülen, ateşe pislik atılmamasına dikkat edilir, söndürülürken özen gösterilir. Adeta ateş canlı bir varlıkmiş gibi incitilmemesine dikkat edilir. Bütün bu inanış eski geleneklerin izleridir. Türkler için ateşin kutsallık kazanmasıyla ateş ve ocak üzerindeki (ağaç, su vb. olduğu gibi) kalıplaşmış inanışlar külte dönüşmüştür. Ateş ve ocak iyisi kadınla özdeşleştirilmiştir. Ateşe daha çok kadın olarak bakılmış ve “ot ana” gibi adlandırılmalar yapılmıştır²⁵.

Tunceli halk inancında mezar ve atalar kültü de oldukça kuvvetlidir. İnsanlar, ölümlerini imkanları varsa kutsal gördükleri alanlara gömerler. Bu alanlar genellikle ormanlar, kaya dipleri veya dağ tepeleri olur. İnsanlar mezar ziyaretlerinde kurbanlar keser. Bu ritüellerin ata ruhlarını memnun etme geleneğinden geldiği anlaşılabilir. Yine yağ töreni benzeri, cenaze defninden sonra belirli zamanlarda mezarlıklarda düzenlenen, lokma dağıtılması ve yemek verilmesi adetleri söz konusudur. Bu uygulamalar genellikle ata ruhlarına olan saygının ve hürmetin göstergesidirler. Bu kadim gelenekte Alevilik içinde sürmektedir. Yine Anadolu genelinde Sünnilerde de ölü aşı verme adetleri görülür, bunlarda geçmiş geleneklerin İslam’a aktarılanlarındandır²⁶.

3. Düzgün Baba Efsanesi ve Düzgün Baba Dağı’ndaki Motifler

Düzgün Baba Dağı Tunceli kent merkezi ile Nazımiye İlçesi arasında kalmaktadır ve yüksekliği yaklaşık 2097 m’dir. Düzgün Babanın kabri ve çile mağarası bu dağdadır²⁷. Özellikle yaz aylarında, birçok farklı yerlerden gelen insanlar kurban ve adaklarını burada sunarlar. Düzgün Babanın makamı dağın zirvesindedir, insanlar makamı ziyaret edip etrafında dönerler, dileklerde ve dualarda bulunurlar. Daha aşağı kısmında kurban kesilen ve kesilen hayvanların boynuzlarının yığıldığı kaya vardır. Bu noktada mumlar yakılır niyazlar ve dualar edilir, cemler yapılır. Ayrıca çile mağarasında da cemler ve inançsal ritüeller gerçekleştirilir.

Düzgün Baba’nın efsanesi: Düzgün Baba’nın asıl adı Şah Haydar (Ak Haydar)’dır. Hacı Bektaş-ı Veli’nin Tunceli yöresine yolladığı halifesi Seyyit Mahmud-i Hayrani (Kureş Baba) ‘nin oğludur. Düzgün baba efsanesi anlatılarda ufak farklılıklar taşıs da genel olarak şöyledir, Şah Haydar (Düzgün Baba), kışın hayvanlarını otlatırken her zaman doymuş ve besili olarak eve getirir. Bir gün babası Seyyid Mahmud-i Hayrani bu durumu

²² Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, AKM Yayınları, Ankara 1995, s. 56,87.

²³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 12.

²⁴ Kalafat, *age*, s. 38,48,71.

²⁵ Satı Kumartaşhoğlu, “Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, s. 43, ss. 188.

²⁶ Kalafat, *age*, s. 123,133.

²⁷ Yüksel Işık, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli Valiliği, Ankara 2012, s. 29.

merak eder. Şah Haydar ve hayvanlarının bulunduğu yere gider onu takip eder, görür ki Şah Haydar çubuğunu hangi meşe ağacına değirse hemen filizlenir ve hayvanlar bu taze filizlerden beslenir. Duruma hayret eden babası görünmeden geri dönmek isterken, bir keçi üst üste üç kez hapsirir. Şah Haydar da keçiye dönüp ne oldu babam Derviş Mahmud'umu gördün der ve arkasını döndüğünde babasının kendisine görünmeden gitmek istediğini görür. Şah Haydar babasına bizzat ismi ile hitap ettiği için çok utanır. Düzgün Baba Dağı olarak bildiğimiz dağlara doğru kaçar ve rivayete göre burada üç adımının izini taşıyan taşlar vardır. Şah Haydar bu dağı mekân tutar. Annesi meraklanır ve babasından müritlerini yollamasını ve onu aramasını ister. Talipler, Şah Haydar'ın yanına varır ve onu çile mağarasında ziyaret ederler ve anne babasına sunduğu hürmet ve selamı getirirler. Durumu iyi, bir sıkıntısı yok manasında olan düzgündür derler ve Şah Haydar artık Düzgün Baba olarak anılır²⁸.

Evliya/Eren kültürünün kaynağında kamların izleri de görülmektedir. Eski Türk dininde kamların Tanrı ve ruhlar alemiyle iletişim kurabilmesi onları ayrıcalıklı kılmıştır. Din adamlığı ve şifacılık görevlerinin yanı sıra, toplumun önderi ve rehberi olma durumları da söz konusudur. Bütün bu vasıflar kamlara mistik bir kişilik kazandırmıştır. Tanrı ve ruhlarla iletişim kuran kam, İslamlaşma ile birlikte veli, evliya, eren olmuş, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi sembolize eden konuma gelmiştir. Erenlik Allah'ın özel kullarına tanıdığı makamdır. Tıpkı kamlarda olduğu gibi çeşitli kerametlere sahip olan erenler, kendi içlerinde güç bakımından belirli mertebelere ayrılırlar. Kamlar ve erenler inançsal olarak birçok benzer noktada buluşmaktadır. İkisinde de doğüstü güçler vardır, ancak Tanrı'nın izniyle bunları kullanabilirler. Eski Türk inancında yer alan kam, günümüzde eren, evliya, veli vb. inanç motifleri adı altında varlığını sürdürmektedir²⁹.

Eski Türk inançlarındaki motifler bazı farklılıklar olmakla birlikte İslam'ın içerisinde de sürmektedir. İslamlaşmayla birlikte harmanlanan eski inançlar Anadolu Aleviliğinin ana omurgasını oluşturur. Söz konusu eski ve yeni harmanında dağ, evliya kültürüyle birleşmiştir. Eski Türklerin atalarının kabirlerine ev sahipliği yapan mukaddes dağ tasavvurları, İslamlaşma sonucu evliya isimleriyle anılır olmaya başlamıştır. Dağ kültürü evliya kültürüne dahil olmuş, motiflerini bu kült altında sürdürmüştür. Eski Türklerin Ata olarak zikrettikleri dağ kavramı, Anadolu'da İslam motifleriyle buluşup Baba olarak anılmaktadır. Bu yaklaşımla Düzgün Baba'da dağda yaşamış ve dağda sır olmuştur. Dağın her bir noktasında Düzgün vardır ve dağ düzgün, düzgün de dağ olmuştur adeta. Çünkü dağdaki motifler bir evliya kültürü motifi olmaktan öteye evrilmiştir. Bu noktada evliya kültürünün arka planına eğilmek daha sağlıklıdır³⁰.

Bu efsane üzerinden hareket edip meseleyi yorumlamak eksik kalacaktır. Tunceli Aleviliğinin inançsal ritüellerinin barındığı bu dağda, bir sürü motif vardır. Öncelikle ziyaret sadece Düzgün Baba'nın kabrine yapılmaz, kutsal mekânın tamamında bulunan dini yerlere temas edilir. İnançsal ritüelin tamamlanması için tüm bu kutsal noktalara gidilmelidir. Yani bu noktadan Düzgün Baba'ya baktığımızda, dağ kültürü ve evliya kültürü beraberinde kaya, atalar, oba, ateş ve su külleri gibi farklı motifleri de barındırır. Düzgün Babanın efsanesinde gördüğümüz gibi, bir oğulun babasına adıyla hitap etmekten utandığı için kaçıp dağa sığınması, sadece tüm inançsal motiflerin üzerindeki bir hikayedir. Asıl üzerinde durulması gereken nokta, dağdaki inanç uygulamaları ve inançsal ritüellerin tarihsel arka planıdır³¹.

Bunlardan, kaya/taş kültürü Eski Türk inanç sistemindeki Yer-su'ların içerisinde yer almaktadır. Bu kültür çoğu noktada atalar ve dağ kültürüyle beraber görmektediriz. Tunceli'nin Eski Türk inançlarıyla benzer motifler barındırdığı yerlerinden birisi olan Düzgün Baba Dağı'nda, üzerine yeminler edilen ve Düzgün Baba'nın ruhunu/gücünü barındırdığına inanılan kayalıklar vardı. Bu kayalıklara hürmet edilir, üzerine yeminler edilirken kimi zamanlar beddualar içinde de kullanılır³². Taşların birçok eski kadim inançlarda sonsuzluğu ve ölümsüzlüğü ifade ettiği bilinmektedir. Eski Türklerin de taş için ebedi sonsuz mânâlarındaki *Bengü* ve *Mengü* dediklerini biliyoruz. Özellikle eski çağlarda Altaylardaki toplulukların farklı yapılarla sahip kayalara özel anlamlar yüklediğini bilmekteyiz. Yine ölü mezarlarını taşlarla, taş heykellerle ve balballarla donatmak da kadim İç Asya adetlerindedir³³.

Kaya/taş eski Türklerin yaratılış efsanesinde büyük öneme sahip bir motiftir. Tanrı'ya karşı suç işledikten sonra suya düşen "kişi" boğulmak üzereyken Tanrı'ya yakarır, yakarışı duyan Tanrı'nın "yalçın kaya olsun"

²⁸ Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, AKM Yayınları, C. LII, s. 134.

²⁹ Mehmet Emin Bars "Şamanizm'den Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Değişim/Dönüşümler", *Türkbilgi*, Ankara 2018, s. 36, ss. 169.

³⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 1995, C. II, s. 437-438.

³¹ Dilşa Deniz, *Yol/Re Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 157.

³² Deniz, *age*, s. 160-161.

³³ Roux, *age*, s. 147-148.

emri ile sudan kaya yükselir ve insan bunun üzerinde yaşamaya başlar. Kaya insanın hayatını kurtarmıştır. Kayanın barınak ve korunak olma rolü bazı farklılıklarla beraber yaratılış efsanelerinde yer almıştır. Yine Uygurların Göç Destanı da kayanın önemini ve kutsiyetini anlamak bakımından güzel bir örnektir. Uygurların, bolluk ve bereket kaynağı olarak görülen Kutlu Dağ kayalıkları, Çinlilerin isteği doğrultusunda parçalanıp Çinlilere verilir. Bu felaketlere sebep olur. Kıtık baş gösterir ve dağlardan, taşlardan, hayvanlardan, bebeklerden “göç, göç, kaç!” diye sesler gelir. Bunun üzerine göç başlar ve halk üç kola ayrılır³⁴.

Yine oba kültü de dağ ve atalar kültüyle ilişkilendirilebilecek motiftir. Eski Türk inancında ve kültüründe olan obalara, Tunceli yöresinin birçok yerinde rastlanır, insanların dilek dilemek için taşları üst üste koydukları görülür. Düzgün Baba Dağı'nda da oba kültürüne ait izler mevcuttur. Yörede Düzgün Baba Dağı'na bakan köylerde taş yığınlarına taş ekleyip, dua edildiği görülür. Bu yığınlar ve yığınlara yapılan hürmet oba kültü örneklerindedir³⁵. Oba kültürüne dair bilinen en eski işaretlerin Altaylarda olduğu ve 6 bin yıllık geçmişe sahip oldukları tespit edilmiştir. Eski Türkler, Orta Asya'da obanın yanından geçerken dağın ruhu hürmetine taş koyarlardı ve kanlı-kansız (saçı) kurbanlar sunarlardı. Düzgün Baba ve Anadolu'daki benzeri uygulamaların bu geleneğin ürünü olduğundan şüphe yoktur. Ayrıca evliya mezarlarının da bizzat oba olduklarını söyleyebiliriz, Düzgün Baba'da mezarın üzerine taş koyup duada bulunmak aslında birer oba ritüelidir. Birçok evliya mezarında aslında gerçekten ölü olmadığı, sadece o şahsın ruhu hürmetine makamlar, yani mezar türü yapıların yapıldığı bilinmektedir ki bunlar da esasında oba örneğidir. Örneğin Düzgün Baba'nın mezarına Düzgün'ün makamı da denilir, yaygın inanışa göre Düzgün Baba'nın mezarı yoktur, çünkü o ölmemiştir, sadece sır olmuştur. Yine benzer şekilde Kazaklar da obaları, *arvagi* denilen güçlü kahraman mezarları olarak tarif ederler³⁶.

Kurban boynuzlarının özel hürmet görmesi ve ev ya da ağaç gibi yerlere asılması, birçok Türk boyu için söz konusudur. Tunceli'de de kurbanların boynuzları ev, ağaç veya kaya üzerlerine bırakılır. Düzgün Baba'da benzer şekilde kaya üzerine kurban boynuzlarının yığılması uygulaması söz konusudur³⁷. Benzer ritüellere Göktürk döneminde de rastlanılmaktadır. Kaynaklar Göktürklerin Min Bulak şehri yakınlarında yüksek dağ tepelerinde, adak taşlarının varlığından söz eder. Bu kayaların mezar alanlarının içinde ve yakınlarında olması da ayrıca Düzgün Baba ile benzer önemli bir noktadır. Adak taşlarının üzerinde kurban edilen veya avlanılan hayvan motiflerinin resmedildiği de görülür³⁸.

Düzgün Baba'daki boynuzların bırakıldığı kaya üzerinde çaputlar bağlanır ayrıca çırallar yakılır. Ateş daha çok Zerdüşlük ile ilişkilendirilse de arındırıcı ve Tanrı'dan dilek dileme aracı olarak kullanılması bakımından Eski Türk ateş kültüyle bağlantılıdır. Düzgün Baba Dağı'nda çırallar yakılır, niyazlar yapılır. Yine yörenin ekseriyetinde ateşin kirletilmemesine dikkat edilir. Eski Türkler ateşi ve ocak iyesini, *ot-izi*, *od tengri*, *ot-ene* gibi isimlendirmelerle anmıştır. Türk kültüründeki ateş ve ocak iyesi, ateşin sahibi olarak görülür. Bu iye, insanları kötülüklerden ve hastalıklardan korur. Ocak hanenin en önemli unsuru olma görevindedir. Ateş ruhları iyi ruhlar arasında kabul edilir. Kötü ruhlara karşı, insanlar için mücadeleye girdiğine inanılır. Özellikle Hakas ve Tuva Türklerinde bu inanış yoğundur. Bu toplulukların ateş ruhunu birebir insani vasıflarla kişileştirdikleri de görülür³⁹.

³⁴ Tanyu, *age*, s. 50-51.

³⁵ Kalafat, *age*, s. 44.

³⁶ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, s. 242-245.

³⁷ Arslan, *agm*, s. 57-58.

³⁸ Bekir Deniz, “Batı Göktürklerin Başkenti: Miñ Bulak”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, I, s. 110.

³⁹ Kumartaşlıoğlu, *agm*, s. 179.

Düzgün Baba'da kurbanların boynuzlarının bırakıldığı kaya.

Ateş kültü, atalar kültü ile de ilişkilidir. Ateş kültü bünyesinde ocak kültürünü de barındırır ki Alevilikte ocak önemlidir. Dini önemi yüksek olan ocak, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Ehlibeyt soyu ile pirlerin yolunu ve tarikatını simgeler. Yine Alevilikte ziyaret yerlerinin ocak olarak anılması da söz konusudur. Türk mitolojisi içinde ocağın ata ruhlarının barındığı yerlerden birisi olduğu düşüncesi vardır. Alevilikteki ocak/ocaklık kavramlarının buradan geldiği bilinmektedir⁴⁰. Tunceli yöresinin genelinde ateşe hürmet edilir ve saygısızlık yapılmamaya dikkat edilir. Ocak karşısında yeminler edilir. Yine kurban merasimlerinde ateş/çıra yakılır. Düzgün Baba Dağı'ndaki inançsal ritüellerden birisi olarak, bazı özel noktalarda çıra yakılması söz konusudur⁴¹.

Düzgün Baba'nın çile hanesi olan mağara, dağdaki önemli ziyaret noktalarından birisidir. Mağara içinde cemler, niyazlar ve birçok ibadet ritüeli uygulanır. Ayrıca mağara insanın dünyaya gelişi ile de ilişkilendirilen bir kültürdür. Alevi inancında tarikat ehli din adamları çile çekip, dünyevi hazlardan sıyrılıp adeta tekrar doğar. Düzgün Baba'da bunu mağarasında gerçekleştirmiştir. Bu mağarada çocukları olmayanlar dileklerde bulunur. Bunu, mağaranın yaratıcı güce sağladığı aracılığa dair, eski inanışların bir göstergesi olarak görebiliriz. Nitekim Gök Türklerin türeyişi ile ilgi Çin kaynaklarında bulunan rivayetler de dağ ve mağaralarla ilgilidir⁴².

Düzgün'ün mağarayı çile hane olarak seçmesi önemli bir detaydır. Burada insan, mağara ile fiziksel korunak ilişkisinden sıyrılıp, zihinsel korunak ilişkisine geçmiştir. İnsanların dünyevi işlerden sıyrılıp kendini dinleme ve yeniden anlama sürecini yaşadığı yer olmuştur. Bu kamlar için de geçerliydi, Anadolu dervişleri için de geçerliydi ve hatta unutmamak gerekir ki Hz. Muhammed de ilk vahyi alırken Hira mağarasında inzivadaydı. Ata ruhlarının mekânı mağaralar gizli alemlere geçişinde yerleri olmuştur. Kamlar mağaraları farklı alemler arası geçişte kullanırdı. Eski Türklerin ata ruhlarının mekânında kurbanlar sunup, dileklerde bulduklarını biliyoruz, günümüzde Düzgün Baba'nın çile mağarasında benzer ritüellere ev sahipliği yapmakta. Yani burası Düzgün atanın mekanıdır diyebiliriz⁴³.

Düzgün Baba'da kutsal bölgeye girildiğinden itibaren, eskiden daha uygulanır olduğu bilinen, ancak günümüze pek riayet edilmeyen, yalınayak yürüme adeti söz konusudur. İnsanlar Düzgün Baba'nın mekânında ayakkabılarıyla gezmezler, dağda yaptıkları ibadet ve eylemleri çıplak ayakla gerçekleştirirler⁴⁴. Burada kutsal alanın tüm insani vasıflardan sıyrıldığını yani evliya mekânı olmaktan da öteye gittiğini söyleyebiliriz. İnançsal açıdan böyle bir kutsal alan tanımını, evliya kültüründen daha fazla motifler barındırıyor olmasına bağlamak gerekir. Türklerde İslam öncesinde, ata mezarlarına ev sahipliği yapan dağların kutsallığının korunmasına çok dikkat ederlerdi. Yabancıların kutsal dağlara, ata mağaralarına tacizlerde bulunması hoş karşılanmaz, hatta çoğu kere bu durum, savaş sebebi sayılırdı. MÖ 79 yılında Hunların, kutsal alanlarını ve mezarlarını taciz eden Moğol O-Huanlar'a savaş açması hadisesi bu duruma bir örnektir⁴⁵.

⁴⁰ Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, s. 122.

⁴¹ Kalafat, *age*, s. 64.

⁴² İnan, *age*, s. 53.

⁴³ Bars, *agm*, ss. 76-77.

⁴⁴ Deniz, *age*, s. 174.

⁴⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 292.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DAĞ VE DÜZGÜN BABA DAĞI

Dağ kültü, atalar kültü, mağara kültü, kamlık vb. eski Türk inancından kalma kültürlerin, İslam içinde yeniden konumlanması noktasında, evliya/eren kültürünün rolü büyük olmuştur. Yine Düzgün Baba benzeri evliya/eren kültürünün Anadolu dışında, Orta Asya'da da oldukça geniş yansımaları vardır. Bunlara örnek vermek gerekirse; Kazakistan'ın Çimkent şehrindeki Ukaş Ata, temizliğin ve suyun iyisi olarak görülür. Otrar bölgesindeki Arıtsan Bab/Arslan Baba da keza su ve temizlikle anılır ve Hz. Muhammed'in emanetlerini Ahmet Yesevi'ye veren kişi olarak saygı görür. Ahmet Yesevi müritlerinden olan Kurban Ata da bilindik evliyalardandır. Genelde Ahmet Yesevi ile ilişkilendirilen bir evliya/eren kültü oldukça yaygındır. Bu evliyalar da Düzgün Baba gibi çeşitli insanüstü meziyetlere sahip olmakla birlikte, çeşitli kültürlerin etrafında birleştiği figürler olmuştur.⁴⁶

SONUÇ

Tunceli yöresinin tarihsel ismi olan Dersim, gümüş kapı demektir. Bu coğrafya, vadileri, dağları ve geçitleriyle, Anadolu'nun iç kesimlerinden doğuya açılan, doğal bir kapı görevi görmektedir. Türklerin Anadolu'ya ilk akınlar yaptıkları erken devirlerde ve 11. yüzyılda yurt tutmak için geldikleri zaman, bu gümüş kapıyı, öncülleri tüm halklar gibi kullanmışlardır. Hititler, Persler, Romalılar ve daha eskileri için gümüş kapı ne ise, sonra gelen Ermeniler, Araplar, Kürtler ve Türkler için de oydu; aşılması zor dağlar, geçitler ve bir o kadar da korunaklı saha. Tunceli coğrafyası, gelip geçen kültürleri muhafaza etmiş ve harmanlamıştır. Tunceli kültüründe birçok eski kültüre ait izler mevcuttur. Tunceli, Türkler açısından Babai isyanlarından beri hareketli bir alandır. İsyân sırasında birçok kişi Tunceli dağlarına sığınmıştır. Yine Osmanlı-Safevi mücadelesi esnasında, pek çok Alevi-Kızılbâş Tunceli'nin dağlık bölgelerine gelmiştir. Bu noktada insanlar için dağların koruyuculuğu ve kutsiyeti pekişmiş olacaktır.

Tunceli coğrafyasında pek çok eski geleneğin izleri, diğer coğrafyalara nazaran daha belirgindir. Çalışma konumuzun merkezindeki dağ motifini, Muğla yöresi, Kaz dağları ve Toroslar gibi Anadolu'nun pek çok noktasında görmekle birlikte, Tunceli yöresinde daha somut olarak görüldüğünü düşünmekteyiz. Bilindiği gibi Alevi-Bektaşî inancında tabiat kutsaldır ve tabiat varlıkları insanlarla hemen hemen bir tutulur. Bu düşünce eski Türk inançlarının bakiyesidir. Bu bağlamda dağ/tepe kutsallığı, yörede köylere kadar sirayet etmiştir, birçok köyde adaklar adanan çeşitli dini ritüeller sergilenen kutsal dağlar vardır. Düzgün Baba, bu dağların ve Tunceli yöresi evliya kültürlerinin hiyerarşik anlamda zirvesindedir.

Sonuç olarak, Düzgün Baba Dağı'ndaki tüm inançsal ritüeller ve inanışlar gösteriyor ki burada, bir evliya/eren kültüründen fazlası vardır. Bunun göstergesi olarak şunu söylemek gerekir ki inançsal ritüeller sadece Düzgün Baba'nın makamına yapılmaz, yapılan tüm inançsal ritüeller neredeyse makamın ziyaretiyle aynı önemdedir. Düzgün Baba insan ve tabiatın, insan ve Tanrı'nın, son olarak insan ve insanın birleştiği-buluştuğu kutsal bir semboldür. İnsanın kendisinden yüce bir varlığı tanıması ve ona hürmet edip, kültür dairesi içerisinde önemli bir vasıf kazandırması çok değerlidir. Bu doğal varlık büyüklüğü ve görkemiyle birlikte Tanrı ile ilişkilendirilmiş, Tanrı'ya ulaşma, kendini duyurma açısından yakın bulunmuştur. Yine ataların kabirlerini taşıyan ve evliyalara sahip çıkan da dağdır. Üstünde kutsalları barındırır; dağın üzerinde yaşayan canlılar kutsaldır, bunun en belirgin örneği dağ keçileridir. Dağ keçisi/Geyik motifi, kadim geleneklerden birisidir ve Tunceli yöre halkı içinde kutsaldır, avlanmazlar. Yine dağ başında bulunan kimi ağaçlar da kutsaldırlar. Binlerce yıl önceki kutsal dağ motifinden günümüze temelde pek bir değişiklik yoktur. İnançsal ve coğrafi değişimlerle birlikte, kültürel çeşitliliğin artması, geleneksel kodların hala muhafaza ediliyor olmasını engellemiştir.

⁴⁶ İsmet Çetin, "Türk Kültüründe Bab (Baba)/ Ata Geleneği", *Millî Folklor*, Ankara 2007, s. 76, ss. 73.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Engin, (2007). “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, *Beypkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1 (2), ss. 139-153.

Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014.

ARSLAN, Yusuf, (2017). “Türkistan’dan Tunceli’ye Kurban İnancı”, *Milli Folklor*, S. 115, ss. 51-62.

BARS, Mehmet Emin, “Türk Destanlarında Mağara Kültü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 52, 2017, ss. 75-82.

BARS, Mehmet Emin (2018). “Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Değişim/Dönüşümler”, *Türkbilig*, S. 36, ss. 167-186.

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

BAYAT Fuzuli, (2006). “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat*, C. XII, S. 46, ss. 47-60.

ÇETİN, İsmet, (2007). “Türk Kültüründe Bab (Baba)/ Ata Geleneği”, *Milli Folklor*, 76, ss. 73-75.

DENİZ, Bekir, (2008). “Batı Göktürklerin Başkenti: Miñ Bulak”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, I, ss. 95-125.

DENİZ, Dilşa, *Yol/Re Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

ERSOY, Ruhi, (2002). “Türklerde Ölüm Ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, *Milli Folklor*, S. 54, ss. 86-101.

GÜVEN, Kenan, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, AKM Yayınları, Ankara 1991, C. LII.

HASSAN, Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2015.

IŞIK, Yüksel, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli Valiliği, Ankara 2012.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 1995.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

KALAFAT, Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, AKM Yayınları, Ankara 1995.

KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, (2014). “Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 43, ss. 175-190.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim, İstanbul 2015.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Eski Türkler’de Dağ Kültü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, ss. 401-402.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II., TTK, Ankara 1995.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı, İstanbul 2002.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Elips Kitap, Ankara 2007.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 25-36.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSLAM KAYNAKLARINDA TÜRK İMGESİ VE ONUN DEĞİŞİMİ

AHMET KARADENİZ*

ÖZET

İmge bir kimsenin veya nesnenin zihindeki tasavvuru demektir. Başka bir tanımla imge bir şeyin ne olduğundan çok onun ne olarak düşünüldüğüdür. Bir millet için imge oluşturmaksa tanımdaki kadar basit değildir. Çünkü imge olduğu dönemin neredeyse bütün şartlarından etkilenir. İslam dünyasında zihinlerdeki Türk algısı da Türklerle kurulan olumlu veya olumsuz ilişkilere göre şekillenmiş ve zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Aslında İslam dünyasındaki, Türk imgesi doğal yoldan oluşmamıştır. Başlangıçta Türkler için olumsuz bir imge oluşturulmuş, onlar; zalim, kaba, medeniyetten yoksun vahşi bir topluluk olarak gösterilmiş, dahası onlar insanlığın başına bela bir millet olarak da tanımlanmışlardır. Bu yüzden onlara karşı bir düşmanlık fikri geliştirilmiştir. Türklerin İslamiyet'e girmesiyle beraber düşmanlık fikri ortadan kalkmış ve Türk imgesi de değişmiştir. Bu süreçten sonra Türklerin meziyetlerinden faydalanmak istemişler ve bu doğrultuda çabalara girişmişlerdir. Bu çalışmada "Türk İmgesinin" İslam âleminde zihinlerdeki seyahatinin peşine düşüldü, bu konuyu anlamak ve açıklamak için çalışıldı. Konuya Türk ve Arap tanışıklığından bahsedilerek başlandı. Daha sonra da "Türkler, İslam dünyası penceresinden nasıl görünüyor?" sorusunun cevabı arandı. Sonuç olarak; İslam dünyasında Türkler için oluşturulmuş olumlu ve olumsuz iki ayrı imgeden bahsedilebilir. Türk imgesinin bu şekilde değişiklik göstermesi, Türklerin İslamiyeti kabul etmelerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. İmgenin dönemlere göre değişiklik göstermesi de onun gerçeği yansıtmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İmge, İslamiyet, Türkler, Düşman, Değişim.

TURKISH IMAGINATION AND ITS CHANGE IN ISLAMIC SOURCES

ABSTRACT

Image means the imagination of a person or an object in the mind of a person. In other words, the image is thought of as something rather than what it is. For a nation, creating an image is not as simple as its definition because the image is influenced by all conditions of then-present periods. The perception of the Turk in the minds of people in Islamic World has been shaped and changed according to the positive or negative relations through time. It is worth mentioning now that the image of Turk in the Islamic World has not been created in natural ways. In the beginning, a negative image was created. They; cruel, rough, have been shown as a wild community deprived of civilization, moreover they were described as a dangerous nation for humanity. So an idea of hostility has been developed against them and the idea of hostility disappeared and the Turkish image has changed with the introduction of Islam by the Turks. After this process, they wanted to take advantage of the virtues of the Turks and made efforts in this direction. In this study, investigated the travel of the "Turk Image" in Islamic World and tried to understand and explain it. Started study by mentioning the interaction between the

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. e-posta: krdenizz@gmail.com, tel: +79884418927

Turks and Arabs. Then investigated the question of “How do the Turks look in the window of Islamic World?” As a result; in the Islamic world, positive and negative two images created for Turks can be mentioned. The change of the Turkish image in this way took place due to the acceptance of Islam by the Turks. The fact that the image changes according to the periods also shows that it does not reflect the truth.

Keywords: Image, Islam, Turks, Enemy, Alteration.

GİRİŞ

Nesnelerin zihindeki çağrışımları imgeyi ortaya koyar, ama onlar algılanma biçimlerine göre zihinlerde farklılaşabilirler. İmgeler üzerinde tarihsel ve kültürel olayların büyük bir tesirinin söz konusu olmasından dolayı, onlara “*Nesnenin bir tasarısıdır.*” denilmesi mümkündür.¹ Bir ulus için imge oluşturmak söz konusu olduğundaysa konu daha da derin bir hal almaktadır. Çünkü imgeyi oluşturanların öznel yargıları ciddi derecede belirleyici rol oynar. İslam kaynaklarında Türkler hakkında verilen bilgilere de işte bu perspektiften bakılabilir. Kaynakların onları nasıl yansıttıkları zaten bu çalışmanın esas konusudur, ama önce bu eserlerin nasıl oluştuklarını anlamak gerekmektedir. İslamiyet’ten önce Arapların uçsuz bucaksız çöllerde hayatta kalma çabaları ve ticaretin onların hayatlarında önemli bir yer tutması gibi sebeplerden dolayı en azından seyahatleri esnasında otlakların ve su kaynaklarının yerlerini bilmeleri zaruruydu. Çünkü diğer zaruretlerle beraber güven içinde seyahat edebilmeleri için coğrafyayı tanımaları gerekmektedir. İslamiyet’in gelişinden sonraysa; fetih, din, ticaret, idare, askeri seferler gibi çeşitli faktörler bu ihtiyaçların önem derecesini daha da arttırmış ve böylece coğrafi eserlerin oluşması için uygun zemin hazırlanmıştır.²

Coğrafya eserlerinin oluşmasının ilk ve en önemli adımı Batlamyus’un coğrafyasının Abbasi halifesi Memun (813-833) zamanında El-Harezmi tarafından Yunanca aslından Arapçaya tercüme edilmesi olmuştur. Aynı müellif tarafından, Batlamyus’un kitabı örnek alınarak yazılan Sûretü’l-Arz, daha sonra meydana getirilecek olan coğrafya eserleri için bir örnek olmuştur.³ Bu eserler benzer biçimler almış, genel olarak fiziki coğrafyayı tanıtmaya başlayıp, beşerî coğrafyayla devam etmiştir. Tarihi vesika olarak asıl önem taşıyan, ülkelerden, siyasi, sosyal ve iktisadi faaliyetlerden bahsedilen bölümlerdir. Söz konusu eserler tarih yazımı açısından da oldukça öneme sahiptirler.⁴ Dolayısıyla da onlar Türk tarihinin kaynakları arasında da yer almaktadırlar. Örneğin İslam coğrafyacılarından; İbn Hurdazbih (885) Türkistan ve Mâverâünnehr bölgesindeki Türkler hakkında bilgiler vermektedir.⁵ Onun yanı sıra, 952 yılı civarında görüşerek birbirlerinin eserlerini kontrol eden iki müellif; İstahri ve İbn Havkal, Batı Türkleri ve bilhassa Hazar Denizi etrafındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler verirler.⁶ Bunlara ek olarak; 982-83 yıllarında kaleme alındığı bilinen fakat müellifinin kim olduğu bilinmeyen Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib adlı eser Türk ülkelerinin coğrafyası hakkında en fazla detay veren eserlerdendir. Bunlar gibi daha birçok kaynakta da Türklerle temas eden bilgilere rastlamak mümkündür.⁷

İslam kaynakları arasında coğrafya eserlerinin yanı sıra birebir tarihi kaynak oluşturma amacı güdülerken hazırlanan eserler de mevcuttur. Bu eserlere günümüz tarihçilik anlayışından uzak olduğu bilgisiyle yaklaşım beklentiyi çok yüksek tutmamak gerekir; fakat oluşturuldukları dönem göz önünde bulundurulduğunda standartları bunlardan daha yüksek olan eserler mevcut olmadığı için bu kaynaklar oldukça büyük bir öneme sahiptirler. Bu sahada eserler oluşturulmaya Hz. Muhammed’in (s.a.s.) hayatı, şahsiyeti, askeri mücadelelerini ve İslamiyet’i yayma faaliyetlerini konu alan Siyer ve Meğâzi kitaplarının yazılmasıyla başlayıp, İslam fetihlerinin kaydedilmesiyle devam etmiş, Hz. Peygamberin ashâbı ve daha sonraki nesiller hakkında verilen biyografi tarzı eserlerle ilerlenmiştir. Halifeler döneminde kabileler arasındaki rekabetin şiddetlenmesi birçok neseb kitabının kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bunlarla da yetinilmeyerek ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’den başlayarak dünya tarihi yazma âdeti başlamış, ayrıca şehir ve bölge tarihlerinin yazılması geleneği de yine bu

¹ Mustafa Ghiulgean, 19 ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk mgesi, Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 4.

² Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyalarından Seçmeler*, 2. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 25-32.

³Age, s. 32.

⁴İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 11.

⁵Yörükan, *age*, s. 35.

⁶İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 14.

⁷Şeşen, *age*, s. 14.

devrede ortaya çıkmıştır.⁸ Bu sayede de Firdevsî, Taberî, Mesûdî, Belâzuri, Cahiz gibi müelliflerin eserlerinde Türklere temas eden bilgilere de yer verilmiştir.

Tarih yazımı açısından kıymetli olan başka bir kaynak grubu ise seyahatnamelerdir. Bu eserler, onları yazanların gezdiği yerlerin coğrafyasına, söz konusu coğrafyada yaşayan insanların kültürlerine, gündelik yaşamlarına, tarihlerine, siyasi ve ekonomik durumlarına dair edindikleri bilgilerden oluşur. Seyahatnameler, içeriği bakımından yukarıda da bahsedilen coğrafya eserlerine benzemektedir. Onlardan temel farkı ise seyahatnamenin yazıcısından bahsettiği yeri gezip, gözlemlemiş olması beklenir. İbn Fazlan seyahatnamesi gibi eserlerde de Türklere temas eden bilgilere rastlanır.⁹

İslam kaynaklarında Türkler hakkında verilen bilgiler onlarla kurulan ilişkilere göre şekillenmiştir. Bu durumu, Gazzeli Ebû İshak İbrahim (Ölm.1129) adındaki bir şairin; “*bu kavim öyle bir kavimdir ki, kendileriyle iyilikle ve güzellikle konuşulduğu zaman melek gibidirler; ancak savaş zamanlarında bu melekler birer ifrite dönüşürler.*” şeklindeki ifadelerinde görmek mümkündür. Türklerin İslam halklarıyla ilişkileri işte bu temel üzerine kurulmuştur. Onlar savaş meydanlarında tanımaya başladıkları Türkler için şairin de dediği gibi ifrit yakıştırmasını uygun görmüşler ve Türklere karşı bir korku beslemeye başlamışlardır.¹⁰ Büyük kısmı siyasi bakımdan Türk topluluklarının egemenliği altında olmasına rağmen İslam coğrafyacıları tarafından Türkistan toprağı olarak kabul edilmeyen Mâverâünnehir, İranlılarla Türkler arasında hakimiyet mücadelelerine konu olmuş ve adı geçen iki millet arasında genellikle Ceyhun nehri resmi sınır kabul edilmiştir.¹¹ Mâverâünnehir’in bu coğrafi özelliği Türklerin, İslam halklarıyla ilişkiler kurduğu yerlerden biri olmasını sağlamıştır. Bu bölgenin İslamiyet ile tanışmadan önce Türk hükümdarlarının elinde olduğunu söyleyen Ömeri’ye göre; o hükümdarlar öyle güçlüydü ki, onlara okların bile ulaşamayacağı düşünülüyordu. Böyle bir korku beslenmesinden dolayı da Türklere kimse sataşmaya cesaret edemezdi.¹² Ömeri’nin ifadeleri, Türklere karşı bir korku beslendiğini açık bir şekilde ortaya koyar. Benzer şekilde Cahiz de Amal b. Akil b. Ullafa’yı kaynak göstererek, Arap ordularının kalplerini kimsenin Türkler gibi titretmediğini söyler.¹³ Türkler hakkında bu tarz görüşlerin olmasından dolayı Arapların ileri gelenleri Türklerden mümkün olduğu kadar uzak durmayı veya onlara temkinli yaklaşmayı nasihat etmişlerdir. Ömer b. el Hattab, Türkler için “*Bu, zararı pek fazla, elde edilen ganimeti çok az olan bir düşmandır*” demiştir. O, Türklerin savaşçı özelliklerine atıfta bulunarak onları zararlı bir düşman olarak nitelerken, onların zenginliklerinin de Arapları Türklere savaşmaya çekecek kadar cezbedici olmadığını, dolayısıyla da onlardan uzak durmanın akla daha uygun olacağını vurgulamıştır.¹⁴

1. Türk İmgesinin İslamiyet Öncesi Devirlere İnen Kökleri

*Romanımızda mülkümüze yemin ettik;
Kasap tezgâhının et parçası üzerine.
Şam, Rum bölgesi ile güneşin battığı yerleri,
Barışın gölgesi kıldık.
Lituc ile Çin toprakları Türklerin oldu,
Onların etrafını amcaoğulları çevreledi.
İran’ı zorbalıkla Farslar mülk edindi,
Böylelikle dünya nimeti dağıtıldı.¹⁵*

İslam kaynakları arasında Türklerin menşei konusuna sıkça temas edilir. Onlardan bazıları, Feridun’un¹⁶ yeryüzünü üç oğlu arasında paylaşmasını efsanesini¹⁷ anlatarak Türklerin soyunu Feridun’un oğlu Tur’a

⁸Belâzuri, *Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 14.

⁹Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c331dac885707.23290640, 07. 01.2019.

¹⁰İbni Hassül, *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıllar)*, çev. Şerafettin Yalıtıkaya, Haz. Eren Yavuz, Büyüyen Ay Yay, İstanbul, 2018, s. 111.

¹¹V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 1990, s. 67.

¹²Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim Ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 85-86.

¹³Cahiz, *Hilâfet ordusunun Menkibeleri ve Türkler’ in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, TKAE Yayınları, Ankara 1988, s. 86.

¹⁴Age, s. 73.

¹⁵İbn Hurdazbih, *age*, s. 30; Mesudi, *age*, s. 196.

¹⁶Feridun: İran’ın en büyük mitolojik kahramanlarından biri ve Pişdâdi hanedanının altıncı hükümdarıdır. Feridun, Cemşid’den sonra İran tahtına geçmiş ve beş yüz yıl saltanat sürmüştür. Şahname’de Cemşid’in soyundan Âtbin’in oğlu olarak geçer. Avesta, Şahname ve İran dinsel metinleriyle, İslam sonrası Farsça ve Arapça kaynaklarda geçen en eski mitolojik çehrelerdendir. Pehlevi’de Fretôn, Fritôn, Farsça’da Afrîdûn, Efrîdûn, Ferîdûn ve Ferîdûn-i Ferruh (kutlu Ferîdûn) adlarıyla bilinir. (Nimet Yıldırım, Fars mitolojisi Sözlüğü, s. 271-273).

¹⁷Feridun’un Yeryüzünü Oğulları Arasında Paylaşması: Ferîdûn, yeryüzünü oğulları arasında paylaşarak, Bütün Rûm ve Batı ülkesini Selm’e verdi ve bir ordu toplayarak batıya gitmesini buyurdu ve böylece Selm, Batı padişahı adını aldı. Sonra Turan ülkesini Tur’a vererek

bağlamakta,¹⁸ bazılarıysa Tufan olayını¹⁹ merkezine alarak Türklerin Nuh peygamberin oğlu Yafes'in neslinden geldiğini iddia etmektedir.²⁰ Kur'an-ı Kerim'in Sâffât Suresi'nin "*Biz yalnız Nuh'un soyunu kalıcı kıldık.*" şeklinde olan 77. ayetinde ise, Türklerin, hatta bütün insanlığın Hz. Nuh'un soyundan geldiği anlatılmaktadır.²¹

Bütün bu bilgiler ışığında onların İslam dünyası halklarıyla tanışıklığının sanılandan çok daha eski zamanlara dayandığı iddia edilebilir.²² Sasani hükümdarı Anüşirevan tarafından Hazar akınlarını durdurmak maksadıyla yaptırıldığı düşünülen Bâb el-Ebvab Seddi²³ bu tanışıklığın başka bir göstergesidir.²⁴

Türklerle Sasaniler arasındaki ilişkiler Taberi'nin kayıtlarında da kendine yer bulmuştur. Ona göre; Türkler uzun süredir olduğu gibi Kubad (Kavad) (488-531) zamanında da İran'ın iç işlerine müdahale etmekteydi. Kubad, Mazdek'e uyduktan sonra halk bir araya gelip onu hükümdarlıktan azletmiş, onun yerine kardeşi Camâsib'i tahta oturtmuştu. Yaşadığı zorluklara rağmen hayatını kurtarmayı başarabilen Kubad (Kavad), Türk hakanından²⁵ askeri destek alarak hükümdarlık tahtını yeniden ele geçirebilmişti.²⁶ Sasani - Türk ilişkileri bu kadarla da sınırlı değildir. 588 yılında Herat'ta Türklere karşı başarı elde eden²⁷ Rey merzûbanı²⁸ Behram Çubin, IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'e karşı isyan etmişti. İki taraf Nehrevan nehri kıyısında karşı karşıya geldikleri zaman Hüsrev Perviz, silah arkadaşlarının kendisine yüz çevirip, Behrâm Çubin'in tarafına geçtiklerini fark edince, Şebdaz adlı atıyla birkaç gün boyunca yolculuk etmiş ve daha sonra ise atı yıkılıp kalmıştı. Bu durum üzerine Hassan b. Hanzala b. Hayye et-Tai adamlarının ihanetine uğrayan ve ölümün eşiğinde duran Hüsrev Perviz'e "*Ey Padişah! sizin hayatınız insanlar için benim hayatımdan daha değerlidir.*" diyerek atını vermiş, böylelikle de Hüsrev Perviz'in hayatını kurtarabilmişti.²⁹ Hüsrev Perviz'in hayatını kurtaran Hassan b. Hanzala b. Hayye et-Tai bu hususta, "*Türkler ve Eftalitlerin besili (işaretli) atlarının görüldüğü sırada Zabib'in sırtını ona bıraktım. Kısra'ya istediğini verdim. Onu yaya ve atlar tarafından çiğnenir vaziyette bırakamazdım.*" şeklinde bir beyit de söylemişti. Beyitten de anlaşılacağı üzere bu hâkimiyet mücadelesi zamanında Behrâm Çubin'in yanında Türkler de yer almış ve sonuca tesir etmişlerdir.³⁰

Sasanilerin mukadderatında rol oynayan Türklerin, Araplar tarafından çok iyi tanıdığını söyleyen Togan, bunun sebebi olarak da bazı Arap kabilelerinin Sasani ordularıyla beraber Horasan'da Türk hududunda bulunmasını gösterir. Togan, bu olayın yanı sıra peygamberin kendisinin bir Türk çadırında istirahat etmesi bilgisinin malum oluşunu da Türklerin Araplarca tanındığının bir başka delili olarak sunar.³¹ Yazıcı'ya göre; başlangıçta Türklerin, Araplarla doğrudan bir ilişkileri olduğu düşünülemez ama Sasani ordusunda birlikte görev almaları sayesinde veya İpek Yolu vasıtasıyla kurulmuş bir takım ilişkilerin olduğu kabul edilebilir.³²

onu Çin'in ve Türklerin padişahı yaptı. İrec'e gelince ona İran'ı ve İran'la beraber mızraklı yiğitlerin yetiştirdiği çölü, padişahlığın taç ve tahtını verdi. Çünkü Fildişi tahta, taca, kılıca ve saltanat mührüne onu layık gördü. (Firdevsi, Şahnâme I, s. 115).

¹⁸ Firdevsi, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 115; Taberi, *Tarih-i Taberî*, C.2, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul (t.y.), s. 150; İbni Hassûl, *age*, s. 73-75.

¹⁹ Mücmel el-Tevarih'ten rivayet edilen bir habere göre: Tufandan sonra Nuh peygamber yeryüzünü çocukları arasında paylaştırdı; Arabistan'ı, Irak'ı ve Yemen'i Sâm'a; Mısır, Yunanistan, Kıbt, Nabat, berber ülkeleri, Hindistan ve Zingibar'ı Hâm'a verdiği gibi Ceyhun tarafının tamamını da Yafes'e verdi. Bu toprakların insanları soylarını bunlardan aldılar. (Şeşen, *age*, s. 30)

²⁰ Mesudi, *Murûc ez-zehab*, çev. Ahsen Batur, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 44; Şeşen, *age*, s. 30; Ebu'l Gazı Bahadır Han, *Türklerin Şeceresi*, Haz. Nurer Uğurlu, Öngün Yayınevi, İstanbul 2011, s. 50-51

²¹75. Ant olsun, Nuh bize yalvarıp yakardı. Biz de duayı ne güzel kabul ederiz! 76. Kendisini ve ailesini büyük felâkettten kurtardı.

77. Biz yalnız Nuh'un soyunu kalıcı kıldık. 78. Sonradan gelenler içinde ona iyi bir nam bıraktık. 79. Bütün âlemlerde Nuh'a selam olsun! 80. İşte biz iyileri böyle mükâfâtlandırırız. 81. Zira o, bizim inanmış kullarımızdandı. 82. Nihayet ötekileri (inanmayanları) suda boğduk. 83.Şüphesiz İbrahim de onun milletindendi.

²²Taberi, *age*, s. 150; Firdevsi, *age*, s. 115; İbni Hassûl, *age*, s. 73-75.

²³Bazı kaynaklarda bu seddin İskitlere karşı Dara tarafından yapıldığı kaydedilmiştir. Dahası Kur'an-ı kerim'de Ye'cûc ve Me'cûc'ün zararlarından korunmak için Zülkarneyn tarafından yapıldığı anlatılan seddin bu set, Ye'cûc ve Me'cûc'ün ise İskitler olduğu iddia edilmektedir. (Ömer Rıza Doğrul, Tanrı Buyruğu, s. 492-493)

²⁴Şeşen, *age*, s. 191.

²⁵Bu olayın gerçekleştiği zaman göz önüne alındığında, bu Türk hakanının, Akhun hükümdarı olduğunu söylemek mümkündür.(Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 72)

²⁶Taberi, *age*, s. 498.

²⁷Herat'ta gerçekleşen savaş hakkında ayrıntılı bilgi almak için; L. N. Gumilev'in Selenge yayınlarından çıkan Eski Türkler adlı eserinin 158 – 172 sayfalarına bakılabilir.

²⁸Merzûban: Vali, komutan gibi idari bir unvan.

Mesûdî, *age*, 243- 44.

³⁰Şeşen, *agm*, 12.

³¹Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 74.

³²Nesimi Yazıcı, *İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 12.

Cahiliye dönemi Arap şiirine yansıyan Türk izleri de Türkler ve Arapların tanışıklığı konusuna iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Bu şiirler genel olarak Türklerin askeri yönleri ve kahramanlıklarını konu alır.³³ Avs. B. Hacar'ın “Onların kınalı bıyıklı (düşman, yani Türkler) ve ellerinde sopalar olduğunu görünce devemi sularından çevirdim” şeklindeki ifadesi onun 620 yıllarında Türkleri tanıdığını ve onlardan çekindiğini gösterir. Yine benzer şekilde El-Ahmar da “Çocuklarımı onlara rehin bıraktığım zaman kınalı bıyıklılara (yani Türklerle) vermişim zannederim” diyerek Türklerle karşı olumsuz bir kanaatinin olduğunu belli eder. Söz konusu beyitler çalışma kapsamında değerlendirilecek olursa, öncelikle Arapların, Türkler hakkında bir kanaatlerinin olduğunu söylemesine imkân sunar. Dahası güçlü bir korku beslendiğini de gözler önüne serer.³⁴ Bu korkunun etkisiyle, Türkler Ceyhun'un öte tarafından harekete geçse bu taraftakiler yapılabilecek en iyi şey olarak kaçmayı düşünürdü.³⁵

Bunların yanı sıra Araplar arasında Türklerle temas eden bazı deyimler vardır ki bunlar oldukça önemlidir. Çünkü dile yerleşmiş deyimlerin, atasözlerinin, bir ideolojinin etkisiyle sistematik bir şekilde yerleştirilmesinden daha ziyade, çeşitli yaşamışlıklar sonucunda kendiliğinden oluştuğu fikri daha mantıklıdır. Arapların, mühim bir iş başardığını göstermek isteyen kişiyi kınamak amacıyla kullandığı, “Sanki hakanın başını getirdi” şeklindeki darb-ı meselde geçen “hakan” Türklerde hükümdarların kullandığı bir unvandır. Araplar arasında böyle bir deyim varlığı da Türklerle karşı bir düşmanlık beslendiğini işaret eder.³⁶

Türklerin bu coğrafyada oynadığı mühim rolü belirtmesi açısından verilmesi zaruri olan bir başka örnek de, Rum suresinde de geçen Bizans ve Sasaniler arasındaki savaşlara Türklerin tesiridir.³⁷ Kur'ân-ı Kerim'e yansiyacak kadar önemli görülen bu olayda Bizans, Sasaniler karşısında düştüğü müşkül durumdan, o dönemde Kök Türklerle bağlı olarak yaşayan Hazarların desteğini alarak çıkabilmişti.³⁸ Sasanilerle Bizans arasında 603 yılından sonra gerçekleşen savaşlarda Bizans sürekli yenilmekte ve büyük topraklar kaybetmekteydi. T'ung Yabgu 619'da başa geçip de Kök Türklerin batı memleketlerinde düzeni sağladıktan sonra dışardaki olaylarla ilgilenmiş, Bizans'ın kurtarılması gerektiğini düşünmüştü. Bu doğrultuda hareket eden T'ung Yabgu 627 yılında Bizans kuvvetleriyle müşterek şekilde, söz konusu dönemde Sasani toprağı olan Tiflis'e girmişti.³⁹ Dunlop, yöneticileri Kök Türkler olan bu ordunun büyük çoğunluğunu Hazarların oluşturduğunu fikrindedir.⁴⁰ Sasanilere karşı yapılan bu ittifak akıllara Taberî Tarihi, Firdevsi'nin Şahnamesi ve onların muadili birkaç esere yansıyan Feridun'un yeryüzünü oğulları arasında paylaşmasını efsanesini de getirmektedir. Bilineceği üzere haklarına razı gelmeyen Rum ve batı ülkesinin hükümdarı Selm; Turan ülkesi hükümdarı Tûr ile ittifak yapıp babası tarafından İran topraklarına hükümdar kılınan İrec'i mağlup edip, öldürmüşlerdi.⁴¹ Bu ittifakın sonucunda Türkler, Sasanilerin gücünün kırılmasına sebep olarak belki de daha sonra İslamiyet'in Arap yarımadasının dışına çıkabilmesinde de çok önemli bir rol oynamıştı.⁴²

Türklerin, İslam halklarıyla henüz İslamiyet'in zuhur etmediği dönemlere inen ilişkilerine temas edildi. Onlar, söz konusu coğrafyada bilinenden daha eski zamanlardan beri etkin bir rol oynamışlardı ve İslam dünyasınca oldukça iyi tanınan Türklerle karşı dikkate değer bir korku beslenmişti. Kazvini'nin de kaleme aldığı gibi⁴³ İslam dünyasının ilk Türk algısı, hiç de olumlu gözükmemektedir. Türkler cesaret sahibi ve kahraman olmalarının yanında zalim, yağmacı, aç gözlü olarak da resmedilmişlerdir.⁴⁴ Christopher Beckwith, Türklerin genellikle saldırgan, acımasız, kan içici, şiddet meraklısı olarak gösterilmesini, barbarlık mefhumuna ve dünyayı iyi halklar ve kötü halklar olarak ikiye ayırma fikrine bağlar. Ona göre Türkler, bozkırda konargöçer vaziyette yaşadıklarından sürülerini korumak için yaygın kullanımını öğrenmiş ve savaşta faydalı olacak yeteneklere sahip

³³ Age, s. 12.

³⁴ Şeşen, *agm*, s. 13.

³⁵ L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları İstanbul 2011, s. 163.

³⁶ Şeşen, *agm*, s. 29.

³⁷ *Kur'ân-ı Kerim, Rum Suresi*, Haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek v.d, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 394.

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1997, s. 167-168.

³⁹ Osman Karatay, *Hazarlar*, Kripto Yayınları, Ankara 2018, s. 57-58.

⁴⁰ D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, University of Princeton Üniversitesi Press, New Jersey 1954, p.28.

⁴¹ Taberî, *age*, s. 150; Firdevsi, *age*, s. 115-1 23.

⁴² Togan, *age*, s. 73.

⁴³ Türkler iklimlerin doğu bölgelerinde güneyden kuzeye kadar ki saha boyunca otururlar. Kalabalık, cesaret, kahramanlık, yırtıcılık gibi özelliklerle diğer milletlerden ayrılırlar. Yüzleri geniş, burunları yassı, bilekleri kalın ve ahlakları azdır. Öfkeli, zalim, ceberut ve et yiyici tabiatlıdırlar. Etin yerine başka bir şey istemezler. Etin pişirilmiş olup olmamasına da bakmazlar. Yırtıcı hayvanlar gibi gasp yoluyla elde edilen şeyleri ararlar. Yağma yaparak, geyik ve kuş avlayarak geçinirler. Yürümekten bıktıklarını sandığın zaman, yeni yürümeye başlamış gibi at koşturduklarını, dağların başlarına tırmandıklarını görürsün. Onların büyük himmetlerini (gayretlerini) görmek yeter. Onlardan biri köle oldukları zaman efendisinin askerlerine kumandan olmakla yetinmez. Efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister. Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni (Şeşen, *age*, s. 147.)

⁴⁴ Şeşen, *age*, s. 147.

olmuşlardır. Bunun yanında çevresel etkilere maruz kalan fizikleri ve psikolojileri doğal savaşçı özelliğini gerçekten taşıyordu. Sert iklim ve coğrafya şartları nedeniyle ata binmeye ve yay germeye mahir, sert, acımasız, cesur ve savaşçı kişilerdi.⁴⁵

İslam kaynaklarında oldukça yaygın olarak Türklerin en savaşçı boyu olarak Oğuzlar gösterilir. Hudûdü'l-Âlem'de de onlar mağrur yüzlü, huysuz, kötü niyetli ve hasetçi insanlar olarak tasvir edilirler. Oğuzlar, İslam ülkelerine akınlar yapıp, yolları üzerindeki her yeri yağmalayan, aralarında çok sayıda tüccar bulunmasına rağmen temel geçim kaynağı olarak ticareti görmeyen ve at, inek, koyun gibi hayvanları besleyen, genellikle dar bir alanda yapabildikleri avcılıkla geçinen kişiler olarak işaret edilmektedir.⁴⁶ İbn Fadlan ise Oğuzları, "Güç şartlar altında yaşayan, herhangi bir dine inanmayan, yollarını kaybetmiş eşekler gibi oradan oraya savrulan bir topluluk olarak tanımlıyor."⁴⁷ Beckwith, bu konunun da bir teorisinin ürünü olduğunu düşünüyor. O teoriye göre; Orta Asyalılar hayatlarını idame ettirecek kadar üretim yapamaz, hatta diğer devletlerin mallarına ve dokumalarına imrenirdi. Onların ürünlerini beğenmeyen gelişmiş devletlerle değiş tokuş ederek ihtiyaç duydukları ürünleri alamazlarsa, Orta Asyalılar onları zorla alırlardı. Yazar ise onların birçok alanda üretim yaptığından ve kendi üretmedikleri malları barış içinde temin ettiklerinden bahseder.⁴⁸ Bu konuya paralel olarak Hazarlarla temas edilebilir. Sağladıkları huzur ortamı sayesinde dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarları ülkesinde bir araya getiren Hazarlar, kervanların ve gemilerin korunmasından gelir elde ederdi.⁴⁹ Onlar ayrıca, Arap ve İran hükümdarlarını cezbeden siyah tilki kürklerinin de üreticisiydiler.⁵⁰ Söz konusu hükümdarlar, bu kürkleri giymeyi bir ayrıcalık olarak görürlerdi.⁵¹

2. Türk İmgesinin Yaratılması

Ortak bir kimlik yaratmanın yolu bir öteki yaratmaktan geçer. Bu öteki bütün art niyetlerden veya ön yargılardan arındırılmış olabileceği gibi tamamen hayal ürünü de olabilir. Böyle durumlarda genellikle kendini değerli göstermek için diğerlerinin aşağılanması yoluna gidilir. Ancak bazen bu çerçevenin sınırlarının aşıldığı da görülür. Böyle olduğu zamanlarda ise ötekinin bütün bu meziyetlere insanüstü bir şekilde sahip olduğu düşünülür ve bu da ötekiyi canavarlaştırır.⁵² Çalışmanın konusu olan Türk imgesine de bu perspektiften bakılabilir. Şahname'nin muhtelif yerlerinde Türklerin büyücü olduğuna dair bilgiler sunan Firdevsi'ye göre; Turan ile İran arasında gerçekleştirilen bir savaş esnasında Türk komutanı Piran, Türkler arasında bulunan Buzur adında bir adamdan büyücülük yaparak İranlılar üzerine kar yağdırmasını istemiştir. Bundan sonra şiddetli bir rüzgâr eşliğinde yağın kar Türk tarafına avantaj sağlamıştır.⁵³ Yakut el-Hamavî'nin Mu'cem el-büldan adlı eserinde Firdevsi'nin anlatımına benzer şekilde ama bu defa Horasanlılarla yapılan bir harpte Türklerin onların üzerine dolu yağdırmasından bahsedilir.⁵⁴

Türklerin istedikleri zaman doğa olaylarına müdahale edebilecek kabiliyete sahip olduklarına dair bilgiler kaynaklarda azımsanamayacak ölçüdedir. Türk kavimleri arasında yaygın olan bir inanca göre Türk Tanrı'sı Türklerin atasına yada adında sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve komutanlarının elinde olmuştur. Onlar bu taş sayesinde yağmur, kar ve dolu yağdırıp, fırtınalar çıkarabilirmiş.⁵⁵ Dokuz Oğuzlara yaptığı seyahat zamanında edindiği bilgileri kaydeden Temim İbn Bahr da Dokuz Oğuz hükümdarının mülkiyeti olan böyle bir taşın⁵⁶ varlığından bahseder. O, Dokuz Oğuzların istedikleri zaman yağmur veya kar yağdırabildiklerini ileri sürmektedir.⁵⁷ Wang Yan-te de Uygurların birbirlerine su atarak bir

⁴⁵Christopher Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 264-265.

⁴⁶Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, Haz.,V. Minorsky çev. Abdullah Dumanlı & Murat Ağarı, Kitabevi yayımları, İstanbul 2008, s. 55.

⁴⁷İbn Fazlan, *age*, s. 42.

⁴⁸Beckwith, *age*, s. 267.

⁴⁹Istahri, *age*, s. 198.

⁵⁰Mukaddesi, *İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 365.

⁵¹Mesudi, *age*, s. 249; Yörükan, *age*, s. 174.

⁵²Jean-Louis Bacque- Grammont, "Kalmıklardan Yuc ve Mecue'a Evliya Çelebi'de Öteki ve Ötekileşmenin Ötesi" *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi Ve Seyahatnamesi Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, İstanbul 2017, 49-50.

⁵³Firdevsi, *age*, s. 659.

⁵⁴Şeşen, *age*, s. 138-139.

⁵⁵Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 160.

⁵⁶"yat" maddesini açıklarken taşlar vasıtasıyla yapılan bir tür kamlık olduğundan bahseden Kaşgarlı Mahmud, Yağma ülkesinde yaz ortasında çıkan kuvvetli bir yangının kar yağdırılması neticesinde durdurulabildiğini söyler. (Kaşgarlı Mahmud, *age*, s. 673).

⁵⁷Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (TAE), İstanbul, s. 9.

çeşit spor yaptıklarından bahseder. Onun spor dediği bu uygulama da şamanizm kalıntısı bir yağmur yağdırma ritüeli olabilir.⁵⁸ Birçok kaynakta temas edilen yada taşı için El-Biruni; Türklerin bu taşı düşmanlara galip gelmek için kullandıklarından dolayı “*galebe taşı*” adıyla andıkları bilgisini sunmaktadır.⁵⁹ İslamiyet’ten önce Türkler arasında varlığından yaygın şekilde bahsedilen yağmur taşı İslamiyet’le birlikte İslami bir kimlik kazanmıştır.⁶⁰

Grammont’un anlatmak istediği şey herhalde bu olmalıdır. Türklerin kötü özellikleri zaten kötü olarak aktarılmış, üstün özellikleriyse olağanüstü sebeplere bağlanmıştır. Türk imgesinin İslam dünyasında daha VI. asırda bu şekilde kullanılmaya başlaması elbette sebepsiz değildir. Türkler, Araplar tarafından “*Bir gün Arapların ellerinden hâkimiyeti alacak ve kâfir oldukları için de Allah’ın gazabına uğrayıp mahvolacak bir kavim*” olarak tanımlanmıştır. Bu görüşün dayanağı da “*Türkler size dokunmadıkça siz onlara dokunmayınız. Zira ümmetime verilecek nimeti ilk gasp edecek Kantüra oğullarıdır.*”⁶¹ şeklindeki hadistir.⁶² Türkleri düşman olarak işaret eden bu hadis sadece Müslüman Arapları birbirine yakınlaştırmak için kullanılmakla kalmamış ayrıca Arap milliyetçiliğine sağladığı faydayla Müslüman Arap’la Müslüman olmayan Arap’ı dahi birbirine yakınlaştırmış, aynı safta toplamış, Türk’e karşı yan yana savaş ve saldırıya zorlayan bir güç kaynağı olmuştur.⁶³ Bu noktada kaynağı Buhari’ye dayanan iki Hadis daha vardır ki Arapları birlik içinde tutabilmek ve dışa açabilmek için dıştan gelmesi muhtemel bir tehlike kaynağı yaratmak istendiğini gösterir niteliktedir. “*Siz Yahudilere karşı savaşmadıkça ve bu savaşları bir kaya parçası gerisine saklanan bir Yahudi: ‘Ey Müslüman benim arkamda Yahudi var, öldür onu’ deyinceye kadar sürmedikçe hüküm günü gelmiş olmayacaktır.*” Bu hadisle Yahudiler yakın bir düşman ve içteki bir tehlike olarak gösterilmiş, Arapların diri tutulması hedeflenmiştir. İkinci hadiste ise; “*Kırmızı yüzlü, küçük gözlü, basık burunlu, suratları deriden kalkanlara benzeyen ve kıvrık kıldan yapılmış sandallar giyen millete karşı savaşmadıkça hüküm günü gelmiş olmayacaktır.*” Görünüşe göre Türkler uzaklarda bir düşman olarak işaret edilmiş, dışa açılma, fetihler yapma gibi hedefler oluşturmada kullanılmıştır.⁶⁴ Şeşen’e göre Türkler aleyhinde söylenen ve olumsuz bir imge oluşturan bu hadisler, ilk fetih hızlarını kaybeden Arapların diğer milletler karşısında hâkimiyetlerinin yavaş yavaş ellerinden gittiğini görmeleri, bu milletlerin zaman zaman Araplara karşı başarılar göstermeleri gibi sebeplerle peygambere isnad edilerek uydurulmuş olabilir.⁶⁵ Aslında bu hadislerin gerçek ya da uydurulma olması bu noktada pek bir şey değiştirmez. Bu hadislerden gerçek olanlar Hz. Peygamberin şahsi görüşlerini, uydurma olanlar ise söz konusu dönemde İslam dünyasının Türklerle olan bakışını yansıtmaları yönüyle önemli rol üstlenirler.⁶⁶

Belâzuri, Semerkant valisi el-Hasan b. Ebî'l-Amerrata’nın bir gün hutbe okurken Türkler aleyhine, “Ey Allahım! Onların köklerini kurut; kaderlerini çabuklaştır; onlara sabırlar ihsan eyle!” şeklinde bir dua yaptığını ve onun son cümlesi üzerine Semerkand halkının ona söverek “Hayır! Allah bize sabırlar ihsan eylesin; onların ayaklarını kaydırsın” dediklerini kaydeder.⁶⁷ Aslında Belazuri’nin bu nakli tek başına bile Türklerle karşı nasıl bir düşmanlık beslendiğini ortaya koymak için yeterlidir; fakat örnekler bu kadarla da sınırlı değildir. Örneğin, Türkler hakkındaki başka bir olumsuz kanaat ise daha önce Yahudi peygamberlerin İsrailoğullarını itaatleri altına almak için kullandığı eski Babilonya döneminden kalma Ye’cüc Me’cüc Efsanesinin⁶⁸ bu defa Türklerle uygulanma çabasıdır. Türklerle Ye’cüc ve Me’cüc arasında kurulan bağlantı, Türkleri Araplar için hem korkutucu düşman hem de yem olarak göstermiştir. “*Düşman diye bir şey yok diyorsunuz, fakat sizler, geniş ve örsle dövülmüş kalkan gibi yüzlü, küçük gözlü, kırçıl saçlı, her tepeciğin arkasından çıkacak bir kavim olan Ye’cüc Me’cüc ile harp edinceye kadar asıl düşmanla çarpışmış olmayacaksınız.*” bu hadisin de sonradan

⁵⁸Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yan-te Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 60.

⁵⁹Şeşen, *age*, s. 204.

⁶⁰Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 55.

⁶¹Kantüra Oğulları: Eski İbraniler ve İranlılarda olduğu gibi Araplarda da başka milletleri kendi atalarına bağlama geleneği vardı. Bu doğrultuda Türklerin, İbrahim peygamberin öz Arap olan cariyesi Kantüra bin Maftün’dan olan çocukların neslinden geldiğini iddia ederlerdi. (Şeşen, *Eski Araplara Göre Türkler*, s. 19-20).

⁶²*Kütüb-i Sitte* Haz. İbrahim Canan, C. XVII, Akçağ Yayınları İstanbul (t.y.), s. 574; Şeşen, *age*, s. 15.

⁶³İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği Ve Türkler*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, (t.y.), s. 27.

⁶⁴Arsel, *age*, s. 41.

⁶⁵Şeşen, *age*, s. 16.

⁶⁶Yazıcı, *age*, s. 13.a

⁶⁷Belazuri, *age*, s. 491.

⁶⁸Ye’cüc Me’cüc: İskender dağın eteğindeki şehre varınca, “şehrinizde ne gibi acayiplikler var” diye sordu. Şehir halkı cevap olarak; “Ey Şah! Bu dağın ardında bir taife insanlar vardır ki onlara Ye’cüc Me’cüc derler. Kimisinin boyu bir karıştır, kimininse uzundur. Yüzleri adama benzer, dişleri domuz dişi gibi ağızlarının dışındadır. Kulakları ise boyları kadardır. Başlarından ayaklarına kadar vücutları kıl tutmuştur. Yedikleri, yazları yılan kışları ise ottur. Daima yurtlarından çıkar gelir bizi incitirler, burada ne görürlerse alırlar. “Şehir ahalesinin Ey İskender! Bize bir çare bul ki onlar ülkemize sataşmasınlar” demelerinin üzerine İskender de onların bu isteklerini kabul etti ve böylece ünlü İskender Seddi inşa edildi. (Tarih-i Taberi 2. Cilt, s. 279)

uydurulmuş olma ihtimali vardır; fakat buna rağmen söz konusu hadis Ye'cüc ve Me'cüc'la savaşmanın Araplar için kaçınılmaz bir son olduğunu ileri süren bir hadis olması sebebiyle önem taşır.⁶⁹

3.Ye'cüc-Me'cüc Efsanesi Neden Türklere Uyarlanmıştır?

Ye'cüc-Me'cüc, Yafes'in soyundan geldiği iddia edilen bir kavimdir. Kıyamete yakın ortaya çıkacaklarına ve bütün yeryüzünü ele geçireceklerine inanılır.⁷⁰ Bu kavim İbn Batuta tarafından insan yiyen kafir göçebeler şeklinde tanımlanır.⁷¹ Onlar hakkında bilgilere kutsal kitaplarda da rastlanır. Tevrat'ta peygambere hitaben kullanılan, “*Âdemoğlu, Magog diyarından olan Roşun, Meşekin ve Tubal'ın beyi Gog'a yönel ve ona peygamberlik et*”⁷² şeklindeki bu ifadelerde karşılaşılan Gog-Magog kavramlarıyla İslam literatüründeki Ye'cüc-Me'cüc kavramları arasında fevkalâde bir benzerlik kurulabilir. Ayrıca İncil'de de şöyle bahsedilir; “*Ve bin yıl tamam olunca, şeytan zindanından çözülecektir ve yerin dört köşesinde olan milletleri, Ye'cüc ve Me'cüc'ü saptırmak ve onları cenk için bir araya toplamak üzere çıkacaktır. Onların sayısı denizin kumu gibidir.*”⁷³ Kur'ân-ı Kerim'de ise Kehf Sûresi⁷⁴ kıyamete yakın ortaya çıkıp dünyayı felakete sürükleyecek bir kavim olduğu düşünülen Ye'cüc-Me'cüc ile alakalıdır. Kehf Sûresi'nin söz konusu bölümünde Zülkarneyn'in onların önüne bir set yaptığı anlatılır.⁷⁵ İbn el-Fakih, Mukâtil b. Süleyman'dan rivayet ederek Ye'cüc-Me'cüc'ün 24 kabilesinin olduğunu ve Zülkarneyn, meşhur seddini yaptığında bu kabilelerden bir tanesi gazada olduğu için seddin 23 kabilesinin önüne yapıldığını söylemektedir. Ayrıca Dışarıda kalana seddi terk ettiği için “Türk” denilmiştir, diyerek Türk adının menşesine de temas etmektedir.⁷⁶ (Kaşgarlı Mahmut, Türk adının doğrudan Tanrı tarafından verildiğine inanır)⁷⁷

Birçok İslam müellifinin eserinde Ye'cüc ve Me'cüc açıkça Nuh'un oğlu Yafes'e dayanan iki Türk kabilesi olarak gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, “*Siz, küçük gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, yüzleri örsle dövülmüş kalkana benzeyen Türklerle harp etmedikçe kıyamet kopmayacaktır. Yine siz kıldan ayakkabı giyen bir kavimle harp etmedikçe kıyamet kopmayacaktır.*” gibi bazı hadislerdeyse Türklerle savaşmak kıyamet alameti olarak gösterilmiştir.⁷⁸ Enbiya Sûresi'nde⁷⁹, geçen kıyametin kopmasından önce Ye'cüc ve Me'cüc ile savaşma bahsi, Türklerle savaşma şeklinde anlatılmıştır. Başka bir deyişle; Ye'cüc ve Me'cüc rolü Türklere yüklenmiştir.⁸⁰

Hadisler de dâhil İslam kaynaklarının büyük çoğunluğu Türklerle savaşmanın çok önemli ve kaçınılmaz olduğunu vurgulamak maksadıyla Ye'cüc ve Me'cüc'ü Türklermiş gibi gösterme eğilimindedirler. Ögel ise, Ortadoğu kavimlerinin bu eğilimlerinin nedenini Ergenekon destanını gerçekmiş gibi kabul etmelerine bağlar ve bunu eleştirir. Ona göre, bu benzerlik yönü böyle bir iddiayı desteklemek için yeterli değildir.⁸¹ M. Phillips'in Augustodunensis'den naklettiği Gog-Magog hakkındaki bilgiler bu konu kapsamında değerlendirilebilir. Onlardan bazıları klasik şekilde kısa boylu, çok doğum yapan, insan yiyen, tamamıyla insan olmayan fakat insana benzeyen bir topluluk olduğuna dairdir. Buldukları coğrafya konusundaki bilgi ise İslam kaynaklarında

⁶⁹Arsel, *age*, s. 41; Kütüb-i Sitte, s. 578.

⁷⁰*Ahval-i Kıyamet*, Haz. Osman Yıldız, Şule Yayınları, İstanbul 2012, s. 165.

⁷¹İbn Batuta, *Seyahatname*, C. II, çev.A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 902.

⁷²İskender Türe, *Zülkarneyn*, Ötügen Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 210; *Tevrat, Hezekiel* 38, Ed. Şafak Birol, Dorlion Yayınları, Ankara 2016, s. 750.

⁷³Türe, *age*, s. 210; İncil, Vahiy 19-20, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016, s. 461.

⁷⁴83. Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar. De ki, size ondan bir hatıra okuyacağım. 84. Gerçekten biz onu yeryüzüne iktidar ve kudret sahibi kıldık, ona muhtaç olduğu her şey için bir sebep verdik. 85. O da bir yol tutup gitti. [...] 93. Nihayet iki dağ arasına ulaştığında onların önünde, hemen hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu. 94. Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cüc-Me'cüc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasına bir set yapman için sana vergi verelim mi? 95. Dedi ki: 'Rabbimin beni içinde bulundurduğu kıyamet daha hayırlıdır. Siz bana kuvvetinizle destek olun da sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım.' 96. 'Bana demir kütleleri getirin.' Nihayet dağın iki yanı arasını aynı seviyeye getirince (vadiyi doldurunca): 'Üfleyin (körükleysin)!' dedi. Artık onu kor haline sokunca: 'Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim' dedi. 97. Bu sebeple onu ne aşmaya muktedir oldular, ne de onu delebildiler. 98. Zülkarneyn: bu Rabbimden rahmettir. Fakat Rabbimin vaadi gelince, o bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi haklıdır, dedi. (Kur'ân-ı Kerim, Kehf Sûresi, s. 287- 288.)

⁷⁵Kur'ân-ı Kerim, Kehf Sûresi, s. 287- 288.

⁷⁶Şeşen, *age*, s. 192 -193; Türe, *age*, 2010, s. 21.

⁷⁷Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lugâti't Türk*, çev. Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 606.

⁷⁸Şeşen, *agm*, 27; Kütüb-i Sitte, s. 78.

⁷⁹Enbiya Sûresi: “*Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc setleri açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman; ve gerçek vaad (ölüm, kıyamet) yaklaşınca, birden, inkâr edenlerin gözleri donakalır! 'Yazıklar olsun bize gerçekten bu durumdan habersizmişiz, hatta biz zalim kimselermişiz' derler*” söz konusu ayet Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıktığı zaman dünyanın sonunun geleceğini bildirir. (Kur'ân-ı Kerim, Enbiya Sûresi)

⁸⁰Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları İstanbul 2008, s. 720.

⁸¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi C. I*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 72.

nakledilenlerden farklılık gösterir. Söz konusu yazar onların Kızıl denizdeki bir adada yaşadıklarına dair bilgiler sunar.⁸² Tevrat'ta ise Gog'un Kuzey'de yaşadığı kabul edilir.⁸³ Onların değişik zamanlarda, birbirine uzak coğrafyalarda anılmış olması, Türkler olamayacaklarını gösterir. Dahası başka bir kavim oldukları fikri de mantıklı değildir. Zaten Türklerin İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte onlar için yakıştırılan Ye'cüc ve Me'cüc iddiaları da ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu süreçten sonra Türklerle kurulan ilişkilerde yeni bir sürece girilmiş ve onlar hakkında daha olumlu şeyler söylenmeye başlamıştır.

4. Merhametsiz Düşmandan Sevgili Komşuya “Türkler”

*“Türk, ancak korkulması gerekenden korkar. Ümit edilmeyecek şeye karşı ümit beslemez. Bir şeyi elde etmeye çalışmaktan onu kesin ümitsizlik alıkoymaz. Daha çoğu elde etmedikçe azı bırakmaz. Eğer her ikisini de elde etmesi mümkünse hiçbirini feda etmez. İyi bilmediği şeyin hiçbir tarafını iyi bilmez. İyi bildiği hususun tamamını sağlam yapar. Her işini bizzat kendisi yapar. İçi dışı gibidir. Hiçbir netice çıkmayacak bir şeyle uğraşmaz. Uyku ile vücudunu dinlendiremeyecekse uyumaz. Bununla beraber uykusu uyanıklıkla karışıktır. Uyanıklığı esnasında uyuklamaz. Eğer onların memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp da bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarparsa idi sana Basralıların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı”.*⁸⁴

Şumâma b. Aşras

Türklerin, İslam dünyasıyla ilişkileri birbiriyle çelişen iki ayrı dönem olarak ele alınmalıdır. Bu ayrımın yapılmasında dönüm noktası Türklerin İslamiyet'e girmesidir. O zamana kadar İslam dünyasında Türkler için olumsuz bir imaj çizilmiş ve onlar zalim bir düşman olarak resmedilmişti. Fakat Türkler İslamiyet'e girmeye başladıkça onlara karşı önceden oluşturulmuş düşmanlık fikrinde değişimler olmuştur. Türklerin İslam çatısı altına girip halifelik için çeşitli görevler üstlenmesiyle beraber, onların cihan hâkimiyeti mefkûresi ile İslamiyet'in bütün dünyaya yayılma hedefi aynı paydada buluşmuş ve bu sayede de ortada sorun teşkil edecek bir durum kalmamıştı. Zaten ulusçuluk fikrine karşı olan İslamiyet'in Türkleri ümmetten sayması kabul edilmeyecek bir durum değildi. Dolayısıyla da Türkler için daha önceden oluşmuş olan olumsuz imaj kırılmaya başlamış ve onlar İslamiyet için önemli bir konuma gelmişti. Hilafet ordusunun bünyesinde olan beş unsur arasında akrabalık bağları olduğunu iddia ederek ordu içinde sağlam bir bağlılık oluşmasını arzulayan Cahiz, bu uğurda çaba göstermiş ve Faza'il el-Etrak adlı eserini vermiştir. Onun izahatına göre; Türkler, Araplarla aynı neseptendirler ve kendilerine has bazı meziyetleriyle onlardan üstün taraflara bile sahiptirler. Bir kavimin müttefiki de o kavimden sayılır yaklaşımıyla onları Araplardan sayan Cahiz'e göre Türkler mevaliyle⁸⁵ de aynı yakınlığa sahiptir.⁸⁶

Türkleri akraba olarak gösterme eğiliminin yanı sıra onların olumlu yönlerine temas eden sözler de söylenmeye başlamıştı. Bu durum Cahiz'in; *“Ne kadar parlak olursa olsun hiçbir faziletin ulaşamayacağı, ne kadar büyük olursa olsun herhangi bir şeref ve ne kadar yüksek olursa olsun herhangi bir yüksekliğin onda biri olamayacağı saydığımız meziyetleri dolayısıyla diğerlerinden üstün oldular.”* şeklindeki ifadesinde açıkça göze çarpmaktadır.⁸⁷ Benzer şekilde İbn Havkal da Türklerin halifelığe hizmet eden diğer gruplardan cüret, cesaret ve atılganlık gibi yönleriyle üstün olduğuna dikkat çekerek, bu meziyetleri sayesinde onların halifelerin adamları, dihkânları⁸⁸ ve emirleri olduklarını söylemektedir.⁸⁹ Türklerin askeri vasıflarıyla alakalı olarak, halife Memun'un elçisinin bir topluğa *“Hariciden bütün komutanların onayını almış yüz askerle mi karşılaşmak istersiniz yoksa Türklerden yüz askerle mi?”* şeklindeki bir soru yöneltmişti. Bunun üzerine Humayd b. Hamit, Haricilerin diğer gruplardan üstün olmalarına rağmen Türkler kadar mükemmel savaşçı olmadıklarını ileri sürerek Haricilerle karşılaşmak isteyebileceğini ifade etmiştir. Türklerin fedakarlıktan kaçınmayan yönüne vurgu yaparak, saldırı esnasında hayatı sevme, düşman korkusu gibi sebepler azimlerini kırmaması diye atlarını saldırmak için harekete geçirdikten sonra bir daha durmayacak şekilde eğittiklerini söyler. Bunun neticesinde de Türklerin hücumu geçtiği zaman Haricilerden daha etkili sonuçlar elde ettiklerine de vurgu yapar.⁹⁰ Bu bilgi Çin

⁸² Kim M Phillips, *Before Orientalism Asian Peoples And Cultures In European Travel Writing 1245- 1510*, University Of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014, s. 19-20.

⁸³Tevrat, *Hezekiel* 38, s. 750-751.

⁸⁴ Cahiz, *age*, s. 75.

⁸⁵ Mevali: Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan terim, sözcüğün koruyucu, yardımcı gibi anlamları vardır.

⁸⁶ Cahiz, *age*, s. 41-44

⁸⁷ *Age*, s. 41-44.

⁸⁸ Dihkan: yerel yönetici.

⁸⁹ İbn Havkal, *age*, s. 351-352.

⁹⁰ Cahiz, *age*, s. 64-67.

kroniklerinde geçen; “*Türkler savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmek onlar için utanç sebebidir.*” şeklindeki ifadeyi de akla getirmektedir.⁹¹

Tabakât-ı Sübkî’de⁹² yer alan bir ifade de halife Me’mun’un Beytü’l-Hikme’sinin⁹³ müdürü Kutbî’nin yanındaki bir Türk gencinin görüşüne göre; İranlılar, Rumlar ve Araplar memleketlerini başkalarına kaptırmış ve kendi yurtlarında başkalarının esiri olmuşken, Türkler ise yurtlarını koruyabilmiştir. Bu özellikleri de Türkleri onlardan üstün yapmaktadır.⁹⁴ “*Allah-u Teâlâ Türkleri aslan suretinde yaratmıştır.*” diyen İbni Hâssul’a göre; bütün kavimler arasında cesaret bakımından Türklerden daha üstün, hedeflerine ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiçbir kavim yoktur.⁹⁵

Onlar bu kuvvetli kişilikleri sayesinde halifenin ordusunda çok özel bir yer edinmişlerdi. Bundan dolayı Abbâsî halifesi Mutasım (833-842) Türklük özelliklerini yitirmemeleri için Türk hassa askerlerinin yerli halk ile akrabalık bağı kurmalarını yasaklamıştı. Onlar ile evlenmeleri için Türk kızları getirtmiş ve boşanmalarını da yasaklamıştı. Bu uygulama Türklerin halifelik nazarında nasıl değerli bir konuma ulaştığının en somut göstergelerinden bir tanesidir.⁹⁶

Cahiz, Yezid b. Mayzad’ın; “*Türk yağma ve gasp ile karnını doyurmayı kolayca hükümdar olmaya tercih eder, av ve ganimet yemekten başka hiçbir şeyden hoşlanmaz.*” şeklindeki ifadesine yer verdikten sonra kendi görüşlerini ekler. O, Türklerin birçok meziyetini sıraladıktan sonra; vatanlarına karşı çok bağlılıklarını, zaferin sevincini, ganimetlerin tadını, saharalardaki oyunlarını, çayırlardaki gezintilerini unutamamalarını ve geçmiş yaşamlarına karşı bir özlem duymalarını, onların ayıbı ve başkalarını kendilerinden soğutan davranışları olarak niteler. Ona göre; çapulculuk ve yağmacılık yapmaktan vazgeçmeme nedenleri uzun zaman boş durmakla kahramanlıklarının boşa gitmesini, enerjileri tükenmesini istememeleridir. Cahiz, Türklerin yağma yapmalarını bile vatanseverliklerine bağlamış ve mazur göstermeye çalışmıştır. Vatanı sevmenin Kur’an-ı Kerim’de övülen bir davranış olduğuna vurgu yaparken, vatanını en çok seven millet olarak Türkleri göstermiştir.⁹⁷

Cahiz’in ifadelerinde genel olarak Türkler hakkında oluşmuş olumsuz yargılara cevap verme çabası vardır. “*Kantüra oğulları seddi ve onların süvarilerinin Irak hurmalıklarını ne yapacakları hakkındaki haberleri duymuşsunuzdur.*”⁹⁸ Hadis bütün Arapları onlardan korkutmak ve ürkütmek için söylenmişti. Şimdi ise onlar, İslâm’a madde, kalabalık bir ordu, halifeler için koruyucu, sığınak, muhkem bir kalkan, iç gömlek gibi oldular.”⁹⁹ Cahiz’in bu ifadelerinde aynı çabaya rastlanmaktadır. Onun bu çabaları, İslam dünyasında Türkler hakkında söylenenlerin onları yansıtmaktan daha ziyade anlatanların sade bir tasarısından ibaret olduğunu itiraf eder niteliktedir. Türk motifinin vakalara bağlı olarak değişmesi onun doğal yolla oluşmadığını göstermektedir. İslam müellifleri, Türkleri olduğu gibi değil, algıladıkları gibi nakletmiştir. Başka bir deyişle, bir takım amaçlara hizmet etme beklentisiyle oluşturulan bu imge Türkleri değil, oluşturanların onlara karşı almış oldukları pozisyonu yansıtmaktadır.

⁹¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara 1993, s. 63.

⁹² 1284 senesinde Sübkülabid’de doğup (6.756/1355) senesinde ölen şâfiî âlimi Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübkî’nin eseridir. (İslam Ansiklopedisi, “SÜBKÎ, Tâceddin” maddesi).

⁹³ Ortaçağ İslam ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkeze verilen ad. (İslam Ansiklopedisi, “Beytü’l-Hikme” maddesi).

⁹⁴ İbn hassul, *age*, s. 95.

⁹⁵ *Age*, s. 77.

⁹⁶ Salim Koca “İslâm Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı” *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat: Prof.Dr. Mikail Bayram’a Armağan, Haz. Mustafa Demirci*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 128.

⁹⁷ Cahiz, *age*, s. 74-77.

⁹⁸ Kantüra oğullarının Irak’a yürüyecek süvarileri hakkındaki haberler derken kastedilen rivayet: “Abdullah b. al- ‘Aş’m yanına gittik. ‘Kimlerdensiniz?’ dedi. Biz ‘İraklıyız’ dedik. Bunun üzerine ‘kendisinden başka ilah olmayan Allah’a yemin olsun ki, Banü Kantüra sizi Horasan ve Sicistan’dan önlerine katıp şiddetle süreceklerve gelip Ubul’la’ye incekler. Oradaki bütün hurma ağaçlarına hayvanlarını bağlayıp sonra a, Basra halkına: ‘Ya memleketimizden çıkarsınız yahut gelip üzerinize ineriz’ diye haber gönderecekler. Abdullah sözüne şöyle devam etti: ‘Üç kısma ayrılırlar; bir kısmı Kufe’ye bir kısmı Hicaz’a, bir kısmı çöldeki Araplara katılırlar. Sonra Kantüra oğulları Basra’ya girerler. Orada bir sene kaldıktan sonra, Küfe ahalisine haber göndererek ‘Ya memleketimizden çıkarsınız yahut gelip üzerinize ineriz’ derler. Bunun üzerine şehir ahalisi üçe ayrılır. Bir kısmı Şam’a bir kısmı Hicaz’a bir kısmı çöldeki Araplara katılır. Hiçbir kimse Irak’ta bir dirhem dahi para bulamaz. Bu çocukların emirliği zamanındadır. Allah’a yemin olsun ki bu olay üç kere tekerrür edecektir.” (Şeşen, Eski Araplara Göre Türkler, s. 22.)

⁹⁹ Cahiz, *age*, s. 85.

SONUÇ

Türklerin hayatı zorlu coğrafya şartlarına karşı mücadele vermekle geçtiği için genellikle onlar kısa sürede sonuç verecek işlerle uğraşmışlardır. Bu sebepten ötürü tarihe, özellikle de kültür tarihine birçok katkıları olmasına rağmen kendi tarihlerini doyurucu şekilde anlatacak kadar yazılı vesika bırakamamışlardır. Bunun olumsuz bir neticesi olarak da tarihlerinin yazılması yabancı kaynakların insafına kalmıştır. Bu kaynaklarda verilen bilgiler de döneme ya da coğrafyaya göre değişiklik göstermiştir.

İslam kaynakları Türkler hakkında önemli bilgiler sunan eserler arasındadır. Fakat onların da Türklerle kurulan ilişkilere göre şekillenmelerinden dolayı güvenilirlikleri tartışmaya açıktır. Başlangıçta Türkler hakkında verilen bilgiler dolaylı yollardan onları tanıdıklarını göstermektedir.

Sasani Devleti yıkılana kadar İslam dünyası ve Türkler arasındaki ilişkilerde başrolü oynamıştır. Sasanilerin yıkılışından sonraysa Türkler ve Araplar arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde ilişkiler genellikle düşmanlık çerçevesinde gelişmiştir. Kaynaklara da Türkler bu şekilde yansıtılmıştır. Milletlerin ulusal kimliğinin oluşması ve toplum içinde birliğin sağlanması için karşılıklı güçlü bir düşmanın varlığını işaret etmek faydalı sonuç verir. Bu sebeple de Türkler cihangir kimlikleriyle İslam dünyasının düşman yakıştırmalarını kendileri İslamiyet'i kabul edene kadar işlevsel bir biçimde taşımışlardır. Dışarıda bir düşmanı işaret etmek içerde birlik ve beraberliğin sağlanması için etkili yoldur. Arapların ileri gelenlerinin Türklerle yaklaşımı bu yöneydi. Bunun en son adımı Türkleri Ye'cüc ve Me'cüc olarak göstermeleriydi.

Türkler, İslamiyeti kabul edene kadar oluşturulan imge onların zalim, barbar, acımasız oldukları yönündeydi. Türklerin İslamiyete girmesiyle beraber ise bu algı değişmiş, onların olumlu özelliklerinden söz edilmeye başlamıştır. Türkler için düşüncelerin bu yönde değişmesinin altında onların olumlu özelliklerinden faydalanma fikri yatmaktadır. Sonuç olarak; Türk imgesinin bu şekilde değişmiş olması bu imgenin kurgusal olduğunu işaret eder. Tıpkı Türklerin İslamiyet'e girmesinden önce onlar hakkında oluşturulan olumsuz imge gibi, İslamiyet'in kabulünden sonra söylenen pozitif sözler de bir amaca hizmet ettiği için şüpheye açıktır.

KAYNAKÇA

- AHVAL-İ KIYAMET, Haz. Osman Yıldız, Şule Yayınları, İstanbul 2012.
- ARSEL, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İnkılap kitabevi, İstanbul (tarih yok)
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- BACQUE-GRAMMONT, Jean-Louis "Kalmıklardan Yuc ve Mecuc'a Evliya Çelebi'de Öteki ve Ötekileşmenin Ötesi" *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-50.
- BECKWITH, Christopher, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.
- BELÂZURİ, Ahmet b. Yahyâ *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- CAHİZ, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türkler' in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, TKAE Yayınları, Ankara 1988.
- ÇAKAN, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, Ankara 2009.
- DOĞRUL, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu C. II, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul 1955.*
- DUNLOP, M. D., *The History Of Jewish Khazars*, Univercity of Priceton Üniversitesi Press, New Jersey 1954.
- EBU'L GAZI BAHADIR HAN, *Türklerin Şeceresi*, Haz: Nurer Uğurlu, Öngün Yayınevi, İstanbul 2011.
- EL-ÖMERİ Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- FİRDEVSİ, *Şahnâme*, Çev: Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- GHİULGEAN, Mustafa, *19 ve 20. Yüzyıl Romen Romanında Türk İmgesi*, Yüksek lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- GUMİLEV, L.N., *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- İBN BATUTA, *Seyahatname*, C. II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- İBN FAZLAN, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İBN HASSÜL *Arapların Gözüyle Türkler (9-12. Yüzyıllar)*, çev. Şerafettin Yaltkaya, Haz. Eren Yavuz, Büyüyen Ay Yayınları., İstanbul 2018, s. 39-93

- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 160.
- İNCİL, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016.
- İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı kitapları, İstanbul 2015.
- İZGİ, Özkan, Çin Elçisi Wang Yan-te Uygur Seyahatnamesi, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- KARATAY, Osman, *Hazarlar*, Kripto Yayınları, Ankara 2018.
- KAŞGARLI, Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't Türk*, Çev: Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2007.
- KOCA, Salim "İslâm Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı" *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat: Prof.Dr. Mikail Bayram'a Armağan*, Haz. Mustafa Demirci, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 119-153.
- KÜTÜB-İ SİTTE, C. XVII. (Haz. İbrahim Canan), Akçağ Yayınları, İstanbul (t.y.).
- KUR'ÂN-I KERİM AÇIKLAMALI MEÂLİ, Haz: Hayrettin Karaman, Ali Özek v.d, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- MESÛDÎ, *Murûc ez-zehab*, çev. Ahsen Batur, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Dumanlı & Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- MUKADDESİ, *İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi C. I*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- RASONYİ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara 1993.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 15, İstanbul 1968, s. 11-36.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- TABERİ, *Tarih-i Taberî*, C. 1, Çev: M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul (tarih yok).
- TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- TEVRAT, Ed. Şafak Birol, Dorlion Yayınları, Ankara 2016.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. 1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.
- TÜRE, İskender, *Zülkarneyn*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2010.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyalarından Seçmeler*, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 37-46.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MOĞOLLAR ZAMANINDA TİCARETİN BEŞİĞİ: İPEK YOLU*

MUHAMMED EMİN KOÇAK**

ÖZET

İnsanlar yaratılış icabı, ihtiyaçlarının giderilmesi için birbirleriyle sürekli iletişim ve etkileşim halinde olmuşlardır. Toplumlar, İlkçağlardan itibaren gereksinim duyduğu maddeleri elde etmeye çalışmış ve bunu yaparken de muhtelif yollara başvurmuşlardır. Bu yollardan birisi olan ticaret sayesinde de farklı medeniyetler birbirleriyle buluşup yeni ürünler keşfetmişlerdir. Yaklaşık 2000 yıllık bir geçmişe sahip olan ve Doğu ile Batı arasındaki ticari faaliyetler neticesinde meydana gelen İpek Yolu, zamanın en işlek ticaret güzergâhı olmuştur. İpek Yolu, tek bir yol olmayıp, muhtelif kollara ayrılmıştır. Bu kollar, farklı coğrafyaları içine almaktadır. Dolayısıyla, tarihi süreç içerisinde çeşitli devletler İpek Yolu hâkimiyeti için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Moğollar, İpek Yolu'nun büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu süreçte kurulan “Yam sistemi”nin ticari faaliyetlere yardımcı olması amaçlanmıştır. Yeni şehirler kurularak ticaret desteklenmiş ve Moğol şehirleri birer cazibe merkezi haline getirilmiştir. Hanedan üyeleri ve devlet görevlileri tarafından desteklenen tüccar teşkilatı ile Moğol toprakları ticarete elverişli hale getirilmiştir. Bunlara ek olarak, tüccarların mallarına uygulanan sigorta sistemi ve savaş zamanında dahi ticaret kervanlarına zarar verilmemesi Moğolların ticarete verdiği değeri açıkça göstermektedir. Bu çalışmada, XIII. yüzyılın başlarında kurularak dünya tarihini derinden etkileyen Moğol İmparatorluğu zamanındaki İpek Yolu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İpek Yolu, Ticaret, Orta Asya, Moğollar.*

THE CENTER OF THE TRADE IN THE MONGOLIAN AGE: THE SILK ROAD

ABSTRACT

Humans, due to their creation, have been in constant communication and interaction with each other in order to meet their needs. Societies have tried to obtain the items that they needed and have applied various ways to get them since the early ages. Trade has been one of these ways. Through trade, different civilizations have met each other and discovered new products. The Silk Road, which has nearly 2000 years of history and emerged as a result of commercial activities between East and West, has been well-trodden route of its time. The Silk Road is not a single road. It is divided into several routes. These routes include different geographies. For this reason, many states have fought each other for the dominance of the Silk Road within the historical process. The Mongols dominated a large part of the Silk Road. The jam system, established during the period, was aimed to help commercial activities. New cities were established, trade was supported and Mongolian cities became the centres of attraction. With merchant association system which was supported by dynasty members and government officials, Mongol territories were made suitable for trade. Additionally the insurance system applied to merchants' goods by the Mongols and the fact of not harming the trade caravans even in the time of war indicate how much the Mongols value trade. In this article, the Silk Road in the period of the Mongol Empire, which was founded in the early 13th century and deeply influenced world history, is examined.

* Bu çalışma, Aksaray Üniversitesi tarafından 03-05.05.2018 tarihleri arasında Aksaray'da düzenlenen V. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulan bildiriye dayanarak hazırlanmıştır.

** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, emin.kocak0@gmail.com.

Keywords: *Silk Road, Trade, Middle Asia, Mongols.*

GİRİŞ

Ticaret, Orta Çağ'da bozkırlı ve yerleşik şehirli halklar için hayati bir öneme sahip olmuştur. Orta Çağ'da, ticaret denildiği zaman akla gelen ilk düşünce İpek Yolu'dur. İpek Yolu, Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar uzanan bir ticaret yoludur. Söz konusu yol, çeşitli güzergâhlara ayrılmaktadır. Sibirya'nın güney kısımlarından geçen kürk yolu en eski güzergâh olup, ana güzergâhı Çin'i, Orta Aya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya oradan da Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur. İpek Yolu'na bu isim Alman coğrafyacısı Ferdinand von Richthofen tarafından, Çin ile Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana maddesini İpek teşkil ettiği için verilmiştir.¹ İpek, tarihi süreç içerisinde, muhtelif milletler tarafından farklı şekilde yorumlanmıştır. Han Hanedanlığı, idaresinde olan askerlere ödeme yaparken ipeği para birimi olarak görmüş², Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan (683-734) ise ipeği aldatıcı bir madde olarak ifade etmiştir.³

İpek dokumacılığının gelişmesi ve ipek böceği kozalarının iplik haline getirilmesi Çin'de tarih öncesi zamanlarda başlamıştır. Çin'de ipeğe büyük önem verilmesi, ipek tarıncasının doğmasına neden olmuş ve bu tarıncaya kurbanlar adanacak kadar değerli görülmüştür.⁴ Medeniyetlerin, buluşma ve kaynaşma noktası haline gelen İpek Yolu'nda sadece ipek taşınmamış, dönemin özelliklerine göre binlerce ürün söz konusu yoldan geçmiştir. İpek Yolu, tüm Orta Asya'yı birleştirerek zamanla sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel bir sisteme dönüşmüştür.⁵ Bunun yanında İpek Yolu, sadece bir ticaret yolu olmamış, bu yoldan misyonerler ve diplomatlar da geçmiştir.⁶ İpek Yolu ticaretinin gelişmesine Türkler, Çinliler, İranlılar ve Romalılar büyük katkı sağlamışlardır. İpek Yolu ticaretinin gelişimine katkı sağlayan milletlerden bir tanesi de Moğollardır. Moğollardan önce İpek Yolu'nun büyük bir kısmı tek bir siyasi otoritenin hâkimiyetinde olmadığı için ticari faaliyetler sınırlı bir şekilde ilerlemiştir. Asya, Avrupa ve Orta Doğu'nun siyasal sınırlarını değiştiren Moğollar, kendilerinden önce var olan birikimleri de kullanarak İpek Yolu ticaretinde, daha önce eşi görülmemiş zenginlikte ticari atılımlar yapmışlardır.

1. Moğollar Zamanında Ticari Faaliyetlere Genel Bir Bakış

Moğollar, dünya tarihini etkileyen uluslardan birisidir. Moğol yönetimine giren halkların neredeyse hepsi Moğol hâkimiyetini kabul etmiştir. Bu durum "Pax Mongolorum" (Moğol Barışı) kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Onlar, dinlere hoşgörü, herkese eşitlik, mutlak kaynaştırmacılık ve düzen ilkeleri üzerinde parlak bir uygarlık kurmuşlardır.⁷ Moğollar, Avrasya'nın büyük bir bölümünü birleştirmişler, uzun ve yıkıcı savaşlara rağmen barışı sağlamışlar ve ulaşım yollarına da önem vermişlerdir.

Temuçin'in 1206 yılında "Han" ilan edilip Cengiz Han ismini alması ile Moğollar tek çatı altında toplanmıştır.⁸ Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce Moğolların ticari faaliyet yaptıklarına dair bilgiler sınırlı olmuş olsa da⁹ Cengiz Han'ın (1162-1227), hâkimiyetinin ilk zamanlarından itibaren ticarete ve tüccarlara büyük önem verdiği bilinen bir gerçektir. O, istila ettiği bölgelerin, belirli yerlerine "karakçi" denilen bekçiler yollamıştır. Bunların görevi, yoldan geçen tüccarların güvenliğini sağlamak ve onların sattıkları mallar arasında, Han'a layık olanı alıp, ona götürmektir.¹⁰ Cengiz yasalarına göre, merkezi otoriteyi korumak, istihbarat sağlamak, batıdan doğuya, doğudan batıya doğru yollardan geçen malları ve eşyaları korumak için posta menzilleri (yam) kurulmuştur.¹¹ Moğol kanunlarına baktığımızda seyahat edene kolaylık gösterilmesi emredilmiştir. Seyahat etmekte olan birisine istediği yorulmamış atı vermemek ve geceleme için yer göstermemek suç sayılmıştır.¹²

¹ Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1998, s. 153; Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 58; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, C.XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 369.

² Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018, s. 12.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013, s. 89.

⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Ötügen Yayınları, İstanbul 2001, s. 103.

⁵ Christopher Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 225.

⁶ Ekrem Kalan, "Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar", *Yükselen İpek Yolu*, ed. Fahri Atasoy, C.II, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 188-189.

⁷ Jean P. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 308.

⁸ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 287.

⁹ Boris Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, çev. Abdulkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 44.

¹⁰ Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 116.

¹¹ Cüveynî, *age*, s. 90.

¹² Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 118.

1245 yılında Papa tarafından, Moğollara gönderilen keşişlerden biri olan Simon de Saint Quentin, Tatarlar adı ile isimlendirdiği Moğollar hakkında, “*Tatar ya da Tatar’ın tabisi yolda birini bulursa, Tatar izin belgesine sahip tüccar olmadıkça, bulanın ya da alanın, böylece ebediyen kölesi olsun.*” demiştir.¹³ Bu satırlardan anlaşılacağı üzere Moğollar, ticaretin ve tüccarların devletleri için önemli olduklarını idrak etmiş ve bu doğrultuda politikalar geliştirmişlerdir.

Câmiü’t-Tevârih’e göre Argun Han (1284-1291), halkın gönül rahatlığı ile imar ve ziraat ile meşgul olması için yarlığ çıkartmıştır.¹⁴ Gâzân Han (1295-1304), Horasan seferinde askerlerinin, halkın ekin ve bağlarına sürü sokmamaları, şehirlerde tahribat yapmamaları için yasa buyurmuş ve Kaltajan denilen nehirde set yapılmasını, çevresindeki köylerin imar edilmesini istemiştir.¹⁵ İlhanlı Hanlarının almış olduğu bu kararlar, ilk dönemlerde gerçekleşen Moğol tahribatının ve yağmaların izinin silinmesi yönünde atılmış adımlar olarak değerlendirilebilir.

Moğollar devrinde İran’ın Batı dünyası ile etkin bir ticari münasebeti olmuştur. Cenevizliler, İskenderun Limanından çıkarak Sivas, Erzincan ve Erzurum yolu ile Tebriz’e ulaşan kervan yoluna özel önem vermişlerdir. 1276’da Sivas’ta, 1304’de ise Tebriz’de ticaret temsilciliği kurmuşlardır. XIV. yüzyıl başlarında İngiltere bütçesi 4 milyon, Fransa bütçesi 3 milyon frank civarındayken Tebriz ve yöresinin gelirinin bu civarda olduğu hesaplanmaktadır.¹⁶ Moğollar hâkim oldukları topraklarda ticaretin yanı sıra eğitim ve öğretim faaliyetlerini de desteklemişlerdir. Tebriz’de kurulan Reşidiye mahallesinde çeşitli milletlere mensup çok sayıda sanatkâr çalışmış, meşhur Tebriz resim sanatı gelişmiştir. Bu mahallede İlhanlı Devleti’nin çeşitli yerlerinden gelen ve masrafları devletçe karşılanan 6-7 bin öğrenciye araştırma yapması için burs verilmiş ve 400’e yakın bilim adamına çalışma yapma olanağı tanınmıştır. Bu dönemde Tebriz’de yazılan eserlerin, İstanbul ve Trabzon’da Yunancaya çevrildikleri düşünülmektedir.¹⁷

Altın Orda Devleti, topraklarının konumu nedeniyle, İpek Yolu için önemli bir bölge olmuştur. Karadeniz kıyısından, Hazar bozkırları üzerinden doğu ve batıya uzanan ticaret yollarının kesiştiği noktada kurulmuş, Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi görmüştür. Başkent Saray, Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus Knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa’dan gelen tüccarların buluştuğu bir merkez olmuştur. Dolayısıyla Altın Orda Devleti’nin hazinesine en fazla gelir getiren vergi, tüccarlardan alınan tamga vergisi olmuştur.¹⁸

Cengiz Han tarafından izlenen, ticareti ve tüccarı koruma sistemi, onun ardılları tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Yeni şehirler kurmak, var olan şehir ve kervansarayları tamir ettirmek, adaletli vergi dağılımı, köprüler ve yollar yapmak hanların ticarete verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir.

2. İmar Faaliyetleri ve Kentleşme

Şehirler, sosyal hayatı bütünü ile yansıtan ekonomik, kültürel ve toplumsal birikimlerin olduğu önemli yerleşim birimleridir. Ticari faaliyetler ile eski zamanlardan itibaren birçok şehir gelişmiş ve muhtelif zenginliklere sahip olmuştur. Mesela Mısır, Bâbil, Petra ve Necran gibi kadim şehirler ticaret sayesinde devrin cazibe merkezleri olmuşlardır.¹⁹ Aynı ölçüde ticari faaliyetlerin azalması ile şehirlerin işlevleri de azalarak gözden düşmüştür. Dolayısıyla ticaret ile şehirleşme arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Moğollar her ne kadar şehirleri yakıp yıksalar da yeni şehirler ve kasabalar kurmaya çalışmış, hâkimiyetleri altına aldıkları şehirlerin gelişmesi için büyük çaba göstermişlerdir. Onlar, yeni şehirler kurarak, Avrasya şehirciliğinin gelişimine de katkıda bulunmuşlardır.²⁰ Altın Orda döneminde Tver Knezliği’nde 8, Moskova Knezliği’nde 12 yeni şehir kurulmuştur.

XIV. yüzyılın ortalarında Altın Orda’nın başkenti Saray²¹, 75 bin nüfusu ve yayıldığı alanla Avrupa’nın en büyük şehirlerinden biri olmuştur.²² Berke Han (1256-1266) tarafından kurulan Saray Berke

¹³ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, haz. Tufan Karasu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 13.

¹⁴ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü’t Tevârih* (İlhanlılar Kısım), çev. İ. Aka-M. Ersan-A. Khelejeni, TTK, Ankara 2013, s. 152.

¹⁵ Reşidüddin, *age*, s. 203-204.

¹⁶ İsmail Aka, “İpek Yolu Üzerinden İran”, *Makaleler I*, haz. S. Yalçın- Ş. Gedikli, Berikan Kitabevi, Ankara 2005, s. 428.

¹⁷ Aka, *agm*, s. 428.

¹⁸ İlyas Kemalöglü, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 276.

¹⁹ Cengiz Kallek, “Ticaret”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 135.

²⁰ Michal Biran, “Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédy, C.XXXI, Brill, Leiden 2013, s. 257.

²¹ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 517.

²² Kemalöglü, *age*, s. 271-272.

şehrinde muhtelif esnaf teşkilatları olduğu bilinmektedir. Bu esnafın, demir, silah, bıçak imalatı, çift aletleri, bronz- bakır kaplar yapımı gibi madenî eşya imalatında çalıştığı dericilik, dokumacılık ve çinicilik gibi el sanatlarının Saray Berke şehrinde büyük gelişme gösterdiği düşünülmektedir.²³ 1334 yılında Saray şehrini ziyaret eden İbn Battûta, şehir hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Saray şehri koca bir ovaya kuruludur ve çok büyüktür. Dünyanın en güzel şehirlerindedir. Kalabalık nüfusu cadde ve sokakları tıklım tıklım dolduruyor. Çarşıları şirin, yolları geniştir. Tüccarlar; Irakayn, Mısır ve Suriye’den gelen yabancılar, getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrili özel bir semtte oturuyorlar.*”²⁴

Altın Orda topraklarında 150 kadar şehir bulunduğu ve Özbek Han’ın (1313-1340) Eski Saray şehrinde pek çok bayındırlık ve inşaa faaliyeti yaptığı bilinmektedir.²⁵ Altın Orda topraklarında kurulan Yeni ve Eski Saray şehirleri, döneminin gözde şehirlerinden olmak ile kalmamış, kendisinden sonra Orta Asya’da kurulacak olan şehirlere de model olmuştur. Moğolistan’da yapılan güncel arkeolojik kazılara göre Moğolların, bilinenen çok daha fazla yerleşim yerleri kurdukları düşünülmektedir.²⁶

Kubilay Han (1260-1294), Çin’de yolları tamir ettirmiş, belirli aralıklarla kervansaraylar yaptırmıştır.²⁷ O, taşıma sistemlerini geliştirmiş, yola gölge etmesi için iki yana da söğüt ve çeşitli ağaçlar dikirmiştir.²⁸ Marco Polo, Pekin için “*gün yok ki oraya bin araba yükü ipek girmesin ve bu ipekle çok miktarda sırmalı ve ipekli giysiler dokunmaktadır*” demiştir.²⁹ Kubilay Han, tüccarların rahat bir şekilde ticaret yapabilmeleri için, tüccarları milletlerine göre ayırmış ve her millete ait çeşitli konaklama yerleri yaptırmıştır.³⁰ Kubilay Han, 1266 yılında Pekin yakınlarında bir başkent yapılmasını buyurmuştur. Çinliler kente ilk olarak, Cong-du (merkez başkent) adını vermişlerdir. Daha sonra 1272 yılından sonra Çinliler tarafından Ta-tu (büyük başkent), Türkler tarafından Hanbalık, Moğollar tarafından Daydu adıyla anılmıştır. Kubilay Han, başkentini yerini seçerken doğal savunmasının güçlü olması, toprakların tümü için iletişim, ulaşım ve ticaret kavşağı olmasına dikkat etmiştir. Ayrıca, yapılacak olan başkent su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak adına kanallar yaptırmıştır. Tüm bu imar faaliyetlerine Müslüman mimarlar ve yardımcıları da iştirak etmiştir.³¹

Kubilay’ın başşehrini yapımına 1267 yılında başlanmıştır. Kent dikdörtgen biçimde tasarlanmış, çevresinde 28.600 metrelik dolgu topraktan sur yapılması ve dış surun içinde, iki iç sur bulunması planlanmıştır. Bunların, İmparatorluk şehri ile Kubilay’ın yaşadığı yeri ve sarayları çevreleyerek içine alması öngörülmüştür. Yapılan şehrin, on bir kapısının var olduğu ve caddelerinin çok geniş olduğu belirtilmiştir. Ayrıca gözlem ve bilginler evi tarzında yapıların bulunduğu aktarılmıştır.³² Bu satırlardan anlaşılacağı üzere Moğollar, fethettikleri bölgelerin kültürlerine adapte olmada zorlanmamış, kendilerinden önce var olan birikimi kullanarak muhtelif yapılar vücuda getirmişlerdir.

Gâzân Han ile beraber İlhanlılar, şehirleri tamir etmiş meslek gruplarını düzenlemiş, tarım ve ticaret faaliyetlerin gelişmesi için çeşitli uygulamaları hayata geçirmişlerdir. Bu noktada en önemli husus onların, Çin ile ticari ilişkiler sonucu, İç Asya’nın ticaret yollarının Çinliler tarafından öğrenilmesi ve ticaretin büyük bir ivme kazanarak devam etmesini sağlamalarıdır.³³

İlhanlı Hanları, kanallar açmış ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1278 yılında Bağdat ve çevresinin vergi geliri 50.000 dinar iken, yapılan imar faaliyetleriyle 1336’da 800.000 dinara çıkmıştır.³⁴ İlhanlı Veziri Reşîdüddin (1247-1318) tarafından kurulan Reşîdiye mahallesinde, 30.000 mesken, 30 kervansaray ve 1.500 han ile birlikte birçok ticari müessese kurulmuştur. Sultan Olcaytu (1304-1316) zamanında kurulmasına başlanan Sultaniye şehrinde, 1.500 mesken ve ticaretle ilgili pek çok müessese inşa edilmiştir. Kazvinî (1281-1340?) bu şehir için, “*Kısa bir sürede, yüce cennetin bir örneği olan Irak-ı*

²³ Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara 1976, s. 125-126.

²⁴ İbn Battûta, *age*, s. 517-518.

²⁵ Ekrem Kalan, “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 100.

²⁶ Biran, *agm*, s. 258.

²⁷ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Attilâ, Cengiz Han, Timur) çev. Halil İncalcık, haz. E. Tokdemir- M. Dönmez, TTK, Ankara 2015, s. 304.

²⁸ Moris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özöl, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 121.

²⁹ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, C. I, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 94.

³⁰ Marco Polo *Seyahatnamesi*, s. 93.

³¹ Rossabi, *age*, s. 129.

³² Rossabi, *age*, s. 129-130.

³³ Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 278.

³⁴ Efe Durmuş, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlük Münasebetleri*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2005, s. 61.

Acem'in Sultaniye'sinde bir şehir kurdular." demiştir.³⁵ Ayrıca bu dönemde, Sultanabad-i Çemçemail ve Sultan Abad yapıları inşa edilmiştir.³⁶ İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'ın emriyle, bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazar yerleri inşa edilmiştir. Gâzân Han, ticaret yollarının ve yolcularının güvenliği için acil önlemler almıştır. Onun döneminde, Tebriz 'den Trabzon'a giden güzergâh, doğu ile batı arasında bir köprü olması hasebiyle iyi gözetlenmiş ve korunmuştur.³⁷ Söz konusu dönemde, Şenb-i Gâzân isimli, eğitim, sağlık, kültür ve ticari amaçları kapsayan yapılar vücuda getirilmiş, Gâzânîyye isimli yeni bir şehrin kurulması düşünülecek, ticari bir merkez yapılması amaçlanmıştır.³⁸ Ayrıca İlhanlı Hanları, ticaret yapmak istediklerini bildiren kimselere, ticarethanelerini kurabilmeleri için para hediye ederek, Moğollar arasında alışverişi desteklemişlerdir.³⁹ Cenevizliler ve Venedikliler bu zaman diliminde, Karadeniz ticaretini kontrol edebilmek ve Moğollar ile ticari ilişkileri geliştirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir.⁴⁰

Çağatay Hanlığı'nın, hâkimiyeti altında bulunan Semerkant ve Buhara şehirleri İpek Yolu ticareti için önemli güzergâhlardı. Bu şehirlerin önemi, Cengiz Han tarafından idrak edilmiş ve söz konusu şehirler hükümdarlık merkezine bağlanarak, valiler vasıtası ile yönetilmiştir.⁴¹ 1223 yılında Harezmi bir Türk olan Mahmud Yalavaç'a verilen valilik görevi, 1228 kurultayında "Han" seçilen Ögedey (1227-1241) tarafından da tasdik edilmiştir.⁴² Mahmud Yalavaç, Hocent şehrinde oturmuş, Türkistan şehrinin idarecilerini ve vergi tahsil memurlarını buradan idare etmiştir. Bu vazifesinden ötürü hesap verdiği kişiler sadece merkezde bulunan büyük hanlar olmuştur.⁴³ Çağatay Hanlarının tarihi süreç içerisinde İslamlaşması da diğer Müslüman memleketler ile yapılan ticari münasebetlerin artmasını sağlamıştır.⁴⁴

Yollar, insanları birbirine bağlamak ile kalmamış şehirlerin gelişimi için de hayati bir öneme sahip olmuştur. Moğol Hanları yolların güvenliği, bakımı ve imar edilmeleri için büyük çaba göstermişlerdir. Altın Orda Hanları, Rus Knezliklerinden köprülerin tamiri için vergi almıştır.⁴⁵ Yine bazı nehirlerde, ulaşımı sağlamak için köprüler inşa etmişlerdir. Nehir kenarlarında kasabalar kurularak, tüccarların ve elçilerin geçişleri için kolaylık sağlamışlardır.

3. Yam Sistemi

Türkler, Bizanslılar, Sâsâniler ve İslâm devletleri tarafından etkin bir şekilde kullanılan posta hizmetlerinin amacı, ulaşım yollarının güvenliğini kontrol altına almak ve ülke içindeki iletişim ağının kesintiye uğramadan devam etmesini sağlamaktır. Söz konusu teşkilat ile haberleşme faaliyetleri ivedilikle sağlanmış, istihbarat faaliyetleri icra edilmiş ve ticaret yolları işlevsel hale getirilmiştir.

Moğol Hanları, ticareti canlandırmak ve yolların güvenliğini sağlamak için posta sistemine (yam) büyük önem vermişlerdir. Moğolların, kuzey Çin'deki Jin Hanedanlığından (1115-1134) etkilenerek, yam sistemini edindikleri düşünülmektedir.⁴⁶ Bu sistemin Moğollarda, ilk olarak Cengiz Han tarafından uygulamaya konulduğu,⁴⁷ Ögeday Han tarafından yeniden organize edildiği bilinmektedir.⁴⁸

Yamlar genellikle 30 ile 50 km mesafe ile 1 günlük arada inşa edilmekte ve bu şekilde şehirleri ve limanları birbirine bağlamaktadır. Yam sistemi ile beraber kervansaraylar ülkenin önemli ticari yapılarını oluşturmuştur.⁴⁹

Kubilay Han zamanında Çin'de, imparatorluk postaları için çeşitli cinslerden taksim edilmiş iki yüz binden fazla at kullanıldığı düşünülmektedir.⁵⁰ Yam sisteminde sürekli olarak her zaman gitmeye hazır

³⁵ Hamdullah Müsteşvî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 492.

³⁶ Kazvinî, *age*, s. 492.

³⁷ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri", *Türkler*, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 665.

³⁸ Osman G. Özgüdenli, *Turco- Iranica: Ortaçağ Türk İnan Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 174-176.

³⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350) çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 469.

⁴⁰ William McNeill, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2008, s. 136.

⁴¹ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı* (1227-1345), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 67-68; *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, C.I, TTK, Ankara 2016, s. 185.

⁴² Kafalı, *age*, s. 68; Vilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulüsi Özdem, haz. K.Y. Koprıman-İ. Aka, TTK, Ankara 2017, s. 151.

⁴³ Kafalı, *age*, s. 68.

⁴⁴ Barthold, *age*, s. 171.

⁴⁵ Kemaloğlu, *age*, s. 154.

⁴⁶ Christopher P. Atwood, "Origin of the Jam", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004, s. 258.

⁴⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh*, çev. W.M. Thackston, haz. Ş. Tekin- G. A. Tekin, Harvard University, 1998, s. 297; Cüveynî, *age*, s. 90.

⁴⁸ Atwood, *age*, s. 258-259.

⁴⁹ Kalan, *Moğollar Devrinde*, s. 97.

atlılar, yirmi postacı (ulakçı), dinlenmiş atlar, bir koyun sürüsü ve yolda gerekli olabilecek malzeme ve yedek eşya bulunmaktadır. Söz konusu sistem, acil ihtiyaçların dışında geçilmesi yasak olan, zarar verilmemesi ve atlarına el konulmaması gereken bir yapı olmuştur. Ayrıca halkı rahatsız etmemek için ıssız bölgelerde kurulan ara duraklar, erzakları altı öküz tarafından çekilen, beş yüz yük arabasıyla her gün karşılanan bin kişiden oluşan bir askeri kuvvetle korunmuştur.⁵¹ Moğol Hanları Çin’de yol üzerinde 10.000’den fazla barınak yapmışlardır. Hanlar topraklarına gelen yolcuların kayıtlarını tutmuşlardır. ıssız bölgelerde her 25 milde 400 atlık istasyonlar ve buralarda içi konforlu, ipekli yatakların olduğu konuk evleri kurmuşlardır.⁵²

Cüveynî (1226-1253) yam sisteminin kuruluşu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Ülke büyüyüp genişlediği zaman düşmanlar, olaylar ve çeşitli hadiseler ilgili haberleri göndermek, ayrıca batıdan doğuya, doğudan batıya doğru yollardan geçen malları ve eşyaları korumak düşüncesi posta menzilleri (yam) kurulmasına sebep oldu”.⁵³ Sistemin işleyişi hakkında da bilgi veren Cüveynî, “Her posta menziline giderleri şu şekilde karşılanır: İnsan, hayvan, su, gıda ve diğer gereçler konusundaki yük ve masraflar tümenler arasında taksim edilir. Her iki tümene bir posta menzili (yam) düşer. Tümenlerin nüfusuna ve sayısına göre gerekli kişileri temin ederler. Bundan maksat elçilerin güzergahını uzatmamak, halkı ve askeri sıkıntıya sokmamaktır” demiştir.⁵⁴

Yam sistemi, tüm Moğol ulusları tarafından etkin bir şekilde kullanılmış ve yeni fethedilen ülkeler bu sisteme adapte edilmiştir. Yam sistemi ile tüm Moğol uluslarının iletişimi sağlanmış, söz konusu sistemin ekonomik, sosyal ve siyasi olarak sağladığı faydalardan azami şekilde yararlanılmıştır.

4. Ortaklık Müessesesi

“Ortak” kelimesinin anlamı Moğol Hanlarının yarlıklarında ve kroniklerinde “*ticaret birliğinin üyesi olan tüccar*” olarak geçmektedir. Artan dış ticaret ve kredili ticaret “ortaklık” kurumunun ortaya çıkışını sağlamıştır.⁵⁵ XIII-XIV. yüzyıl Moğol devletlerinde “ortaklık” tabiri özel bir anlam kazanmış, hanların şahsi ticari üreticileri anlamında da kullanılmıştır. Bunlar çok defa hanların yaptıkları ticarete ortak olmuşlardır.⁵⁶

Moğolların bu sistemi Uygurlardan aldıkları düşünülmektedir. Ortaklık müessesesi bir ticaret şirketi olup, üye olan tüccarlar, devlet hazinesinden düşük faizle kredi almış, özellikle büyük çapta ve uluslararası ticaret ile meşgul olmuştur. Ayrıca bu teşkilat, birçok yükümlülük ve vergiden muaf tutulmuş ve diğer yerli tüccar zümreleri için de ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur.⁵⁷

İmparatorluğun bu sistemle ticarete açık olması tüccarlara, sanatkârlara büyük güvence vermesi, Avrasya’nın dört bir yanından tüccarları bölgeye çekmiştir. Polo ailesi gibi İtalyan tüccarlar, Moğollar ile oldukça kârlı iş sözleşmeleri yapmışlardır.⁵⁸ Altın Orda tüccarlarının, ortak teşkilatı içerisinde Tebriz’de, seçkin kimselerin elinde emanet olarak bırakılmış para ve sermayelerinin olduğu bilinmektedir. Ortaklık teşkilatına sadece tüccarlar değil hanlar ve vezirler de katılmıştır. Ögeday’ın ortağına birçok kez sermaye verdiği bilinmektedir. Vezir Reşîdüddîn servetinin 250 tümenini, geliri oğullarına kalmak üzere ticarete yatırmıştır. O, Maveraünnehir, Hindistan ve Mısır ticaretine geniş miktarda sermaye yatırmış, Basra Körfezi’nden yapılan deniz ticaretinde aktif rol oynamıştır.⁵⁹

Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed (1419-1422), Osmanlı Sultanına ticaret ile alakalı bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Uluğ Muhammed, Osmanlı Sultanına eski düzenin yeniden canlandırılması ve “*ortak*” tüccarlara karadan ve denizden gidip gelme imkânının tanınmasını istemiştir.⁶⁰

Ortak tüccarlar Moğollar için yalnızca ticaret bilen kişiler değil, aynı zamanda gerekli çıkarları koruyan, yöneticileri tanıyan ve mali işlerden anlayan bir tür bürokrat görevi üstlenmişlerdir. Ortak tüccarlar bu tür özelliklerinden ötürü, her türlü devlet hizmetinden yararlanmışlardır. Moğollar, Çin’de

⁵⁰ Grousset, *age*, s. 304.

⁵¹ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 268.

⁵² Roux, *Moğol*, s. 458-459.

⁵³ Cüveynî, *age*, s. 90.

⁵⁴ Cüveynî, *age*, s. 91.

⁵⁵ Spuler, *age*, s. 470; Yakubovskiy, *age*, s. 132; Nadir Devlet, “İlhanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, C.IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 98; Kalan, *Moğollar Devrinde*, s. 102.

⁵⁶ Yakubovskiy, *age*, s. 132-133.

⁵⁷ Kemalöglü, *age*, s. 276.

⁵⁸ Beckwith, *age*, s. 170-171.

⁵⁹ Kalan, *Moğollar Devrinde*, s. 103.

⁶⁰ Yakubovskiy, *age*, s. 133; Kemalöglü, *age*, s. 277.

ortak tüccarlara, iltizamla vergi toplama görevi vermiş, Moğol aristokrasisine tahsis edilen malikânelerin vergilerini de toplamıştır. Böylece Moğol soyluları, vergilerini toplayan bu tüccarlara kredi vererek desteklemiştir.⁶¹

Çin’de ortak tüccarlara dair ilk bilgiler 1253 yılındaki kayıtlarda görülmektedir. Kubilay Han devrinde ortak tüccarlara dair denetleyici kurumlar oluşturulmuştur.⁶² Bu dönemde kurulan (1267), “ortak dairesi” ile ortak tüccarlar, devletin denetimi altına girmişlerdir. Söz konusu ortak dairesi, bir yandan ortak tüccarların faaliyetlerini denetim altında tutmuş, diğer taraftan da bazı ticari faaliyetlerin ancak ortak tüccarlar vasıtasıyla yapılmasını sağlamıştır. Daha çok Orta Asyalı Müslüman ve Uygur kökenli tüccarlardan meydana gelen ortak şirketlerinde, tüccarlar hanedandan çok düşük bir faizle kredi almışlar ve bu kredileri yalnızca ticarete kullanmayıp, kendileri de faizle kredi vermişlerdir.⁶³

Gâzân Han İran’da, dini sebepler dolayısıyla kredi şirketlerinin haddinden fazla olan faiz miktarını indirmiş, verdiği emirlerin uygulanmamasından ötürü 1299 yılında faiz almayı yasaklamıştır. O, fiyatlarda düzenlemeler yapmış, tacirlerin defterlerini kontrol ederek haksız kazancı önlemeye çalışmıştır.⁶⁴

5. Ekonomik Denge Politikası

Moğol İmparatorluğu’nun dış ticaretini etkileyen unsurlardan birisi jeopolitik istikrar ve denge politikası olmuştur. Moğol Hanlarının, gümrük ve ticaret vergilerini dengeli bir şekilde uygulamaları ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Altın Orda topraklarında uygulanan gümrük vergilerinin oranı %3-5 arasında kalmıştır.

Altın Orda Hanları tüccarların seyahatlerini kolaylaştırmış, savaş zamanında bile kervanlara cepheden giriş hakkı vermişlerdir. Esir alınan tüccarları, hangi milletten olduklarına bakılmaksızın serbest bırakmışlardır. Canıbeg Han’ın (1342-1357) 1347 tarihli yarlığında, Azov’da (Azak), Venedikli tüccarlara ticaret yapma hakkı vermiş, tüccarların gemilerinin denizde kaza yapması durumunda kıyıya gelen malların koruma altına alınması ve sahibine geri verilmesini istemiştir.⁶⁵

Tokta (1291-1313) ve Toktamış (1379-1396) Hanlar yaptıkları reform sayesinde Altın Orda topraklarında para sistemini standart hale getirmişlerdir. İran’da Moğol hâkimiyetinde, ekseriyetle para birimi olarak dinar kullanılmıştır.⁶⁶ Gâzân Han’ın reformları ile ülkedeki bütün farklı paralar toplatılmış, yerine ülkenin her yerinde geçerli olacak tek bir para birimi getirilmiştir. 1294 yılında İran’da da kâğıt para piyasaya sürülmüş ve “çav” adı ile kullanılmıştır.⁶⁷ Gürcistan, uluslararası ticaret yapmak için bu paraları kullanmak zorunda kalmıştır.⁶⁸

Kubilay Han döneminde Çin’de “çav” adı verilen kâğıt para yoğun olarak kullanılmış, İpek Yolu üzerindeki Türk-Moğol devletlerinin ticaret hayatına büyük kolaylık getirerek ticari hayatı canlandırmıştır.⁶⁹ Ticaret, Moğol barışı ve Yuanların denizcilik etkinlikleri sayesinde büyük bir ivme kazanmıştır. Güneydoğu Asya ile yapılan takasların hacmi sürekli artmış ve İran ile Çin arasındaki ilişkiler o güne dek ulaşılmamış bir düzeye çıkmıştır.⁷⁰

SONUÇ

Moğollar dönemi, eski zamanlardan beri gelen ticaret anlayışının doruk noktasına ulaştığı bir dönemdir. Onlar, Avrasya’nın büyük bir bölümü birleştirmiş ve dönemin medeniyet merkezlerini ele geçirmişlerdir. Moğollar, hâkimiyet kurdukları bölgelerin kültürel, sosyal ve siyasal birikimlerini göçebe yaşam tarzı ile sentezlemiş ve Moğol Medeniyeti kavramının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Moğol Medeniyeti kendisinden sonra kurulmuş olan devletlerce benimsenmiş, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal

⁶¹ İsenbike Toğan Arıcanlı, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve Ortak Tüccarları”, *Toplum ve Bilim*, 25/26, İstanbul 1984 s. 78-79.

⁶² Elizabeth Endicott- West, “Merchant Associations in Yuan China: The Ortoy”, *Asia Major*, Third Series, 2/2, 1989, s. 133-134.

⁶³ Arıcanlı, agm, s. 84-85.

⁶⁴ Spuler, *age*, s. 471.

⁶⁵ Kemaloğlu, *age*, s. 277.

⁶⁶ Devlet, agm, s. 84.

⁶⁷ Aka, agm, s. 429.

⁶⁸ Kalan, *Moğollar Devrinde*, s. 103-104.

⁶⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 396; Kalan, *Moğollar Devrinde*, s. 103-104.

⁷⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 396.

anlamda bir model olarak görülmüştür. Onların belki de en büyük başarısı İpek Yolu ticareti vasıtasıyla, Doğu'yu Batı'ya açarak, muhteşem ilim, bilim ve kültür birikiminin Batı'ya aktarılmasına sebep olmalarıdır. Moğolların İpek Yolu ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirmesi bazı devletler tarafından hoş karşılanmamıştır. Söz konusu devletler alternatif ticaret yolları aranmış ve ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdüğü Moğol şehirlerine karşı, kendi şehirlerini geliştirme ve cazibe merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır.

Moğol Hanları, ticaret ortamına zemin hazırlamak ile kalmamış, bizzat ticaret ile uğraşarak Moğollar arasında alışverişin yayılmasına büyük önem vermişlerdir. Hemen hemen ele geçirilen her bölgede şehirler tamir edilmiş, yeni şehirler ve mahalleler kurulmuş, hanlar, pazar yerleri ve muhtelif yapılar inşa edilmiş, bu faaliyetlere bizzat katılan hükümdarlar da olmuştur. Yam sistemi ile tüm Moğol ulusları arasında iletişim sağlanmış, gerekli bilgi aktarımı yapılmış ve yabancı ülkeler ile ticari anlaşmalar imzalanarak tüccarların güvenlikleri devlet tarafından garanti altına alınmıştır. Devlet, savaş zamanı bile ticaret kervanlarına müdahale etmemiş, tartı, ölçü ve fiyat kontrolleriyle ticari huzurun bozulmasını engellemiştir. Bu dönemde var olan ortaklık kurumu, ticari faaliyetlere yeni bir boyut kazandırmış, uluslararası ticaretin gerçekleşmesine zemin hazırlayarak, bizzat Moğol Hanları tarafından desteklenmiş ve himaye edilmiştir. Bu himaye sistemi ile devletin birçok imkânından faydalanan ortak tüccarlar, zaman içerisinde diğer tüccar zümrelerine de kredi vererek ticaretin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Tüccarlara tanınan özel haklar ve sigorta garantisi, ticaretin büyük bir hızla artmasına ve karşılıklı güven ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Moğol Hanlarının izlediği ticaret politikaları ve bölgede yaşanan barış ortamı İpek Yolu ticaret hacminin artmasını sağlamıştır. Madalyonun diğer yüzüne baktığımızda, Moğol Hanları arasında gerçekleşen bölge savaşları, taht kavgaları, dış düşmanlar ile mücadele, sınır sorunları İpek Yolu'na ve kervan ticaretine büyük darbe vurmuştur. Ayrıca 1331 yılında Kuzey Çin'de başlayan veba salgını, Moğol Barışı sayesinde tüm Avrasya'ya, Akdeniz vasıtasıyla da tüm Avrupa'ya yayılmış ve ticari faaliyetlerin azalmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail, "İpek Yolu Üzerinden İran", *Makaleler I*, haz. S. Yalçın- Ş. Gedikli, Berikan Kitabevi, Ankara 2005.
- ALINGE, Kurt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.
- ARICANLI, İ. Toğan, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve Ortak Tüccarları", *Toplum ve Bilim*, 25/26, İstanbul 1984, s.71-90.
- ATWOOD, P. Christopher, "Origin of the Jam", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004, s.258-259.
- BARTHOLD, V. Vilhelm, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulüsi Özdem, haz. K.Y. Koprman-İ. Aka, TTK, Ankara 2017.
- BATTÛTA İBN, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- BECKWITH, Christopher, *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.
- BIRAN, Michal, "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédy, C.XXXI, Brill, Leiden 2013, s.257-283.
- BOZKURT, Nebi, "İpek Yolu", *DİA*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s.369-373.
- CÜVEYNÎ, *Alâeddin Atâ Melik, Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- DEVLET, NADİR, "İlhanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, C.IX, İstanbul 1992, s.65-102.
- DURMUŞ, Efe, "*Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlhanlı-Memluk Münasebetleri*", Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2005.
- ENDICOTT, W. Elizabeth, "Merchant Associations in Yüan China: The Ortoy", *Asia Major*, Third Series, 2/2, 1989, s.127-154.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013.
- FAZLULLAH, Rashiduddin, *Jami'u't-tawarikh*, haz. Ş.Tekin- G.Tekin, çev.W.M. Thackston, Harvard University, 1998.
- FAZLULLAH, Reşidüddin, *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan-A. Khelejani, TTK, Ankara 2013.
- FRANKOPAN, Peter, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.
- FRYE, N. Richard, *The Heritage of Central Asia*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1998.

- GABASHVILI, Manana, “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri”, *Türkler*, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.386-393.
- GOLDEN, B. Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1992.
- GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu*, (Attilâ, Cengiz Han, Timur) çev. Halil İnalçık, haz. E. Tokdemir- M. Dönmez, TTK, Ankara 2015.
- HAUSSİNG, H. Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.
- KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- KALAN, Ekrem, “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.93-108.
- KALAN, Ekrem, “Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”, *Yükselen İpek Yolu*, ed. Fahri Atsasooy, C. II, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s.185-190.
- KALLEK, Cengiz, “Ticaret”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s.134-144.
- KAZVİNÎ, Hamdullah, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- LAPIDUS, M. Ira, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- LIGETI, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, C.I, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1979.
- MCNEILL, William, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2008.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, C.I, TTK, Ankara 2016.
- ÖZGÜDENLİ G. Osman, *Turco- Iranica: Ortaçağ Türk İnan Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- QUENTIN D.S. Saint, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, haz. Tufan Karasu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.
- ROSSABİ, Moris, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- SPULER, Bertold, *İnan Moğolları*, (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350) çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957.
- VLADİMİRTSOV, Boris, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, çev. Abdulkadir İnan, TTK, Ankara 1995.
- YAKUBOSKIY Aleksandr, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara 1976.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 47-54.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.10.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇARSLAN İLE HALEP ATABEYİ NUREDDİN MAHMUD ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

ÇAĞATAY GENÇTÜRK*

ÖZET

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud Kilikya Ermeni Baronluğu'na düzenlediği sefer dönüşünde hastalanarak 1155'te vefat etmişti Onun ölümünden sonra Selçuklu ülkesinde yaşanan iktidar mücadelesini fırsata çevirmek isteyen Halep Atabeyi Nureddin Mahmud bölgeye müdahale etmişti. Bu sırada Sultan II. Kılıç Arslan; kardeşi Şâhinşah, Dânişmendli emirleri Yağıbasan ve Zünnûn ile mücadeleyi sürdürmekteydi. Bunu fırsata çeviren Nureddin'in Selçuklu ülkesine girmesiyle iki Türk hükümdarı arasında ipler koptu. Öte yandan Nureddin Dânişmendlileri himayesine alarak Kılıç Arslan'ın Orta Anadolu'daki yayılmacı siyasetini engelledi. İkili arasındaki bu gergin ortam Nureddin Mahmud'un 1174 yılındaki ölümüne dek sürdü Onun ölümünden sonra harekete geçen Kılıç Arslan 1175'de Sivas'ı, 1178 yılında ise Malatya'yı alarak Orta Anadolu'yu topraklarına katmayı başardı. Öte yandan Nureddin Mahmud'un ölümü sayesinde rahat hareket etme imkânına kavuşan Kılıç Arslan, 17 Eylül 1176 tarihinde Miryokefalon Zaferi ile Bizans'ı büyük bir bozguna uğrattı.

Konumuzla alakalı Yasemin Aktaş'ın "*II. Kılıç Arslan Döneminde Nureddin Mahmud ve Selahaddin Eyyübî ile İlişkiler*"¹ adlı bir makalesi bulunmaktadır. Ancak çalışmada 1159 yılında Bizans, Halep Atabeyliği ve Danişmendli Emiri Yağıbasan arasında yapılan anlaşma, Nureddin Mahmud tarafından 1172 yılında Kılıç Arslan'a karşı Melik Şâhinşah, Mardin ve Harput (Hısn-ı Ziyâd) Artuklu emirleri, Kilikya Ermenileri ve Dânişmendlilerin Sivas kolunun katıldığı ittifaka hiç değinilmemiştir. Ayrıca Kılıç Arslan'ın 1162 yılında İstanbul'a giderken yanında Nureddin Mahmud'un kardeşi Nusretüddin'in bulunması gibi birçok önemli olaya da yer verilmemiştir. Neticede çalışmanın ağırlıklı konusunu II. Kılıç Arslan ile Selahaddin Eyyübî arasındaki münasebetler oluşturmuştur. Çalışmamızda bu eksiklikleri tamamlayarak iki Türk hükümdarı arasındaki münasebetleri ve bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkilerini ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, II. Kılıç Arslan, Zengîler, Nureddin Mahmud b. Zengî, Haçlılar

RELATIONSHIPS BETWEEN KILIÇARSLAN II, THE SULTAN OF SELJUKS AND ALEPPO ATABEG NUREDDİN MAHMUD

ABSTRACT

Seljuk Sultan Of Turkey I. Mesud died in 1155 as a patient on his return of expedition to the Armenian Baron of Cilicia. After his death, Nur al-Din Mahmud intervened in the region of Aleppo, who wanted to turn the power struggle in Seljuk country into an opportunity. In the meantime, Sultan II. Kilic Arslan continued to fight with his brother Şâhinşah and his Emir Yağıbasan and Zünnûn. Nureddin, who turned this into an opportunity, entered the Seljuk country and the ropes broke between the two Turkish rulers. On the other hand, Nureddin took the Danishmends under his protection and Kilic Arslan's expansionist politics in Central Anatolia has prevented. This tense environment between the two lasted until Nur al-Din Mahmud's death in 1174. After his death, The Kilic Arslan took Sivas in 1175, Malatya in 1178 and succeeded in adding the Lands of Central Anatolia. On the other hand, on 17 September 1176, Kilic Arslan, who had the opportunity to move with ease due to Nur al-Din Mahmud's death, defeated the Byzantine victory with a victory of Miryokefalon.

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ortaçağ ABD Doktora Öğrencisi, gencturkcağatay615@gmail.com.

¹ Yasemin Aktaş, "II. Kılıç Arslan Döneminde Nureddin Mahmud ve Selahaddin Eyyübî ile İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, say. 54 (2015), s. 261-272.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇARSLAN İLE HALEP ATABEYİ NUREDDİN MAHMUD ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

Related to the subject, there is an article on "Relations with Nur al-Din Mahmud and Saladin ibn Ayyub in II. Kilic Arslan" of Yasemin Aktaş. However, in the study, the agreement between the Byzantine, Zangid dynasty in Aleppo and the Danişmendli Emiri Yağıbasan in 1159, by Nur al-Din Mahmud in 1172 against Kilic Arslan Melik Şâhinşah, Mardin and Harput (Hisn-ı Ziyâd) Artuqid orders, Cilicia Armenians and the Danishmends Sivas arm joined the alliance never mentioned. In addition, many important events, such as the presence of Mahmud's brother Nusretüddin on the way to Istanbul in 1162 of Kilic Arslan, were not included. As a result, the weighted topic of the study relationships between II. Kilic Arslan and Saladin Eyyubi was established. In our study, we will examine the relations between the two Turkish rulers by completing these shortcomings and their relations with other states in the region.

Keywords: Seljuk Sultan Of Turkey, II. Kilic Arslan, Zangids, Nur al-Din Mahmud b. Zangî, Crusaders.

1. Sultan II. Kılıç Arslan Öncesi Selçuklu-Zengî Münasebetleri

Zengîlerin bilinen en eski atası Oğuzların Avşar boyuna mensup Sabyu Oymağından Abdullah Elturgan'dır.² Abdullah ismi Türklerde İslamiyet'in kabulünden sonra yayıldığı düşünüldüğünde Müslüman olduğu kabul edilmektedir.

Abdullah Elturgan'ın Selçuklu hizmetine girmesinden sonra oğlu Aksungur, Sultan Alparslan döneminde iyi bir eğitim almıştı. Bunun ardından Selçuklu ordusunda görev almış, kısa sürede kendini göstermiş ve Sultanın has adamlarından biri olmuştu.³ Sultan Melikşah zamanında gittikçe artan itibarı sayesinde en güvenilir emirlerden biri haline gelmişti. Aksungur hakkında önemli bilgiler veren İbnü'l-Adîm onun, Sultan Melikşah'ın dadısıyla evli olduğunu yazmaktadır.⁴ Bu evlilikle birlikte Sultanın katındaki itibarı artan Aksungur, 1085 yılında gerçekleştirilen Kuzey Suriye Seferiyle birlikte Halep'e hâkim olmuştu. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri sırasında Berkyaruk'u desteklediği için Tutuş tarafından öldürülmüştü (Nisan 1094).⁵ Aksungur'un ölümünden bir süre sonra oğlu Zengî Musul valilerinin hizmetine girmişti. Burada kendini ispat etmesi üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından 1127 yılında iki çocuğuna atabey olarak "İmâdeddin" unvanıyla Musul valiliğine atanmıştı.⁶

İmâdeddin Zengî Musul valisi olduktan sonra Kuzey Irak, el-Cezire ve Kuzey Suriye'ye hâkim oldu. Bundan sonra sınırlarını Türkiye Selçuklularında hâkim olmak istediği Güney Anadolu'ya doğru çevirdi. Hisn-ı Keyfa Artuklu Emiri Dâvud'un 1144 yılındaki ölümü üzerine istediği fırsatı bularak bölgeye müdahale etti. Bu sırada Dâvud'un ölümünün akabinde iki oğlu Fahreddin Kara Arslan ve Arslan Doğmuş arasında taht mücadeleleri yaşanıyordu. Bu mücadeleler sırasında Arslan Doğmuş'u destekleyen Zengî, Hisn-ı Keyfa Artuklularına bağlı Hani, Cebelcür, Sivan Zülkarneyn, Erganî, Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siirt'i ele geçirdi.⁷ Bunun üzerine çaresiz kalan Fahreddin Kara Arslan, Türkiye Selçuklularına tabi olmayı kabul ederek Sultan Mesud'dan yardım istedi. Bunu sınırlarını Güneydoğu Anadolu'ya doğru genişletmek için bir fırsat olarak gören Sultan Mesud, 20.000 kişilik bir orduyu Fahreddin Kara Arslan'a yardıma gönderdi. Bu beklenmedik gelişme üzerine Zengî, Artuklu-Selçuklu birlikleri karşısında mücadele etmekten çekinerek geri çekildi.⁸

İmâdeddin Zengî'nin Caber Kalesi önünde 1146 yılında şehit olmasından sonra oğlu Nureddin Mahmud atabeyliğin Halep kolunu kurarak, Türkiye Selçuklularına karşı babasından farklı bir siyaset izlemeye başladı. Bu kapsamda Sultan Mesud ile iyi ilişkiler kuran Nureddin, onun isteği üzerine Selçuklu kuvvetlerinin Kasım 1148'de Maraş'a düzenlediği saldırı sırasında Antakya arazine girerek şaşırtma saldırısı yaptı. Ancak bu saldırı sırasında Halep birlikleri Haçlı-Haşhaşî ittifakı karşısında ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekildi.

² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, Çeviri Notlar Açıklamalar: Ali Sevim Biyografilerle Selçuklu Tarihi (Seçmeler), TTK, Ankara 1982, s. 62; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, II, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1983,105; Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996, s. 61.

³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, çev. Mehmet Keskin, Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 2000, s. 290.

⁴ Aynı muallif Onun Sultan İdris b. Togan- Şah'ın dadısıyla evlenerek itibarını arttırdığını yazmıştır ancak bu sahsın kim olduğuyla ilgili hiçbir bilginin olmaması ve Sultan unvanını taşıyan birinden hiçbir kaynağın bahsetmemesi bu ihtimalin zayıf olduğunu göstermektedir. Kıyaslamak için bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 62 ve s. 70; Ayrıca Aksungur'un Sultan Melikşah'ın dadısıyla evli olduğu Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah'ın eserinde de desteklenmektedir. Bkz. Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I, 93.

⁵ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, C. II, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 33; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklar*, yay. haz. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 71; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 66.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. X, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, 508-509; Abû'l-Farac, II, 360; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 157; İbn Hallikan, İbn Hallikan, *Veseytü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, trans. Baron MacGuckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, I, Librairie du Liban, Lübnan 1970, 540; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 369.

⁷ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992, s. 74; Hillenbrand, Carole, *A Muslim Principality in Crusader Times*, Nederlands Histonsch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1990, s. 107-108.

⁸ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 377; Aydın, Usta, "İmâdeddin Zengî ve Artuklular" *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2 (2007), 130.

Haçlı arazisinde aldığı mağlubiyetten sonra ordusundaki sorunları çözen Nureddin Mahmud, kuvvetlerini arttırmak için iyi ilişkiler kurduğu Dımaşk Atabeyliği'nden yardım istedi. Bunun üzerine Vezir Üner, Emîr Mücahideddîn Bozan b. Mamin'i bir miktar askerle onun hizmetine gönderdi. Yardımın gelmesini beklemeden harekete geçen Nureddin, 1149 yılının ilkbaharında Antakya arazisine bir intikam seferi düzenleyerek Yağra'yı ele geçirdi. Burada Halep ordusuna, Dımaşk kuvvetleri de katıldı. Bu sayede gücünü arttıran Nureddin, Asi Nehri'nin doğusundaki önemli bir kale olan İnab'ı kuşattı. Antakya Prinkepsi Raymond durumu haber alır almaz yanında Haşhaşi Reisi Ali b. Vefa olduğu halde harekete geçti. Haçlıların sayılarının Halep karargâhında abartılı bir şekilde duyulması ordu üzerinde bir panik oluşturunca Nureddin, kuşatmayı kaldırdı. Ancak kısa bir süre sonra Haçlı kuvvetlerinin gerçek sayısını öğrenince İnab ile Gab bataklığının arasındaki ovada, Murad kuyusunun dibinde ordugâh kurmuş olan Haçlılara karşı harekete geçti. 28 Haziran gecesinde sessizce tüm Haçlı-Haşhaşi ordusunu kuşatan Türk birlikleri, sabahın ilk ışıklarıyla hücumla geçti. Türk okçularının çembere aldığı Haçlı ordusu etrafının bataklıklarla kaplı olmasından dolayı Türk atlılarına karşı hiçbir şey yapamıyordu. Bunun üzerine Prinkeps Raymond kuşatmayı delmek adına son bir saldırı yaptıysa da başarılı olamadı. Neticede Haçlı-Haşhaşi ordusu tamamen bozguna uğratarılırken Antakya Prinkepsi Raymond, Maraş Senyörü Renaud ile Haşhaşi Reisi Ali b. Vefa da öldürüldü.⁹

Antakya ordusunun imha edildiği bu savaş aynı zamanda Sultan Mesud'a Maraş'a hâkim olma fırsatı da sağlamıştı. 1149 yılında yanında oğlu II. Kılıç Arslan olduğu halde saldırıya geçen Sultan, kısa sürede Haçlıların elindeki şehri ele geçirmeyi başarmıştı. Böylece iki Türk hanedanlığı kurduğu ilişkileri sayesinde Haçlılara ağır darbeler indirmişti. Ayrıca bu dostluk Nureddin Mahmud'un Sultan Mesud'un kızıyla evlenmesiyle taçlanmıştı.

Sultan Mesud-Nureddin Mahmud müttefik kuvvetleri kısa bir süre önce Türkmenler tarafından yakalandıktan sonra Halep'e getirilen Urfa Kontu Joscelin'in arazisi üzerine harekete geçti.¹⁰ Bu ittifaka Mardin Artuklu Emîri Timurtaş'ın da katılmasıyla zor durumda kalan Kontes Beatrice, Tell Başir, Samsat, Birecik, Ayntâb, Dülük ve Ravendân kalelerini yüklü bir miktarda altın karşılığında Bizans'a teslim etti.¹¹

Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un merkezinden uzak bu kaleleri satın almaktaki kastı ilerde bölgeye düzenleyeceği sefer planlarından dolayıldı. Fakat yine de büyük bir hataydı. Çünkü 1149 yılında Türkiye Selçukluları ile Halep Zengîleri ittifak yapmıştı. Bu ittifak Sultan Mesud'un kızı ile Nureddin Mahmud'un yaptığı evlilikle taçlanmıştı.¹² Ayrıca bu iki Türk hükümdarı Urfa Haçlı arazisini de kendi aralarında paylaşmıştı. Bundan sonra Selçuklu-Zengî müttefik kuvvetlerine Artuklu Emîri Timurtaş'ta dâhil olmuştu. Neticede Selçuklu-Artuklu-Zengî ordularının 1151 yılında düzenlediği toplu saldırı sonucunda Tell Başir hariç Bizans garnizonları tek tek düştü. Tell Başir'deki Bizans ordusu bir süre direnmeyi başarsa da açlık baş gösterince, Nureddin'in Menbiç Emîri Hassan b. Gümüştigin'e teslim oldu. Böylece Urfa arazisi Ayntâb ve Dülük Mesud'un, Samsat ve Birecik Timurtaş'ın, Ravendân ve Tell Başir Nureddin'in olmak üzere paylaşıldı.¹³

⁹ İbn Kalânîsi, *Şam Tarihine Zeyl – I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 170-172; Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-1176)*, yay. haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. XI, s. 130; Süryani Mikhael, *Süryani Patrik Mikhael Vekayinamesi*, C. II, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi, s. 153-155; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI. XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Çevirisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994, s. 76-79; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 386; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 300; Anonim Süryani Vekayinamesi, ing. çev. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusade from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, s. 300-301; William Barron Stevenson, *The Crusaders In The East*, Slim Press, Beyrut 1968, s. 165; Elisseeff, Nikita, *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades*, C. I, Institut Français de Damas, Dımaşk 1967, s. 430-431; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, çev. Fikret İşıltan, Ankara 2008², s. 272-273; Gibb, H.A.R. "The Career of Nur-ad-din", *A History of the Crusades, First Hundred Years*, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin, Madison 1969, s. 515; Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabeyliği (Toğ-Teginliler)*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985, s. 143-144; Aydın Usta, "Müslüman Haçlı Mücadelelerinde Haşhaşiler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 44 (2006), s. 14.

¹⁰ İbn Kalânîsi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 177; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. XI, s. 137-138; *İmad ad-Din al-Katib al-İsfahânî'nin al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zubdat al-Nuşra ve Nuhat al-'Usra Adlı Kitabın Tercümesi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 2015, s. 202-203; Urfalı Mateos, *Vekayinamesi*, s. 302; Ayan, *Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum*, s. 81-83; Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 160; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 387; Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 301; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 274; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, TTK, Ankara 2003, s. 103.

¹¹ Bu satış sırasında Rumkale Bizans'a satılmamış, Ermeni Katolikosuna bırakılmıştır. bk. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, 275.

¹² İbnü'l-Esir, Nureddin Mahmud ile Sultan Mesud'un kızı arasında gerçekleşen evliliği 1149 yılı olarak kaydeder. bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. XI, s.137; Abû'l-Farac ise bu evlilik için 1150 yılını göstermektedir. bk. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 388.

¹³ İbn Kalânîsi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. XI, s. 137-138; Urfalı Mateos, *Vekayinamesi*, s. 304-305; Ayan, *Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum*, s. 93; Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, II, 162-164; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 388; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşkuner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 37; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 276; Işın Demirkent, "Hassân b. Gümüştigin", *DİA*, C. XVI, s. 397; Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, s. 104.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇARSLAN İLE HALEP ATABEYİ NUREDDİN MAHMUD ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

Urfa Haçlı kontluğunun tamamen ortadan kaldırıldığı 1151 yılından sonra Dülük tekrar Haçlıların eline geçince Nureddin bu bölgeye bir sefer daha düzenledi. Bunun sonucunda Haçlılar büyük bir bozguna uğrarken adı geçen şehirde ele geçirildi.¹⁴

2. Sultan II. Kılıç Arslan ile Nureddin Mahmud Arasındaki Münasebetler

Halep Zengileri ve Türkiye Selçukluları arasında gergin başlayan ilişkiler, Nureddin Mahmud ile Sultan Mesud'un yaklaşmasıyla son bulmuştu. Ancak Sultan Mesud'un 1155'de hasta bir haldeyken elindeki toprakları eski Türk geleneğine göre oğulları arasında paylaşırması tüm dengeleri değiştirdi. Buna göre büyük oğlu II. Kılıç Arslan'a Aksaray'ı, Niğde'yi ve Konya'yı verip onu sultan ilan ederken Küçük oğlu Şahinşâh'a ise Ankara ve Çankırı bölgelerini verdi. Ortanca oğlu Devlet'e nereyi verdiği tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca bu dönemde Sultan Mesud'un damatlarından Yağıbasan Sivas, Amasya, Niksar ve çevresine diğer damadı Zünnün ise Kayseri ve civarına hükmediyordu.¹⁵ Neticede Sultan Mesud'un ölümüyle birlikte veliht ilan ettiği büyük oğlu Kılıç Arslan, Konya'ya gelerek Türkiye Selçuklu sultanı ilan edildi. Ancak Türkiye Selçuklu topraklarının bu şekilde paylaşılması merkezi otoriteyi zayıf düşürmüştü. Bu nedenle kısa sürede isyanlar patlak vermeye başladı. Dânişmendli emirleri Yağıbasan ve Zünnün ile Türkiye Selçuklu Meliki Şâhinşâh merkezi otoriteye karşı birlikte hareket etmek üzere anlaştılar. Ayrıca bu karışıklıklardan istifade eden Kilikya Ermenileri de Selçuklu arazisine akınlar düzenlemeye başlamıştı.

Aynı dönemlerde Dimaşk'ı da alarak tüm Suriye'yi tek bayrak altında birleştiren Nureddin, Türkiye Selçuklu ülkesindeki karışıklıklardan yararlanmak adına Haçlılarla barış anlaşması imzalıktan sonra derhal yönünü kuzeye çevirdi. Onun amacı Urfa Haçlı Kontluğu'nun kalan arazisinin paylaşımı sırasında Türkiye Selçuklularına düşen hisseyi ele geçirmektir. 1157 yılında bu amaçla harekete geçen Nureddin, hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Ayntâb Raban ve Merzubân'ı ele geçirmeyi başardı.¹⁶ Sultan Kılıç Arslan bu olay üzerine ele geçirilen yerlerin derhal iadesini talep etti. Fakat isteği reddedilince Ermeniler ve Haçlılarla ittifak yaptıktan sonra Ayntâb üzerine yürüdü. Bundan sonra kısa sürede Ayntâb'ı alan Selçuklu ordusu Raban üzerine ilerledi. Bu sırada Haçlıların da güneyden saldırıya geçmesi üzerine zor durumda kalan Nureddin, ele geçirdiği tüm yerleri Türkiye Selçuklularına iade etmek zorunda kaldı.¹⁷

Bu tarihten sonra sakin seyreden Türkiye Selçukluları ve Halep Zengileri arasındaki ilişkiler 1159 yılında Bizans İmparatoru Manuel'in Kilikya ve Kuzey Suriye'ye müdahalesiyle yeni bir sürece girdi. Manuel, bu seferi sırasında Nureddin Mahmud ile iyi ilişkiler kurmanın yanında Kılıç Arslan'a karşı ortak hareket etme konusunda da onunla uzlaştı. Sonrasında bu ittifaka sonra Dânişmendli Emiri Yağıbasan da dâhil oldu.

Kurulan ittifakın ardından Bizans'tan aldığı para ve silahlarla güçlü bir ordu kuran Yağıbasan, Selçuklu arazisine girdikten sonra Elbistan'a saldırdı. Bunun üzerine bölgeye gelen Kılıç Arslan büyük bir mücadeleye girişmesine karşın başarılı olamayarak Elbistan'ı Dânişmendlilere bırakmak zorunda kaldı.¹⁸ Bu sırada ittifakın bir diğer üyesi Nureddin Mahmud da Anadolu'ya girerek Behisni, Raban ve Maraş gibi Selçuklu şehirlerini ele geçirmişti. Öte yandan başkentinden çıkarak güneye doğru yürüyüşe geçen Manuel, Kilikya'nın Bizans Valisi Ioannes Kontostephanos'u Toros Dağlarını aşarak Selçuklu arazisine girmekle görevlendirmişti. Neticede tamamen kuşatılan Kılıç Arslan, bu ittifaka son vermek amacıyla Bizans'a barış teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul gördükten sonra Bizans'ın desteğini almak için girişimlere başladı. Bizans İmparatoru Manuel ise sınırlarında güç dengesini koruyabilmek adına zayıflayan Türkiye Selçuklularıyla yaklaşmayı uygun görüyordu. Bunun sonucunda Kılıç Arslan yanında Nureddin Mahmud'un kardeşi Nusretüddin olduğu halde 1162 yılında İstanbul'a ulaştı.¹⁹

Nusretüddin abisinin iki rahatsızlığında da yönetimi ele geçirmek için harekete geçmesine karşın başarılı olamamıştı. Nureddin Mahmud tamamen iyileştiğinde kardeşinin yaptıklarını cezalandırmak için onun elindeki

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi-t-târih*, C. XI, s. 144.

¹⁵ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, C. I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 13; Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, s. 115; Çakmak, Mehmet Ali, Dağlı, Rıfat, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 313.

¹⁶ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 193; Süryanî Mikhael, *Vekayinamesi*, s. 176; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 339; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 117.

¹⁷ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 193; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 117.

¹⁸ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995, s. 81; Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 250; Çakmak, Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", s. 317.

¹⁹ Urfalı Mateos, *Vekayinamesi*, s. 334; Süryanî Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 190-191; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 399; Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 37; Kesik, Muharrem "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul Ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi", *Belleten*, C.LXVI/247 (2002), s. 839-840.

Harran'ı kuşatmıştı. Kuşatmanın bir süre devam etmesinden sonra içerdeki herkese aman verilerek şehir ele geçirilmişti.²⁰

Bu olaydan sonra Nusretüddin hakkında kaynaklar bir süre sessiz kalmıştır. Bu durum Sultan Kılıç Arslan'ın yanında İstanbul'a gidisine dek devam etmiştir. İstanbul seyahatiyle birlikte tekrar kaynaklarda görünen Nusretüddin'in ne amaçla geziye katıldığıyla ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle iki ihtimali de değerlendirmeyi uygun görmekteyiz. İlkine göre Nusretüddin Harran kuşatmasından sonra abisi Nureddin'den korktuğu için Kılıç Arslan'ın yanına gitmiştir. Diğerine göreyse Nusretüddin, Kılıç Arslan'ın esiri olarak İstanbul'a zorla götürülmüştür. Bu konuda bilgi veren Papaz Grigor²¹ ikinci olasılığı kabul etmektedir. Ayrıca İstanbul gezisinden sonra Kılıç Arslan'ın yanından ayrılan veya kaçan Nusretüddin'in 1164 yılında Haçlılara karşı kazanılan Harim zaferinde abisinin yanında yer alması²² ikinci olasılığı daha da kuvvetlendirmektedir. Neticede Nusretüddin'in Kılıç Arslan ile bir ittifakın içinde yer alma ihtimali zor görünmektedir. Buna rağmen ikili arasında böyle bir anlaşmaya varıldıysa bile bu kısa bir süre sürmüş, Nusretüddin 1164 yılında tekrar abisinin hizmetine girmiştir.

İstanbul'a Nusretüddin'in de bulunduğu kalabalık bir heyetle vardktan sonra büyük bir misafirperverlikle karşılanan Sultan Kılıç Arslan, Manuel'in katında yaptığı görüşmeler sonucunda bir anlaşmaya varmayı başarmıştı.²³Yapılan anlaşma iki devlet arasındaki ilişkileri yumuşatmakla kalmamış, Bizans İmparatorunun Kılıç Arslan'ı rakiplerine karşı desteklemesini de sağlamıştı. Neticede Manuel'in Anadolu'daki güç dengesini koruyabilmek adına desteklediği Kılıç Arslan, batı cephesini kapattıktan sonra bölgedeki diğer rakipleriyle daha güçlü bir şekilde mücadele etme fırsatına sahip olmuştu.

Kılıç Arslan, İstanbul seyahatini bitirdikten kısa bir süre sonra Artuklu beyleri ile ittifak yaparak Dânişmendli ülkesine girdi. Selçuklu-Artuklu ortak saldırısı karşısında direnemeyen Yağıbasan, Ankara ve Çankırı meliki Şâhinşah'ın yanına gitti. Şâhinşah ile birleşerek Kılıç Arslan'a karşı harekete geçmeyi amaçlamasına karşın ömrü vefa etmedi. Yağıbasan'ın ölmesiyle en büyük rakibinden kurtulan Türkiye Selçuklu Sultanı, kardeşi Ankara ve Çankırı meliki üzerine yürüdü. Bunun üzerine abisine karşı koyamayacağını anlayan Şâhinşah, Nureddin Mahmud'a sığındı. Bundan sonra Dânişmendli ülkesine yönelen Kılıç Arslan, 1165 yılında Elbistan, Darende ile Gedük bölgeleri ve Tohma Çayı vadisini topraklarına kattı. Daha sonra yönünü Halep Zengileri tarafından ele geçirilen yerlere çevirerek Maraş, Göksun ve Behisni'yi de ele geçirdi. İlerleyişime devam eden Sultan Kılıç Arslan, Kayseri ve Zamantı'yı da alarak 1169'da Dânişmendlilerin Kayseri koluna son verdi. Bunun üzerine Kayseri Meliki Zünnûn da Nureddin Mahmud'a sığındı.²⁴

Nureddin Mahmud, Sultan Kılıç Arslan'ın faaliyetlerini yakından takip etmesine karşın Haçlılarla Suriye'de ve Mısır'da giriştiği mücadeleler ve Musul Atabeyliği içindeki olaylar nedeniyle uzunca bir süre bölgeye müdahil olamamıştı. Fakat Mısır'ın 1169'da fethedilmesi ve Musul Atabeyliği'nin 1171 yılında itaat altına alınmasıyla Anadolu'ya yönelme imkânı buldu. Bu sırada Kılıç Arslan Dânişmendlilerin Malatya kolu üzerine hareket etmişti. Stratejik bir noktada yer alan Malatya'nın²⁵ Kılıç Arslan'ın eline geçmesi Nureddin için büyük bir risk teşkil ediyordu. Bu nedenle yeğeni Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi'yi de yanına alarak Malatya'yı kurtarmak üzere harekete geçti.

Nureddin'in kısa sürede büyük bir ordunun başında Anadolu'ya girmesi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kalan Kılıç Arslan, geri çekilişi esnasında Malatya ve civarından topladığı 12.000 kişiyi de yanına alarak Kayseri'ye götürdü.²⁶ Selçuklu ordusunun ayrılmasından kısa bir süre sonra bölgeye ulaşan Nureddin, bazı düzenlemeler yaptıktan sonra geri dönünce Kılıç Arslan tekrar harekete geçerek Dânişmendlilerin Sivas kolu üzerine saldırdı. Ancak Nureddin'in tekrar bölgeye gelmesi nedeniyle geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bunun üzerine Nureddin, devamlı Anadolu üzerine sefer yapmak yerine bölgede Kılıç Arslan'a karşı güçlü bir ittifakın kurulmasını daha uygun buldu. Bu kapsamda Kılıç Arslan'ın kardeşi Şâhinşah, Mardin ve Harput (Hısn-ı Ziyâd) Artuklu emirleri, Kilikya Ermenileri ve Dânişmendlilerin Sivas kolunun katıldığı güçlü bir ordu kurmayı başardı. Bundan sonra kurulan orduyu Sivas meliki İsmail'in komutasında Kılıç Arslan'ın üzerine sevk etti. Sivas meliki komutasındaki müttefik kuvvetler bir süre Kılıç Arslan'ı takip ettiyse de bir sonuç alamayınca Kayseri üzerine yürüdüler. Bunun üzerine endişelenen Kılıç Arslan bir barış teklifi sundu. İki tarafın da karşılıklı tavizler vermesi üzerine bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Türkiye Selçuklu Sultanı, Malatya'dan sürdüğü halkı

²⁰ İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 210-211,214; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi-t-târih*, XI, 209.

²¹ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, s. 334.

²² İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi*, s. 142; *Anonim Süryani Vekayinamesi*, s. 303.

²³ Anlaşmanın detayları için bk. Çakmak, Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", s. 319-320; Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul Ziyareti", s. 843.

²⁴ Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 199, 206,209; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 402,406; Çakmak, Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", s. 321.

²⁵ Orta Çağ'da Malatya'nın stratejik konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Zengin, *İlhanlılar-Eretnalılar-Memluklar Dönemi Malatya (1295-1401)*, Malatya Kitaplığı, İstanbul 2017, s. 35-41.

²⁶ Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, s. 223; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*,s. 410; Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler(1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 143.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇARSLAN İLE HALEP ATABEYİ NUREDDİN MAHMUD ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

iade etmeyi ve kardeşi Şâhinşah'a yıllık 10.000 dinar ödemeyi, müttefikler de toprak taleplerinden vazgeçmeyi kabul ettiler. Bu kısmi başarıdan sonra ittifakın tüm üyeleri kendi bölgelerine çekildi.²⁷

Nureddin Mahmud, kurduğu ittifakın Kılıç Arslan karşısında beklediği başarıyı göstermemesi üzerine 1173 yılında tekrar Selçuklu ülkesine girerek Merzubân, Maraş Göksun ve Behisni'yi ele geçirdi. Bunun üzerine karşı saldırıya geçmek isteyen Kılıç Arslan kışın çok sert geçmesi nedeniyle Kayseri'den dışarı çıkmadı. Bu sırada Sivas'ta sert geçen kış nedeniyle aç kalan ahali, şehrin tahıl depoları dolu olmasına rağmen kendilerine yardım etmeyen Melik İsmail'i öldürdü. Bundan sonra ahali Nureddin Mahmud'un yanında bulunan bir diğer Dânişmendli emiri Zünnûn'u şehre davet etti. Bölgenin Orta Anadolu için önemini farkında olan Nureddin, Zünnûn'u Abdullah²⁸ komutasında 3.000 kişilik bir kuvvetle Sivas'a gönderdi. Neticede Zünnûn, Nureddin Mahmud'un desteği sayesinde Dânişmendlilerin Sivas koluna hâkim oldu.²⁹

Anadolu'daki son gelişmelerle güç dengesinin Nureddin Mahmud'un lehine değiştiğini gören Kılıç Arslan sert kışa rağmen yürüyüşe geçti. Bunun üzerine Nureddin Mahmud da ordusuyla birlikte onu karşıladı. Sert kışın etkisi hem Kılıç Arslan'ı hem de Nureddin Mahmud'u uzun süreli bir mücadeleden alıkouyordu. Ayrıca Haçlıların Suriye'deki faaliyetleri de artmıştı. Neticede din ve devlet adamlarının da araya girmesi olası bir savaşı önledi. İki Türk hükümdarı karşılıklı tavizler vermek suretiyle tekrar bir barış anlaşması imzalandılar. Buna göre Nureddin, ele geçirdiği yerleri iade etmeyi kabul ederken Kılıç Arslan'da Zünnûn'un Sivas hâkimiyetini onaylıyordu.³⁰ Bu anlaşmaya rağmen Abdullah komutasındaki 3.000 kişilik Zengî ordusu Sivas'taki ikametini sürdürdü.³¹

Kılıç Arslan, Nureddin Mahmud'un müdahaleleriyle Orta Anadolu'daki faaliyetlerine bir süre ara vermek zorunda kalmıştı. 1174 yılına gelindiğinde Nureddin, Trablus, Mısır, Suriye, Yemen, Hicaz, el-Cezire ve Kuzey Irak'a hükmediyordu. Bununla birlikte Kilikya Ermenileriyle Dânişmendlilerin Malatya ve Sivas kolları da ona bağlıydı. Gücünün zirvesinde olan Nureddin'in 1174 yılındaki ani ölümüyle birlikte Anadolu'daki tüm dengeler değişti. Ortadoğu'nun en kudretli hükümdarlarından birinin ölümünden sonra Halep Zengileri arasında çıkan karışıklıklardan faydalanan Kılıç Arslan süratle harekete geçti. Neticede Kılıç Arslan 1175 yılında Tokat, Niksar, Komana ve Sivas'ı, 1178 yılında ise Malatya'yı ele geçirerek Dânişmendlilere son verdi.³² Ayrıca Nureddin Mahmud'un ölümüyle doğu cephesinde rahatlayan Kılıç Arslan, Miryokefalon'da Bizans İmparatoru Manuel'i de büyük bir bozguna uğrattı.³³

SONUÇ

Güneydoğu Anadolu hâkimiyeti nedeniyle Halep Zengileri ve Türkiye Selçukluları arasındaki ilişkiler gergin bir şekilde başlamıştır. İmâdeddin Zengî'nin ölümünden sonra oğlu Nureddin Mahmud'un Atabeyliğin Halep kolunu kurarak, Sultan Mesud ile iyi ilişkiler kurması iki Türk hanedanlığının Haçlılara karşı ortak hareket etmesine imkân tanımıştır. Bunun sonucunda Halep Zengileri Antakya Haçlılarını İnad'da büyük bir bozguna uğratarken, Türkiye Selçukluları da Maraş'ı ele geçirmiştir. Ayrıca kurulan dostluk neticesinde Urfa Haçlı Kontluğu da tamamen tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak İslâm dünyasında cihadın en önemli savunucuları olan iki Türk hanedanlığının arası Sultan Mesud'un vefatıyla tekrar bozulmuştur. Gerek Anadolu beyliklerinin kıskırtmaları gerek Bizans'ın tahrikleri sonucunda çıkarları üzerine hareket eden Kılıç Arslan ve Nureddin Mahmud'un mücadelesi bölgedeki cihadın yavaşlamasına sebebiyet vermiştir. Bu durumdan memnuniyet duyan Kilikya Ermenileri ve Bizans, iki Türk hükümdarı arasında sık sık saf değiştirerek mücadeleyi diri tutmaya çalışmıştır. Ayrıca iki Türk hanedanlığı arasındaki mücadeleler Anadolu'daki Türk birliğinin sağlanmasını geciktirmenin yanında Antakya Haçlılarının, Kilikya Ermenilerinin ve Bizans'ın ömrünün uzamasına da neden olmuştur. Tüm ömürlerini Haçlılarla ve Bizans ile savaşa adayan bu iki Türk hükümdarının belki de en büyük hataları da bu olmuştur. Neticede ikili arasında yaklaşık 20 yıl süren mücadele Nureddin Mahmud'un ani ölümüyle Halep Zengileri arasında yaşanan iktidar mücadelesini fırsata çeviren Kılıç Arslan lehine sonuçlanmıştır.

²⁷ Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 224; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s.410; Çakmak, Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", s. 322; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 143-144.

²⁸ Asıl adı Fahreddin Abdulmesih'dir. Ancak daha sonra Nureddin'in Musul seferinden dönüşü sırasında ismi Abdullah olarak değiştirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fî-t-târîh*, XI, 294.

²⁹ Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 226-227; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 413-414.

³⁰ Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 227; Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, C. II, s. 148; Çakmak, Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", s. 323.

³¹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l-Ahbar*, TTK, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, 23.

³² Süryani Mikhael, *Vekayinamesi*, C. II, s. 252; s. 423-424; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 423-424; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler*, s. 146; Murat Zengin, "Dânişmendliler Döneminde Malatya", *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK., Ankara 2014, s. 444.

³³ Savaş hakkında detaylı bilgi için bk. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 121-138; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2014, s. 162-174.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.
- Ahmet b. Lütfullah, Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C. I, Haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, C. II, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- AKTAŞ, Yasemin, "II. Kılıç Arslan Döneminde Nureddin Mahmud ve Selahaddin Eyyübî ile İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, say. 54 (2015), ss. 261-272.
- ALPTEKİN, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği(Toğ-Teginliler)*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1985.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, C.VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, 209-406.
- Anonim *Süryani Vekayinamesi*, ing. çev. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusade from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, ss. 69-101, 273-305.
- AYAN, Ergin, *Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum (Denizası Bölgele Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI. XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Çevirisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2014.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, Dağlı, Rıfat, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 311-343.
- DEMİRKENT, Işın, "Hassân b. Gümüştengin", *DİA*, C.XVI, ss. 396-397.
- ELİSSEEFF, Nikita. *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades (511-568/1118-1174)*, I, Institut Français de Damas Dımaşk 1967.
- GİBB, H.A.R. "The Career of Nur-ad-din", *A History of the Crusades, First Hundred Years*, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin, Madison 1969, ss. 513-528.
- HILLENBRAND, Carole. *A Muslim Principality in Crusader Times*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1990.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye(Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbn Hallikan, *Vefeytü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, trans. Baron Mac-Guckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, Libraire du Liban, Lübnan 1970.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl-I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Büyük İslâm Tarihi, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, Çeviri Notlar Açıklamalar: Ali Sevim Biyografilerle Selçuklu Tarihi (Seçmeler), TTK, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklar*, yay. haz. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî-t-târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.
- İmad ad-Dîn al-Katib al-İsfahânî'nin al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen Zubdat al-Nuşra ve Nuhbat al 'Usra Adlı Kitabın Tercümesi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 2015.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, TTK, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- KESİK, Muharrem, *Dânişmendîler(1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- KESİK, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, TTK, Ankara 2003.

**TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇARSLAN İLE HALEP ATABEYİ NUREDDİN MAHMUD
ARASINDAKİ MÜNASEBETLER**

KESİK, Muharrem “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın İstanbul Ziyareti ve Türkler’in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi”, *Bellekten*, LXVI/247 (2002), s. 839-848.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, II, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.

RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 2008.

SAATÇI, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1996.

STEVENSON, W.B., *The Crusaders In The East*, Slimm Press, Beyrut 1968.

Süryani Mikhael, *Süryani Patrik Mikhael Vekayinamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi.

Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Çoşkun, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

USTA, Aydın, “İmadeddîn Zengi ve Artuklular” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2 (2007), ss. 120-137.

USTA, Aydın, “Müslüman Haçlı Mücadelelerinde Haşhaşiler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 44 (2006), s. 1-23.

ZENGİN, Murat, “Dânişmendliler Döneminde Malatya”, *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, TTK, Ankara 2014, s. 435-444.

ZENGİN, Murat, *İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûklar Dönemi Malatya (1295-1401)*, Malatya Kitaplığı, İstanbul 2017.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 55-68.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMAN GAZİ İLE İNEGÖL TEKFURUNUN MÜCADELESİ VE İNEGÖL'ÜN FETHİ

CENGİZ GÜLER*

ÖZET

Bitinya coğrafyasında kurulan ve kısa sürede beylikten imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, tarih araştırmacılarının her zaman ilgi odağı olmuştur. Özellikle kuruluş dönemiyle ilgili birçok mesele hâlâ tartışılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurucularının menşei, ilk siyasi ve askeri faaliyetleri, beyliğin siyasi olarak ortaya çıkışı gibi konular hâlâ tarihçiler arasında tartışma konusu olarak devam etmektedir. Bu konuların tam olarak açıklanamamasının nedeni Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair kaynakların yetersiz olması ve bu kaynakların menkıbevi bir anlatımla yazılmış olmasındandır. Sadece sınırlı sayıdaki bu kaynaklara bağlı kalmak, kuruluş dönemi hakkındaki tartışmalara son verilmesine imkân tanımamaktadır. Bundan dolayı Halil İnalcık'ın izinden giderek bizzat sahaya inmek, coğrafyayı adım adım dolaşmak, tarihi kaynaklardaki her türlü bilgiyi coğrafya üzerinde tartışmak gerekmektedir. Bu çalışmada Osman Gazi'nin bağımsızlığını ilan etmesinden önceki faaliyetleri incelenecektir. Özellikle Osmanlı tarihçilerinin çok fazla üzerinde durmadığı İnegöl tekfurluğu ile aralarındaki ilişkiler üzerinde durulacaktır. Mevcut olan Osmanlı kroniklerindeki bilgiler tekrardan eleştirel bir gözle incelenip, olayların gerçekleştiği coğrafya üzerinde saha çalışması yapılarak ve daha önce yapılan saha çalışmalarından elde edilen veriler de kullanılarak toponomik veriler ışığında Osman Gazi'nin İnegöl tekfurluğu ile mücadeleleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osman Gazi, İnegöl, Osmanlı, Ertuğrul Gazi, Bizans

STRUGGLES BETWEEN INEGOL TEKFUR AND OSMAN GAZI AND CONQUEST OF INEGOL

ABSTRACT

The Ottoman state, which founded in Bitinya geography and transformed from principality to empire in a short time, has always been the focus of attention of history researchers. Many issues related to the establishment period are still being discussed. The origin of the founders of the Ottoman state, the first political and military activities, and the political emergence of the principality are still the subject of debate among historians. The reason why these issues cannot be fully explained is that the resources related to the establishment of the Ottoman state are insufficient and that these sources are written in a mystical way. Adherence to only a limited number of these resources does not allow the elimination of discussions about the establishment period. For this reason, following the footsteps of Halil İnalcık, it is necessary to go down to the field, to go around the geography and to discuss all kinds of information in historical sources on geography. In this study, Osman Ghazi's activities before the declaration of independence will be examined. In particular, the relationship between the abundance of İnegöl and the Ottoman historians will not be emphasized. The information in the existing Ottoman chronicles will be re-examined with a critical eye and the field studies will be carried out on the geography where the events took place and the data obtained from the previous field studies will be reviewed and the struggles of Osman Gazi with İnegöl will be discussed in the light of the topological data.

Keywords: Osman Ghazi, İnegöl, Ottoman, Ertuğrul Ghazi, Byzantine.

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. e-posta: cengiz32@gmail.com.

GİRİŞ

Günümüzde Osmanlı Devleti'nin Söğüt'te kurulduğuna dair bir görüş hâkimdir. Bunun nedeni Kayı boyuna bağlı aşiretlerin, Söğüt'ün Ertuğrul Gazi'ye yurt verilmesinden itibaren Osman Gazi'nin ilk fetihlerine kadar Söğüt'te kalmalarındandır. Ancak Ertuğrul Gazi'nin önemli yıllarının, Osman Gazi'nin ise başlangıçtaki kariyerinin Söğüt'te geçmiş olmasının dışında Söğüt'ün kuruluş devri açısından herhangi bir rolü yoktur. Çünkü elimizdeki kaynaklara göre Osman Gazi'nin devlete giden yoldaki ilk adımları Söğüt'te atılmamıştır.¹ Bu

Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgilere göre İnegöl, Osman Gazi'nin ilk savaşını yaptığı, ilk kalenin fethedildiği, ilk şehidin verildiği ve devlete giden yolda ilk adımların atıldığı önemli bir yerdir. Bundan dolayı İnegöl, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemi açısından çok önemli bir yere sahiptir.

Gelenekselleşmiş anlatıya göre Osman Gazi'nin mensup olduğu aşiretin bu bölgeye ilk gelişi Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad devrinde olmuştur. Alâeddin Keykubad, Ertuğrul Gazi'ye hizmetlerinden dolayı Söğüt ve Domaniç bölgelerini yurtluk olarak vermiştir. Söğüt kışlak için Domaniç, Ermenibeli ise yaylak için tahsis edilmiştir. Ertuğrul Gazi, Söğüt'e yerleştikten sonra çevre tekfurularla iyi ilişkiler kurmuş ve mümkün olduğunca çatışmaya girişmemiştir. Ertuğrul Gazi'nin bu politikası oğlu Osman Gazi döneminde de devam etmiştir. Ancak Aşıkpaşâzâde, bölgedeki güçlü tekfurlardan biri olan İnegöl tekfurunun Osman Gazi ve aşiretine düşmanlık beslediğinden bahseder. Aşıkpaşâzâde'ye göre²:

“Aya Nikola derleridi, bir kâfir varıdı, ya'ni Eynegöl'de. Osman yaylaya ve kışlaya gittükleri vaktin bunların göçün üşendürürdi. Osman Gâzi, Bilecük tekürüne bundan şikâyet etdi ve Bilecük tekürüne eyitdi:”sizden dileğümüz budur kim, bizim yükçeğüzlerümüzi yaylaya gittüğümüzde sizde emânet koyalum. Ol dahi kabul etdi. Her vaktin Osman Gâzi kim yaylaya gittükde kamu esbâblarını öküzlere yükledürleridi, bir nice hatun kişiyle göndürürlerdi. Varurlar, kal'ada korlarıdı. Kaçan kim yayladan gelseler peynir, halı, kilim ve kuzular armağan iledürleridi. Emânetlerin girü alurlaridi, giderleridi. Ve bu kâfirler bunlara gayet i'timad edüp dururlaridi. Ve illâ Eynegöl kâfirleri Osman Gâzi'den ihtiraz ederleridi. Ve bunlar dahi anlardan ihtiraz ederleridi.”

Neşri'nin *“Osman'un ve atası Ertuğrul'un Bilecük tekfur'ıyla aralarında dâim dostluk vardı. Birbirine itimâd iderlerdi. Ammâ Osman'ile İne-Göl tekfur'ı arasında adâvet varıdı. Biribirinden muhterizlerdi”*³ kaydı da Aşıkpaşâzâde'nin verdiği bilgiyi desteklemektedir. Aşıkpaşâzâde ve Neşri'nin verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere Osman Gazi diğer tekfurularla iyi ilişkiler kurarken İnegöl tekfuru ile baştan beri bir rekabet halinde olmuştur. İnegöl tekfuru ile aralarındaki bu rekabet Osman Gazi'nin 1299'da İnegöl'ü fethine kadar devam etmiştir. Osman Gazi ile İnegöl tekfuru arasında mücadele olduğunun belirtilmesine karşın, bu mücadelenin sebepleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Halil İnalçık bu mücadelenin Söğüt-Domaniç arasındaki göç yollarından kaynaklandığı fikrini savunmaktadır. İnalçık'ın görüşüne bakmadan önce Söğüt-Domaniç arasındaki göç yolları üzerine durulması gerekmektedir. Ancak yıllardır Osmanlıların yaylak ve kışlak yeri olarak Söğüt, Ermenibeli ve Domaniç zikrediliyor olmakla birlikte yaylak-kışlak arasında göç edilirken hangi güzergâhın takip edildiği meselesine nispeten az değinilmiştir. Bu mücadelenin gerçek sebeplerini anlayabilmek için öncelikle bu göç güzergâhının tespit edilmesi gerekmektedir. Ekler kısmında verilen karşılaştırmalı haritadan da anlaşıldığı gibi göç güzergâhı hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. İnalçık, bu rekabetin nedenini göç güzergâhına bağlayarak *“Osman'ın aşireti sürüleriyle Söğüt-Domaniç arasında göç ederken Bilecük tekfurunun himayesine muhtaçtı, İnegöl ovasında sürüler tarım topraklarını çiğnediği için İnegöl tekfuruyla başından beri düşmanlık vardı. Osman'dan armağan alan Bilecük tekfuru Osman'ı koruyordu. Osman bu bölgede göç yolunu engelleyen İnegöl tekfuru ile çatışma halindeydi”*⁴ şeklinde ifade eder.

Göç güzergâhı hakkında ikinci bir görüş ise Cezmi Karasu ve ekibi tarafından ileri sürülmüştür.⁵ Karasu, İnalçık'ın bahsettiği gibi İnegöl yakınlarından geçen bir göç güzergâhını izlemenin pek mümkün görünmediğini ve bu mücadelenin bölge üzerinde nüfuz mücadelesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü uydu

¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgi veren kaynaklar, kuruluşun yaklaşık 150 yıl sonra kaleme alınmıştır. Geç dönem eseri olan Osmanlı kaynakları, menkıbevi bir anlatımla yazılmış ve kendi aralarında da tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı kuruluş dönemi hakkında verilen bilgilere kuşkuyla bakmak gerekmektedir. Ancak geç dönemde yazılmış ve menkıbevi bir anlatımı olan bu bilgiler kesin bir şekilde yok sayılmamalıdır. Osmanlı kaynakları, çağdaş kaynaklar ile karşılaştırılarak ve Osmanlı Devleti'nin temellerinin atıldığı coğrafyada saha çalışmaları yapılarak doğruluğu teyit edilmelidir.

² Derviş Ahmed Aşık, *Aşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihleri 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 10.

³ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nüma*, I, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed Altan Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 81.

⁴ Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2016, s. 28.

⁵ Karşılaştırmalı harita için bakınız; Ekler, Resim 1.

fotoğrafından⁶ da anlaşılacağı üzere Karasu, hem Söğüt'ten İnegöl'e hem de İnegöl'den Domaniç'e giden bir hattın bugün bile çok zor ve sarp bir yol olduğunu ileri sürmektedir. Buna karşın, göç güzergâhının bugünkü Söğüt-Bozüyük hattından Bursa yoluna döndüğünü, buradan da İnegöl'e varmadan Ermenibeli'nin altındaki yoldan ayrılıp Domaniç'e ulaşan hat olduğunu savunmaktadır.⁷ Ayrıca Karasu, coğrafi konum bakımından Bilecik tekfurununun İnegöl tekfuruna nazaran göç güzergâhına daha yakın olduğunu aktararak, sürülerin arazilere verdiği zarara bakıldığında Bilecik tekfurununun arazilerinin daha çok hasara uğradığını belirtmiştir. Eğer sürülerin tahribatından dolayı bir düşmanlık olsaydı, ilk olarak Bilecik tekfurununun Osman Gazi ve aşiretine düşmanlık beslemesi gerekirdi. Bu nedenle Karasu, bu düşmanlığın sürülerin tahribatından kaynaklanmadığını, asıl sebebinin İnegöl tekfuru ile Osman Gazi arasındaki nüfuz mücadelesi olduğunu belirtmektedir.⁸

Her iki yorum da esasında bu mücadelenin görünen yönü üzerinde durmaktadır. Ancak burada aydınlatılması gereken yeni sorular ortaya çıkmaktadır. Osman Gazi daha kısa ve kolay bir güzergâh varken neden İnegöl tekfurununun arazilerinden geçmiştir? Eğer arazilerin tahribatından dolayı kaynaklanan bir mücadele varsa, neden Bilecik tekfuruyla aralarında bir düşmanlık yoktur? Osman Gazi, Bilecik tekfurununun arazilerine zarar vermezken İnegöl tekfurununun arazilerine neden zarar vermiştir? Ya da Karasu'nun ortaya attığı görüşten yola çıkarak, neden diğer tekfurularla değil de İnegöl tekfuruyla alan mücadelesine girmiştir? Görüldüğü üzere mücadelenin nedeni olarak ortaya atılan görüşlerin arka planında başka nedenler bulunmaktadır.

Bu mücadeleyi Sultan Alâeddin ile İznik İmparatoru Vatatzes arasında yapılan savaşlara kadar dayandırabiliriz. Aşıkpaşazâde ve Hadidi dışındaki bütün Osmanlı kroniklerinde Osman Gazi'nin ilk atalarının Alâeddin ile Vatatzes savaşları sırasında bölgede aldıkları aktif rolle bu coğrafyada uzun süre gaza faaliyetinde buldukları sonucuna varılmaktadır.⁹ Bu savaşlar sırasında Ertuğrul Gazi'nin bölgedeki tekfurulara uzun süre gaza faaliyetinde bulunduğu, birçok yeri ele geçirdiği ve yağmaladığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁰ Bu dönemde Söğüt'e çok yakın olması dolayısıyla İnegöl tekfuruyla da uzun bir süre savaşların yapıldığı ihtimali yüksektir.

İnegöl tekfuruyla yapılan mücadelenin gerçek sebeplerini anlayabilmek için her şeyden önce XIII. yüzyıl Selçuklu tarihinin tüm ayrıntılarıyla ve tam olarak ortaya çıkartılması gerekmektedir. Bunun içinde Sadece Osmanlı kroniklerine bağlı kalınmayıp başta Selçuklu kaynakları olmak üzere diğer bütün ana kaynakların incelenmesi gerekmektedir.

1. I. Alâeddin Keykubat'ın İmparator Vatatzes İle Uç Savaşları

Osmanlı kroniklerinin verdiği bilgiler Ertuğrul Gazi'nin bir savaşta Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin yanında yer aldığı ve gösterdiği yararlılık nedeniyle Sultan Alâeddin'in kendisine Söğüt ve Domaniç'i yurt olarak verdiği yönündedir.¹¹ Yakın zamana kadar kaynaklarda geçen Sultan Alâeddin'in Selçuklu hanedanından olan üç Alâeddin'den hangisi olduğu ve bu savaşın hangi savaş olduğu tam olarak netlik kazanmamıştır.

İnalçık, Osmanlı kroniklerinde adı geçen Sultan Alâeddin'in I. Alâeddin Keykubat olduğunu çalışmalarında kesinliğe kavuşturmuştur.¹² Hanedan üyesi olan diğer iki Alâeddin zamanında Selçuklu toprakları Moğol hâkimiyeti altına girdiği ve Selçuklu ordusu dağıldığından dolayı Bizans ile aralarında savaş olması mümkün değildir. Ancak Selçuklu tarihini anlatan mevcut kaynaklarda I. Alâeddin Keykubat'ın askerî faaliyetlerine geniş yer ayrılmalarına karşın Laskaridler (İznik Rum İmparatorluğu) ile yapılan savaşlar hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bunun nedeni, Selçuklu kaynaklarının, belli vakalara odaklanıp ayrıntılardan kaçınan bir anlatım metodu izlemesidir. Dönemin Selçuklu kaynaklarında birkaç atıf dışında Alâeddin Keykubat'ın Bizans'a karşı uyguladığı politikalar hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Çünkü I. Alâeddin dönemi hakkında bilgi veren Selçuklu kaynakları, Moğol istilalarının şiddetli etkisi nedeniyle doğuda gerçekleşen olaylara odaklanmışlar; Sultan Alâeddin'i İznik İmparatoru III. İoannis Doukas Vatatzes ile dostluk ve barış içinde göstermişlerdir.¹³ Selçuklu kaynaklarının izlediği bu metot sadece Selçuklu tarihini değil aynı zamanda Anadolu beylikleri ve Osmanlı Beyliği'nin kuruluş tartışmalarını aydınlatacak birçok gelişmeyi gölgede

⁶ Uydu Fotoğrafı için bakınız; Ekler, Resim 2.

⁷ Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, vd., *Osman Gazi İlkler ve Karacahisar*, Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 53.

⁸ Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, vd., *age*, s. 53.

⁹ Karamani Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârihu's-Selâtinî'l- Osmanîyye (Osmanlı Tarihleri)*, çev. H. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 344; Mehmed Neşri, *age*, s. 69; Ruhî Çelebi, "Ruhî Tarihi", çev. Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel, *Belgeler*, C 14, S 18, Ankara 1992, s. 377; Şükrullah, *Behcettü't Tevârih (Üç Osmanlı Tarihi)*, haz. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 205.

¹⁰ Ahmedî, *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman (Üç Osmanlı Tarihi)*, haz. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 139; Anonim, *Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 5-6; Enverî, *Düsturname-i Enverî (12-22 Kitaplar)*, çev. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 17; Karamani, *age*, s. 344; Neşri, *age*, s. 69; Ruhî, *age*, s. 377; Şükrullah, *age*, s. 205.

¹¹ Ahmedî, *age*, s. 140; Anonim, *age*, s. 6; FOruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007, s. 7; Ruhî, *age*, s. 376.

¹² Halil İnalçık, "Son Araştırmalarla Ertuğrul Gâzi'nin Gerçek Hikâyesi", *NTV Tarih*, S 15, 2010, s. 52.

¹³ Hakan Yılmaz, "Selçuklu Sultanı Ala'eddin'in Bizans İmparatoru Vatatzes'le Uç Savaşları", *Hakikat Aylık İslam Dergisi*, C 19, S 219, 2011, s. 45.

bırakmıştır. Nitekim İbni Bibî'de, Alâeddin'in düzenlediği Suğdak seferi sırasında Laskaridlerin saldırı haberi geldiğinde söylediği "Rum'u ezmezsen ezer." sözü meşhurdur.¹⁴ Ancak Suğdak seferinin devamında neler olup bittiği hakkında herhangi bir bilgi vermez.

XV. yüzyılda kaleme alınan Osmanlı kroniklerinde bahsedilen bu savaşların çağdaş Selçuklu kaynaklarında yer almaması uzun yıllar tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Fakat yakın zamana kadar varlığı tarihçiler tarafından meçhul olan I. Alâeddin Keykubat döneminin çağdaşı olan Eyyubî veziri İbn Nâzif'in *et-Târihu'l-Mansûri* adlı kroniğinde söz konusu savaşlar hakkında önemli bilgilerin ortaya çıkmasıyla bu savaşlar hakkındaki bilgiler kesinlik kazanmıştır. İbn Nâzif'in eserinde bu dönem hakkında kaydedilen bilgilerde Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu açısından önemli ipuçları bulunmaktadır. *et-Târihu'l-Mansûri*'de bahsi geçen savaşlar hakkında verilen bilgiler şöyledir:

"O senede (622/1225) Sultan Alâeddin, el-Aşkeri'yi bozguna uğrattı ve kalelerini aldı. Aynı şekilde Aleks'i de bozguna uğrattı ve esir aldı.¹⁵ O senede (625/1228) Sultan Alâeddin, el-Aşkeri'den sekiz günlük bir kuşatmadan sonra büyük bir kale aldı. Sonra el-Aşkeri döndü ve ordusunu savaş meydanına yerleştirdi. Rumları (Selçuklular) bozguna uğrattı. Rum (Selçuklu) askerlerinden bir kısmını esir aldı ve boyun eğdirdi.¹⁶ O senede (626/1229) el-Aşkeri ile Rumların savaşı vuku buldu. Şöyle ki: el-Aşkeri Rumlara (Selçuklular) üstün geldi. Kız kardeşinin oğlu (Sultan Alâeddin'in kız kardeşinin oğlu) Feridun'un içinde bulunduğu bir kısım birlik öldü. Bunun üzerine Sultan, Kızıl Bey'i tutuklattı.¹⁷ O sene (629/1231) Sultan Alâeddin, Moğolların görünmesi üzerine el-Aşkeri ile kârlı bir barış yaptı ve ülkesine çok para topladı."¹⁸

İbn Nâzif'in kroniğindeki bu bilgiler ortaya çıkmadan önce I. Alâeddin Keykubat'ın ve Laskaridler'in başka düşmanlarla savaşlarından dolayı aralarında daima barış olduğu görüşü hâkimdi. Bu durum doğal olarak Osmanlı kroniklerindeki Ertuğrul Gazi'nin Sultan Alâeddin'in ordusunda katıldığı savaşlar hakkındaki bilgileri çıkmaza sokmuştur.

Yukarıda değinildiği üzere İmparator Vatatzes, Suğdak seferi sırasında Selçuklulara karşı saldırgan bir politika izlemiştir. İbni Bibî'nin dışında İbnü'l Esir, Aynî, Zahabî gibi Arap tarihçiler de Rumların Sinop ve Samsun'a saldırılar düzenlediklerini kaydederler.¹⁹ Vatatzes'in saldırıları, Ankara valisi Seyfettin Kızıl Bey'in gaza faaliyetleri ve Emir Çoban'ın Suğdak seferinde Karadeniz kıyılarındaki tüccarların mallarını yağmalamasına karşı bir tepki olarak görülebilir. Doğal olarak Selçukluların Sinop ve Samsun'dan atılmadığı sürece Rumlar için Karadeniz ticaretini elde tutmak mümkün değildi. Bunun için Vatatzes ile Trabzon İmparatoru Aleksios Komnenos işbirliği içinde görünmektedir. İbn Nâzif'in verdiği bilgide bu birliktelik açıkça görülmektedir. 1225 senesinde Sultan'ın esir aldığı Aleks, Trabzon İmparatoru Aleksios'tur. İbn Nâzif'te görüldüğü üzere çatışmaların ilk aşamasında Sultan Alâeddin başarılıdır ve Vatatzes'in kalelerini almıştır.

Savaşların olduğu bu dönemde Selçuklular ile Eyyubîler arasında da rekabet vardı. 1228'de Vatatzes, Mısır hâkimi el-Kamil'e bir elçi heyeti göndermesi sebebiyle Alâeddin de Eyyubîlere elçi gönderdi. Demek ki, bu tarihte Sakarya üzerindeki mücadeleler had safhaya varmış bulunuyordu.²⁰ Aynı sene Harezmsahlara da elçiler gitmiştir. Özellikle Celaledin Harezmsah ile Alâeddin Keykubat arasındaki mektuplaşmalar, İbni Nâzif'in verdiği bilgilerle örtüşmektedir. 1228 senesinde Alâeddin'in Celaledin Harezmsah ile dostluğunu pekiştirmek için yazdığı mektupta Celaledin'in sefer için şarka gittiği zaman kendisinin de o niyetle garba gittiğini ve Hıristiyanlardan kaleler aldığını yazmaktadır.²¹ Celaledin'in mektubunda ise "...hamdolsun ki aynı cihâd yolunda birleşiyor ve aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garp padişahlarından küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kapıyan zat-ı devletleridir; Şark ülkelerinde de kılıçla kâfirlerin fitnesini yatıştırın biziz..."²² ifadesi bu yıllarda Alâeddin Keykubat'ın Laskaridler ile savaştığını ve bazı kaleleri aldığını kesin olarak ortaya koymaktadır. 1230 senesinde Celaledin Harezmsah'ın Selçuklu topraklarını tehdit etmesi ve 1231 senesinde Moğol ordusunun Sivas'a kadar gelmesi üzerine Alâeddin Keykubat, Vatatzes ile barış yapmıştır. İbn Nâzif'in aktardığı bilgiye göre Alâeddin Keykubat çok kârlı bir anlaşma yapmıştır.²³ Bilecik ve Karacahisar tekfurlarının haraca bağlanması²⁴ ve Laskaridlerin bir Selçuklu vassalı olması²⁵ bu anlaşmanın kârlı olduğunu desteklemektedir.

¹⁴ İbni Bibî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 319.

¹⁵ İbn Nâzif el-Hamevî, *et-Târihu'l-Mansûri*, nşr. Ebû 'İyd Dûdû, Matba'atu Mecma'i'l-Lugâti'l-Arabiyye, Dimaşk 1981, s. 113.

¹⁶ İbn Nâzif el-Hamevî, *age*, s. 155-156.

¹⁷ İbn Nâzif el-Hamevî, *age*, s. 174.

¹⁸ İbn Nâzif el-Hamevî, *age*, s. 234.

¹⁹ Osman Turan, "Keykubat I", *İslam Ansiklopedisi*, C 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, s. 651.

²⁰ Halil İnalcık, *agm*, s. 55.

²¹ Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, çev. Necip Asım, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1934, s. 96.

²² Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958, s. 82.

²³ İbn Nâzif el-Hamevî, *age*, s. 234.

²⁴ Aşıkpaşazade, *age*, s. 8; Oruç Beğ, *age*, s. 8; Ruhî, *age*, s. 376.

2. Osmanlı Kaynaklarına Göre Bitinya Seferleri ve Ertuğrul Gazi Dönemi

İbn Nâzif'e göre Alâeddin Keykubat'ın Bizans ile yaptığı savaşlar 1225 senesinde başlar ve 1231 senesine kadar devam eder. İnalçık, 1228'de ele geçirilen kalenin Osmanlı kroniklerinde Ertuğrul Gazi'nin fethettiği Karacahisar olduğunu iddia eder.²⁶ Hakan Yılmaz ise Bayburtlu Osman'ın kroniğinde 622 (1225) Ertuğrul Gazi'ye fethettiği bölgeyi ikta olarak verdiği bilgisini dikkate almış ve bu tarihin İbn Nâzif'in Alâeddin-Vatatzes arasındaki ilk savaşla aynı tarih olmasının önemine değinmiştir. Yılmaz, Karacahisar'ın 1225'te ele geçirilen kalelerden biri olduğunu, 1228'de fethedilen büyük kalenin daha uç bölgedeki Bilecik olması gerektiğini belirtir. Osmanlı kaynaklarında Bilecik ve Karacahisar'ın Selçuklu sultanına haraç verdiği bilgisiyse de destekler.²⁷ Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Ertuğrul Gazi'nin Bitinya Bölgesinde yaptığı fetihler tarihi bir gerçektir.

Ertuğrul Gazi, bu savaşlarda Alâeddin Keykubat'ın ordularına katılmış ve Karacahisar kuşatmasında güney cephesinde yer almıştır.²⁸ Kuşatma sırasında Alâeddin'e Tatarların geldiğine dair haber gelmesi üzerine Ertuğrul'u çağırıp Karacahisar'ın fethi için onu görevlendirmiştir. Kendisi ise Tatarlarla mücadele için Konya'ya dönmüştür.²⁹ Yazıcızade Ali "*Tevârih-i Âl-i Selçuk*" adlı eserinde yaptığı bir ilave, Osmanlı Beyliği bakımından incelemeye değer. Yazıcızade, Kastamonu'da bulunan Hüsameddin Çoban'ın Suğdak seferine çıktığını ve Bizans (İznik) İmparatoru'nun saldırıları üzerine Alâeddin Keykubat'ın saldırıları geri püskürtmek üzere uca geldiğini söylemektedir. Ancak doğudan gelen Moğol tehlikesi yüzünden uç bölgelerinin savunmasını Hüsameddin Çoban, oğullarına ve Kayı beyleri Ertuğrul, Gündüz Alp ve Gökalp'e bıraktığını aktarmıştır.³⁰ Yazıcızade'nin bu anlatımı daha güvenilirdir. Çünkü Selçuklu uç teşkilatlanmasında uç bölgelerinin savunması veya uçlarda gerçekleştirilen askerî hareketler beylerbeyine bağlı olarak bir beye verilmektedir.³¹

3. İnegöl Tekfurluğu İle Mücadeleler

Buraya kadar anlatılan olaylar bu çalışmanın asıl konusuna zemin hazırlamak için önemliydi. Asıl konuya dönülecek olursa İnegöl Tekfurluğu ile Kayı aşiretinin arasındaki mücadelenin bu olaylardan itibaren başladığı söylenilebilir. Çünkü kaynaklar bu dönemde Karacahisar'ın fethinden sonra gaza faaliyetlerine devam edildiğini, başka yerlerin de ele geçirildiğini ve çok ganimet toplandığını belirtmektedir.³² Hatta kimi kaynaklar Ertuğrul Gazi'nin bu bölgede "*iki yıl üç ay dört gün*" gaza yaptığını belirtmektedir.³³ Verilen bu süre İbn Nâzif'te geçen 626'da büyük kalenin fethinden anlaşmaya varılan 629'a kadar geçen süreyle nispeten yakındır. Bu süre zarfında İnegöl üzerine seferler düzenlenmesi ihtimaller dâhilindedir. Çünkü Karacahisar'dan sonra Söğüt'e kadar gitmiştir. İnegöl coğrafi olarak çok yakın olduğundan dolayı aralarında bir savaşın olma ihtimali çok yüksektir. Enverî, bu seferler sırasında İnegöl'e karşı sefer düzenlendiğini ve yüklü miktarda ganimet alındığını açık bir şekilde anlatır.³⁴ 629 (1231) senesinde Moğol tehlikesinden dolayı Alâeddin Keykubat, Laskaridler ile karlı bir anlaşma imzalayarak savaşa son vermiştir. Karacahisar ve Bilecik'in bu anlaşmadan sonra Selçuklu Devleti'ne muti olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ertuğrul Gazi'nin Söğüt'e yerleşmesinin bu savaşlardan sonra olduğunu anlatan rivayetler daha doğrudur.³⁵

1231 senesinde Laskaridler ile Selçuklular arasında barış yapılsa da uç bölgelerinde mücadeleler hâlâ devam etmektedir. 1232 ve 1234 tarihlerinde Laskarid topraklarına gelen Fransisken rahipleri, Türkmen akınlarmın korkusundan İznik'e sığınmışlardır.³⁶ Ertuğrul Gazi ile İnegöl tekfuru arasındaki savaşlar bu anlaşmadan sonra Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'nda bozguna uğramasına dek devam etmiştir. Köseadağ savaşıyla artık Selçuklu Devleti eski gücünü yitirmiş ve Anadolu topraklarında Moğol hâkimiyeti başlamıştır. Ertuğrul Gazi'nin arkasında artık Selçuklu Devleti gibi güçlü bir devlet olmadığından çevresindeki tekfurluklarla iyi ilişki kurma yoluna gitmiştir. Bu konuda XV. yüzyılın önemli tarihçilerinden Neşri şöyle demektedir:

"Tatar, Rûm'a müstevli oldu. Çünkü tatar, Rûm'a hâkim oldu, Mülûk-ı Selâcika'nun heman bir adı kaldı. Ertuğrul, Söğüt'de sükût idüb mütekaid olub ol diyarı yurd idinüb küffârile müdârâ idüb zindegânıyla meşgul oldu, tâ Alâ üd-Dîn Keykubad bin Ferâmürz ibn-i Keykâvus zamanınadek

²⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, Antalya 2006, s. 50.

²⁶ Halil İnalçık, *age*, s.16; Halil İnalçık, *agm.*, s.53.

²⁷ Hakan Yılmaz, "Ertuğrul Gâzi'nin Bithynia'daki Seferleri ve Sivas'ta Moğollar'a Karşı Kazandığı "Boğa-öyüğü Zaferi" -1-", *Hakikat Aylık İslam Dergisi*, C 17, S 201, 2010, s. 43.

²⁸ Karamanî, *age*, s. 344; Neşri, *age*, s. 67; Ruhî, *age*, s. 376; Şükrüllah, *age*, s. 205.

²⁹ Ahmedî, *age*, s. 140; Anonim, *age*, s. 5-6; Karamanî, *age*, s. 355; Neşri, *age*, s. 67; Oruç Beğ, *age*, s. 9-10; Ruhî, *age*, s. 377; Şükrüllah, *age*, s. 205.

³⁰ Yazıcızade 'Ali, *Selçuk-nâme İndeksli Tıpkıbasım*, haz. Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 167a.

³¹ Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, vd., *age*, s. 39.

³² Anonim, *age*, s. 6; Ahmedî, *age*, s. 139; Enverî, *age*, s. 17; Neşri, *age*, s. 69; Oruç Beğ, *age*, s. 8; Ruhî, *age*, s. 377; Şükrüllah, *age*, s. 205.

³³ Karamanî, *age*, s. 344; Neşri, *age*, s.69; Ruhî, *age*, s. 377; Şükrüllah, *age*, s. 205.

³⁴ Enverî, *age*, s. 17.

³⁵ Ahmedî, *age*, s. 140; Anonim, *age*, s. 6; Oruç Beğ, *age*, s. 7; Ruhî, *age*, s. 376.

³⁶ Halil İnalçık, *agm.*, s.58.

kaldı ki Sultan Alâ üd-Dîn-i sâni'dür. Ve Bilecük fethiyle Karaca-Hisar'un feth-i evveli arasında yitmiş yıla karîb geçti. Zirâ Sultan Alâ üd-Dîn-i evvel'ün vefatiyle Karaca - Hisar girü müminler elinden çıkmışdı. Niçün, anun-çun-kim, Sultan Alâ üd-Dîn-i yine tekvur'ını içinde ibka idüb haraca kesmişdi".³⁷

Bu rivayet önemli ipuçları vermektedir. Zira Neşri, Ertuğrul Gazi'nin Moğolların Anadolu'ya hâkim olmasıyla sükûta geçtiğini aktarmaktadır. Anlaşılan Moğol hâkimiyetinden önce bölgede hâlâ aktifti. Karacahisar'ın da Müslümanların elinden çıkması ile Ertuğrul Gazi'nin kendi güvenliğini sağlamak için barış yoluna gittiği düşünülebilir.

4. Bölgedeki Tekfurlarla İlişkiler

Ertuğrul Gazi, Moğol hâkimiyetinden sonra artık gaza faaliyetlerini tamamen bırakıp çevredeki tekfurlarla iyi ilişkiler kurmaya başlamıştır. Ancak burada bir soru akla gelmektedir. İnegöl tekfuru gibi Karacahisar ve Bilecik tekfurlarıyla da daha önce savaşlar yapılmıştır. Ertuğrul Gazi, İnegöl tekfuru ile başından beri düşmanken Karacahisar ve Bilecik tekfurları ile nasıl dostane ilişki kurabilmiştir? Bu sorunun cevabı kapsamında Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi dönemlerinde çevre tekfurlarla iyi ilişkilerin kurulması her iki taraf için de kârlı olmasından kaynaklanmaktadır denilebilir. Öncelikle bu dönemde Kütahya'da Germiyanlı Alişir bulunmaktaydı. Alişir sık sık Bilecik'e seferler düzenler ve yağmalardı. Ertuğrul Gazi'nin bölgeye yerleşmesiyle Bilecik ve çevresi Alişir'in akınlarından kurtulmuştur.³⁸

Ertuğrul Gazi ile Osman Gazi ise Söğüt-Domaniç arasındaki göç yollarında aşiretiyle göç ederken bölgenin en büyük tekfuru Bilecik'in himayesine muhtaçtı. Çünkü İnegöl tekfuru ile başından beri düşmanlık vardı. Bilecik tekfuru, İnegöl tekfurunun saldırılarına karşı koruyor, karşılığında Ertuğrul Gazi de Domaniç'ten dönerken Bilecik tekfuruna armağan olarak halı, kilim, kuzu ve peynir getiriyordu.³⁹ Bunun dışında bu dönemde sınır boylarındaki Türkmenler, iktisadî bakımdan perişan düşmüş, nüfusça da seyrek olan Rum halkının zararına değil, faydasına hizmet ediyorlardı. Çünkü bir taraftan Bizans şehirlerinde üretilen mallar için hareketli bir tüketici oldukları gibi şehirlere lazım olan gıda ve hammaddelerin üreticisi olarak bölgenin iktisadî hayatını tamamlayarak ekolojik bir ortam oluşturmuşlardır.⁴⁰ Görüldüğü üzere Türkmenlerin bölgede bulunması her iki taraf için de yararlı olduğu için çevre tekfurlarla iyi ilişkiler kurulabilmiştir. Ayrıca daha önce de bahsedildiği gibi Karacahisar ile Bilecik tekfurları Selçuklu Devleti'ne tabi olmuşlardı. Son devreye kadar Selçuklu Devleti'ne bağlı kalan Osman Gazi, bu tekfurlara karşı herhangi bir düşmanlık beslememiştir. Ancak yine de taraflar arasında birbirine güvensizliğin olduğu bellidir. Bilecik tekfuru, Osman Gazi'nin yaylaya gitmeden önce eşyalarını emanet olarak getirenler arasında erkeklerin olmamasını, kadınların getirmesini şart koşmuştu.⁴¹ Bu durum dostane ilişkilerden daha çok çıkar ilişkisinin olduğunu gösterir.

5. Kulaca Kalesi ve Karacahisar'ın Fethi

İnegöl tekfurluğu coğrafi konum bakımından Bilecik ve Karacahisar tekfurluklarına nazaran daha güvenli bir bölgedir. Ayrıca İznik gibi önemli bir merkezi yerleşime de çok yakın bir konumdadır. Bundan dolayı Türkmenlerle ilişki kurmak yerine onlarla mücadelenin yolunu seçtiği düşünülebilir. Ayrıca diğer tekfurlar gibi Selçuklu Devleti'ne değil Bizans Devleti'ne bağlıydı. Diğer taraftan Osman Gazi'nin aşireti bilindiği üzere konar-göçer bir yapıya sahiptir. Konar-göçer Türkmenlerin geçim kaynağı hayvancılık ve seferlerden elde ettikleri ganimetlerdir. Söğüt'teki Türkmenler, Ertuğrul Gazi döneminde sükûta geçseler bile maddî gerekçelerden dolayı dâru'l harp (harp yurdu) olan İnegöl tekfurluğunun arazilerine ganimet için seferler düzenlemiş olmalıdır.

İnegöl tekfuru ile çatışmalar Osman Gazi döneminde de devam etmiştir. Çünkü Osman Gazi'nin çevresinde Hasan Alp, Turgut Alp gibi savaşçı alpler bulunmaktadır. 1284 senesinde yapılan Ermenibeli çatışmasından itibaren Osman Gazi, İnegöl tekfuruna karşı aktif politika izlemeye başlamıştır. Ermenibeli çatışması, yerel ve önemsiz çatışmalardan biridir.⁴² Osman Gazi bu çatışma sırasında yeğeni Bay Koca'yı şehit vermiştir.⁴³ 1285'te yeğenin intikamını almak ve İnegöl tekfurunun bölgedeki nüfuzunu kırmak için İnegöl yakınlarında küçük bir kale olan Kulaca kalesini ele geçirmiş ve kaleyi yakmıştır.⁴⁴ Günümüzde İnegöl'e bağlı Kulaca isminde bir mahallenin 400 metre güneyinde yapılan saha çalışması sonucunda bu kalenin kalıntıları

³⁷ Neşri, *age*, s. 69.

³⁸ Aşıkpaşazade, *age*, s. 8; Hadidi, *Tevârih-i Ali Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991; Neşri, *age*, s. 65; Neşri, *age*, s. 65.

³⁹ Aşıkpaşazade, *age*, s. 10; Neşri, *age*, s. 81.

⁴⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 82.

⁴¹ Aşıkpaşazade, *age*, s. 10; Neşri, *age*, s. 81.

⁴² Halil İnalçık, *age*, s. 28.

⁴³ Bay Koca'nın türbesi, günümüzde İnegöl'e bağlı Hamzabey Köyü'ndedir.

⁴⁴ Aşıkpaşazade, *age*, s. 13; Neşri, *age*, s. 85; Ruhî, *age*, s. 381.

bulunmuştur.⁴⁵ Ayrıca kalenin yakınında hâlâ tarihi İpek Yolu'nun izleri bulunmaktadır.⁴⁶ Osman Gazi, fethettiği bu kaleyi ve çevresini oğlunun kefareti olarak kardeşi Savcı Bey'e mülk olarak verdiği düşünülebilir.⁴⁷

Osman Gazi elindeki imkânların yetersizliği nedeni ile doğrudan İnegöl'e saldırmak yerine kendisi için daha kolay görünen Kulaca Kalesi'ne saldırmıştır. 1285'te gerçekleşen Kulaca kalesinin fethi Osman Gazi'nin ilk fethettiği kale olması sebebiyle çok önemlidir. Artık Osman bir gazi önderi olmuştur ve bu fetihden sonra gaza faaliyetlerinde aktif bir bey olacaktır. Ayrıca bu fetihle İnegöl tekfuruna hem büyük bir gözdağı vermiş hem de göç yollarındaki nüfuz alanına hâkim olmuştur.

Osman Gazi'nin Kulaca kalesini fethetmesiyle İnegöl Rumları telaşlanmışlar ve ertesi gün Karacahisar tekfuruna birini gönderip Osman Gazi'ye karşı birlik olmayı teklif etmişlerdir. Bunun üzerine Karacahisar tekfuru bu teklife olumlu bakarak, Osman Gazi'nin üzerine kardeşi Kalonoz kumandasında asker göndermiştir. Osman Gazi ile Kalonoz'un birlikleri, Domaniç belini aştikları yerde İkizce olarak adlandırılan mevkide savaşımlardır.⁴⁸ Bu savaş, Osman Gazi'nin gerçek anlamdaki ilk savaşı sayılmalıdır.⁴⁹ İkizce savaşımdan zaferle ayrılan Osman Gazi, bu savaşta kardeşi Saru Yatu'yu kaybetmiştir.⁵⁰

Saru Yatu'nun ölümüyle Osman Gazi ile Karacahisar tekfuru arasında da savaş başlamıştır. Ancak Karacahisar'ın fethi Kulaca kalesi kadar kolay olmamıştır. Çünkü daha önce de anlatıldığı gibi Karacahisar, Ertuğrul Gazi devrinde fethedilmiş ve tekfurluk Selçuklu sultanına vergi ödemek şartıyla serbest bırakılmıştır. Dolayısıyla Karacahisar'a doğrudan yapılacak bir saldırı aynı zamanda Selçuklu sultanına yapılmış olacaktır. Bu yüzden Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethetmesi için esaslı bir gerekçesi olmalıydı. Karacahisar'ın fethini Neşri şöyle anlatır:⁵¹

“Çünkü Edebâli, Osman Gazi'nün düşünü ta'bir eyledi, hemân Osman Gazi dahi himmet kılıcın biline muhkem bağlayub bir gice yârenleriyle sürüb İne-Göl'e gelüb, yanında Kulaca nâm ka'layı oda urub, kâfirini kırdı. Sabah olıcak, ol il ün kâfirleri cem' olub Karaca-Hisar tekvur'ına âdem gönderüb eytdiler: “bu Türkler ki gelüb bunda tavattun itdiler, etrafa el uzatmağa başladılar. Hic tınmazsanuz, bu ilde ne sizi kor ve ne bizi kor. İmdi lâbüddür, bunları bu ilden sürüb çıkaravuz. Son pişimanlık fâide itmez. Şimdiden bunlara bir çâre gerek, didiler. Pes Karaca-Hisar'un tekvur'ı karındaşı Kalonoz'a leşker koşub İne-Göl'e muavin gönderdi. Osman Gazi dahi bu kazıyyeyi tuyub guzzâtı cem' idüb İkizce'ye gelüb Tomanic bilin aşduk yirde küffârile buluşub ceng-i azim itdiler. Osman'un biraderi Sarı-yatı'yı anda şehid itdiler. Ol yirde bir çam ağacı vardur, kandillü çam dirler. Zira gâh-gâh anda bir şü'le görünür. Saru-yatı anun dibinde şehid oldı. Ve ol Kalonoz kâfir dahi anda düşüb Osman Gazi buyurdu, karnını yarub ve yiri bir miktar işüb it gibi gömdiler. Ol sebebden şimdi ol yire İt-işinî dirler. Andan Saru-yatı'yı götürüb atası Ertuğrul yanında defn itdiler, rahmetü'llâhi teâlâ. Çünkü Sultan 'Alâüd-Din-i sâni, Sarı-yatı'nun şehid olduğun bilüb tafsile vâkıf oldı, eytdi: “ malum oldı-ki Karaca-Hisar tekvur'ı bize yağı olmış. Germiyan oğlu ol garibleri sevmezdi. Bu kâfirler ol sebebden guzzâtı incidür,, deyü Eski-Şehir'i Osman'a virdi. Dahi destür virdi kim Karaca-Hisar'ı varub yağma ve talan ide. Pes Osman dahi ol yirde olan müminleri Sultan 'Alâüd-Dîn-i sâni işaretiyle cem' idüb gelüb Karaca-Hisar'ı feth idüb kâfirlerini kırub tekvur'ını tutub malın gazilere kısmet idüb, humsını ihrâc idüb tuhfe ve teberrükâtiyle karındaşı oğlu Ak-temür'i, Sultan 'Alâüd-Din-i sâni'ye gönderdi. Ol zamanda Osman Gazi otuz biş yaşında idi. Dirler ki, bu feth, hicrettin altı-yüz seksen yidisinde vaki' oldı.”

Neşri'den anlaşılacağı üzere Osman Gazi, Karacahisar'a saldırma gerekçesini Karacahisar tekfurunun sultana asi olmasına dayandırmaktadır. Böylece bağımsız hareket eden bir uç beyi olmak yerine sultanın haklarını koruyan bir bey vasfını elde etmiştir.⁵² Ayrıca yukarıdaki metinde dikkat çeken önemli bir nokta da

⁴⁵ Bazı araştırmacılar bu kalenin Süpürtü Köyü'ndeki tepede olduğunu ve zamanla yerleşim yerinin günümüzde Kulaca Köyü'ne kaydığını belirtirler. Ancak gözden kaçırılan bazı detaylar vardır. Kulaca Kalesi, Süpürtü Köyü'nün bulunduğu tepede olsaydı, Günümüzde bu köyün adı Kulaca olurdu. Ayrıca tahrir defterlerine bakıldığı zaman Kulaca bölgesi XIV. Yüzyılda bir yerleşim yeridir. Süpürtü Köyü ile Kulaca Köyü'nün arasındaki mesafe 6 km olduğunu da göz önüne aldığımızda bu kadar kısa bir sürede yerleşim yerinin bu kadar yer değiştirmesi imkânsızdır. Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü Dr. Öğr Üyesi Sezai Sevim, Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Dr. Öğr Üyesi Doğan Yavaş ile birlikte tarafıma yapılmış olan saha çalışması için bkz; Sevim, Sezai. “İnegöl'de Kulaca Kalesi”, *I. Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-15-16 Ekim 2016)*, C 1, İstanbul 2017, s. 31-47.

⁴⁶ İpek Yolu için bkz; Resim 3.

⁴⁷ Tahrir defterlerindeki kayda göre Kulaca Karyesi Savcı Bey oğlu Süleyman'ın mülküdür. Buradaki Savcı Bey, Osman Gazi'nin kardeşi olan Savcı olma ihtimali yüksektir. Zira kale yakınlarda günümüze ulaşmasa da halk arasında türbe olarak adlandırılan bir mevki bulunmaktadır. Köylüler, burada eskiden bir türbenin ve çevresinde de mezarlığın olduğunu belirtmektedirler. Saha çalışmalarında mezar taşı kalıntıları bulunmuştur. Bu konu asıl konumuzun dışında olduğu için “Osman Gazi'nin İlk Fethi: Kulaca Kalesi” çalışmamızda daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

⁴⁸ Neşri, *age*, s. 85.

⁴⁹ Halil İnalçık, *age*, s. 29.

⁵⁰ Neşri, *age*, s. 85.

⁵¹ Neşri, *age*, s. 87.

⁵² Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, vd., *age*, s. 62.

Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethetmesiyle uçda sancakbeyliğine yükselmesidir. Çünkü Selçuklu sultanı, Germiyanlıların uçlardaki ahaliyi yeterince koruyamadığını düşünmektedir.⁵³ Böylece Karacahisar'ın fethiyle bağımsız bir Osman Gazi görülmesi bile artık eskisine göre daha serbest hareket eden bir Osman Gazi vardır.

6. Bilecik ve İnegöl'ün Fethi

Karacahisar'ın fethinden sonra bölgede daha rahat hareket etmeye başlayan Osman Gazi, her geçen gün daha da güçlenmeye başlamıştır. Samsa Çavuş'un önderliğinde Sakarya nehrini geçerek Bektaş, Göynük, Mudurnu ve Taraklı vilayetlerine seferler düzenler.⁵⁴ Her geçen gün gücünü arttıran Osman Gazi, çevredeki tekfurlara korku salmaya başlamıştır. Babası Ertuğrul Gazi'den itibaren iyi ilişkiler kurduğu Bilecik tekfuru bile Osman Gazi'ye düşmanlık beslemeye başlamıştır. Yarhisar tekfurunun kızını alacak olan Bilecik tekfuru, düğün sırasında Osman Gazi'ye bir pusu kurup ortadan kaldırmayı planlamıştır. Ancak Harmanmaya tekfuru Köse Mihâl sayesinde bu plandan haberdar olan Osman Gazi, kadınları bahane ederek düğünün kale dışında açık bir mevkide yapılmasını ister. Bilecik tekfuru bu isteği kabul ederek düğünün Çayırpınar'da yapılmasına karar verir. Düğün sırasında boşalan kalelerin ele geçirilmesi kolay olur ve düğün yerine de baskın yapılarak Bilecik tekfuru öldürülür. Bilecik Kalesi ele geçirildiği gibi Turgut Alp'i İnegöl'ün üzerine gönderir. İnegöl tekfuruna yetişen Turgut Alp, tekfuru öldürür ve İnegöl'ü ele geçirir.⁵⁵

İnegöl'ün fethi Osman Gazi'yi şüphesiz çok rahatlatmıştır. Çünkü Ertuğrul Gazi döneminden itibaren İnegöl tekfurluğu, Osman Gazi ve aşiretine huzur vermiyordu. Ayrıca kardeşi Savcı Bey ve yeğeni Bay Hoca'nın ölümü İnegöl tekfuru yüzündendi. İnegöl'ün fethiyle hem kardeşi ve yeğenin intikamını almış hem de bölgedeki ezeli düşmanını ortadan kaldırmıştır. Osmanlı kroniklerine göre Osman Gazi bu fetihlerden sonra fethettiği yerleri Alpleri arasında paylaşmıştır. Karacahisar sancağını oğlu Orhan'a, Yarhisar'ı Hasan Alp'e, İnegöl ve çevresini Turgut Alp'e, Bilecik'i de Şeyh Edebâli'ye tımar olarak vermiştir. Turgut Alp ve nesli uzun yıllar bu bölgeyi yönetmişlerdir. Neşri, İnegöl'den Turgut-ili şeklinde bahsetmektedir. Ancak Aşıkpaşazade ve diğer Osmanlı müellifleri, İnegöl yöresinde Turgut Alp'e ait bir köy bulunduğunu ve bu köye Turgut-ili (Turgutlu) denildiğini kaydederler.⁵⁶ Muhtemelen Aşıkpaşazade'yi kaynak olarak kullanan Neşri, bu bilgiyi yanlış anlamış olup İnegöl'ün adına Turgut-ili denildiğini aktarmıştır. Tahrir defterlerine bakıldığı zaman İnegöl yerine İnegöl'e bağlı bir köyün bu isimle kayıtlı olduğu görülmektedir.⁵⁷ Tahrir defterlerinden anlaşılacağı üzere Neşri'nin verdiği bilgi hatalı, Aşıkpaşazade ve diğer Osmanlı müelliflerinin aktardığı bilgi doğrudur. Ayrıca günümüzde İnegöl'de Turgut Alp'in ismi ile anılan bir köy vardır ve Turgut Alp'in türbesi de bu köyde bulunmaktadır.

SONUÇ

İnegöl ve çevresi Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Çünkü Osmanlı tarihinde devlet olmaya gidilen yolda ilk adımların atıldığı bir bölgedir. İlk fetihler bu coğrafyada yapılmış, ilk şehitler burada verilmiştir. Ancak bu coğrafyada meydana gelen olaylar hakkında bilgi veren Osmanlı kronikleri ise fetihlerden yaklaşık 150 sonra yazılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgi veren çağdaş kaynaklar ise ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin kuruluşu modern tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Özellikle Osmanlı Hanedanı'nın öncüleri olan Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi dönemindeki olayların menkıbevi bir anlatımla yazılmış olmasından dolayı bu bilgilerin güvenilir olmadığı ve müellifler tarafından kurgulandığı ileri sürülmüştür. Ancak menkıbevi eserlerdeki bilgilerin hepsini birer efsane olarak görülüp göz ardı edilmesi Osmanlı gibi büyük bir devletin kuruluşunu yok saymak anlamına gelir. Bu kaynaklardan tarihi bilgilerin ayıklanıp teyit edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi açısından son derece önemli bir konuma sahip olan İnegöl coğrafyasının önemine vurgu yapılmaktadır. Bundan dolayı Osmanlı kroniklerindeki, özellikle İnegöl coğrafyası hakkındaki bilgilerin teyit edilmesi için saha çalışması yapılmış ve Osmanlı kroniklerindeki bilgiler çağdaş diğer kaynaklar ile karşılaştırılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Osmanlı kaynaklarında geçen yer adlarının bölgede hâlâ kullanıldığına, Bay Hoca'nın türbesinin tarif edildiği coğrafyada bulunduğu ve günümüzde Kulaca Kalesi'nin adını taşıyan bir köyün var olduğuna dair önemli birçok bilgiye ulaşılmıştır. Bu bilgiler Osmanlı kaynaklarında bahsedilen Osman Gazi ile İnegöl tekfuru arasındaki mücadeleler hakkındaki bilgilerin sonradan kurgulanmadığının birer kanıtıdır. Çünkü kaynaklarda İnegöl ve çevresi hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmesi için bölgenin iyi bir şekilde gezilip analiz edilmesi gerekmektedir. Ancak kaynakların kaleme alındığı dönem göz önünde bulundurulduğu zaman böyle bir çalışmanın yapılması imkânsız görünmektedir. Anlaşılacağı üzere geç dönem Osmanlı kaynakları bu bilgileri "Yakşı Fakıh Menâkıbnâmesi" gibi günümüze ulaşmamış Osmanlı kaynaklarından almış olmalıdır.

⁵³ Aşıkpaşazade, *age*, s. 17; Neşri, *age*, s. 87.

⁵⁴ Aşıkpaşazade, *age*, s. 22; Neşri, *age*, s. 93.

⁵⁵ Aşıkpaşazade, *age*, s. 26; Neşri, *age*, s. 103; Ruhî, *age*, s. 381.

⁵⁶ Anonim, *age*, s. 12; Aşıkpaşazade, *age*, s. 31; Neşri, *age*, s. 113; Oruç Beğ, *age*, s. 13.

⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 101.

Bütün bu çalışmaların yanında daha önce Halil İnalçık ve Cezmi Karasu'nun yapmış olduğu saha çalışmaları da gözden geçirilmiştir. Özellikle her iki tarihçinin de İnegöl tekfuru ile Osman Gazi arasındaki mücadeleye dair yorumları tekrardan incelenmiştir. Mücadelenin sebepleri üzerine yapılmış yorumlar farklılık göstermektedir. İnalçık bu mücadelenin sebebini göç yollarında Türkmen aşiretlerinin verdiği tahribata bağlarken, Karasu ise bölgede bir nüfuz mücadelesinin olduğunu savunmuştur. Ancak her iki görüşte de aydınlatılması gereken bir takım sorular vardır. Türkmen aşiretlerinin göç yolları neden daha kısa bir güzergâh varken İnegöl arazileri üzerinden geçiyor? Ya da tahribattan kaynaklıysaydı göç yollarının asıl Bilecik tekfurunun arazileri üzerinden geçmesine rağmen neden Bilecik tekfuru arasında bir düşmanlık yoktur? Cezmi Karasu'nun perspektifinden bakıldığı zaman diğer tekfurular ile dostane ilişkiler kurulurken neden İnegöl tekfuru gibi büyük bir tekfurlukla nüfuz mücadelesine girilmiştir? Bu çalışmada bir yorumu diğeri ile kıyaslama veya her iki yorumu da reddetme gibi bir amaç yoktur. Her iki yorum da doğru olabilir. Ancak her iki tarafın da ortaya attığı neden diğer tekfurular arasında da olabilirdi. Ancak Osman Gazi İnegöl ile mücadele içerisine girmiştir. Bu mücadelenin ana nedeni İnegöl tekfurluğunun bulunduğu konumun darü'l harb olmasına bağlanılabilir. Çünkü Osman Gazi'nin aşiretin başına geçtiği tarihte Bilecik ve Karacahisar gibi tekfurluklar Selçuklu Devleti'ne bağlıyken İnegöl tekfurluğu ise hâlâ Bizans sınırları içindeydi. Osman Gazi'nin çevresi ise Turgut Alp, Hasan Alp gibi savaşçı alplerden oluşmaktaydı. Bundan dolayı daha Ertuğrul Gazi'den itibaren bir darü'l harb bölgesi olan İnegöl tekfuru üzerine akınlar yapılmış olabilir. Bu akınlar Osman Gazi'nin aşiretinin durumuna bakıldığında ganimet amaçlı küçük çaplı akınlardır. Bundan dolayı İnegöl tekfuru da göç yollarında Osman Gazi'nin aşiretine rahat vermemiştir ve Ermenibeli çatışması gibi birçok küçük yerel çatışmalar olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmedî, *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman (Üç Osmanlı Tarihi)*, haz. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Anonim, *Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

BARCAN, Ömer Lütfi- Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Derviş Ahmed Aşıkî, *Aşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihleri 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.

Enverî, *Düsturname-i Enverî (12-22 Kitaplar)*, çev. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012.

Hadidî, *Tevârih-i Ali Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

İbni Bibî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İbn Nâzif el-Hamevî, *et-Târihu'l-Mansûrî*, nşr. Ebû 'Iyd Dûdû, Matba'atu Mecma'î'l-Lugâti'l-'Arabiyye, Dımaşk 1981.

İNALCIK, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, 2. Baskı, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2016.

İNALCIK, Halil, "Son Araştırmalarla Ertuğrul Gâzi'nin Gerçek Hikâyesi", *NTV Tarih*, S. 15, (2010), ss. 51-58.

Karamanî Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârihu's-Selatini'l- Osmaniyye (Osmanlı Tarihleri)*, çev. H. Nihal Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

KARASU, Cezmi-Sakarya, Tuğçe M.-Berber, Oktay, *Osman Gazi İlkler ve Karacahisar*, Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2010.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nûma I*, haz. Faik Reşit Unat - Mehmed Altan Köymen, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, çev. Necip Asım, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1934.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007.

OSMAN GAZİ İLE İNEGÖL TEKFURUNUN MÜCADELESİ VE İNEGÖL'ÜN FETHİ

Rûhî Çelebi, “Rûhî Tarihi”, çev. Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel, *Belgeler*, C. 14, S. 18, Ankara 1992, ss. 359-472.

SEVİM, Sezai. “İnegöl’de Kulaca Kalesi”, *I. Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (14-15-16 Ekim 2016)*, C. 1, İstanbul 2017, ss. 33-47.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşifin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, Antalya 2006.

Şükrüllah, *Behcettü’ t Tevârih (Üç Osmanlı Tarihi)*, haz. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

TURAN, Osman, “Keykubad I”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977, ss. 646-661.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958.

Yazıcızâde ‘Alî, *Selçuk-nâme İndeksli Tıpkıbasım*, haz. Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

YILMAZ, Hakan, “Ertuğrul Gâzi’nin Bithynia’daki Seferleri ve Sivas’ta Moğollar’a Karşı Kazandığı “Boğa-öyüğü Zaferi” -1-“, *Hakikat Aylık İslam Dergisi*, C. 17, S. 201, 2010, ss. 42-44.

YILMAZ, Hakan, “Selçuklu Sultanı Ala’eddin’in Bizans İmparatoru Vatatzes’le Uç Savaşları”, *Hakikat Aylık İslam Dergisi*, C. 19, S 219, 2011, ss. 45-46.

EKLER

Resim 1. Söğüt-Domaniç Güzergâhı: Yeşil-mavi yol Halil İnalçık'ın gösterdiği yoldur. Kırmızı ile gösterilen güzergâh Cezmi Karasu ve ekibinin belirlediği yoldur. Bilecik tekfuru ile yapılan anlaşmadan sonra Bilecik üzerinden dolatacak şekilde uzamıştır. Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, Oktay Berber, *Osman Gazi İlkler ve Karacahisar*, Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

Resim 2. Söğüt-Domaniç Göç Güzergâhları. Cezmi Karasu, Tuğçe M. Sakarya, Oktay Berber, *Osman Gazi İlkler ve Karacahisar*, Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 49.

Resim 3. Kulaca Kalesi'nin bulunduğu tepe.

Resim 4. Kulaca Kalesi'ne giden Roma dönemine ait yol. Halk arasında İpek Yolu veya Eski Bağdat Yolu olarak adlandırılır.

Resim 5. Kulaca Kalesinin bulunduğu konumdan Kulaca mahallesi

Resim 6. Kulaca Kalesi bölgesinde bulunan kalıntılar.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 69-80.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE’DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

GÖKHAN TOKA*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı ve İngiltere’de XVI. yüzyılın sonundan başlayıp XVII. yüzyıl ortalarına kadar süren krizler, isyanlar ve dönüşümleri karşılaştırmalı bir tarih yaklaşımı ile analiz etmektir. Uzun bir süre Osmanlı tarihi üzerine yazılmış birçok akademik çalışmanın bir “ön kabul” olarak geliştirdiği “gerileme” tezinin, İngiltere gibi bir devletin tarihini yazarken niçin “muhteşem devrim” mahiyetinde olduğunu sorgulamak, neredeyse aynı tarihsel süreç içerisinde her iki devletinde benzer ya da farklı dönüşümler geçirip geçirmediğini belirtmek, incelemek ve bunları karşılaştırarak çıkarımlarda bulunmak ana esastır. Bunun yanında iktidarın paylaşımı ve bu paylaşımın hangi zümrelerden oluştuğu, Yeniçağ devletinin gelirlerinin nasıl dağıldığı ve bu dağılımda yöneten ile yönetilen ilişkisinin nasıl olduğuna dair gibi sorulara da cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsyan, Dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere Krallığı, Karşılaştırmalı tarih.

CRİSES AND TRANSFORMATIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ENGLAND IN THE 17TH CENTURY: A COMPARATIVE HISTORY PERSPECTIVE

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the Ottoman and British XVI. century starting from the end of the century XVII. century. It is to analyze the crises, rebellions and transformations that lasted until the mid-century with a comparative historical approach. It is essential to question why the “decline” thesis, which has been developed by many academic studies on Ottoman history as a “pre-acceptance”, was the “magnificent revolution” in writing the history of a state like England, to indicate that it had undergone similar or different transformations in both states in almost the same historical process, and to examine and compare these and make In addition to this, questions such as the sharing of power and which groups this share consists of, the distribution of the income of the Early Modern state, and the relationship with the governing authority in this Distribution Will Be Asked.

Keywords: Revolt, Transformation, Ottoman Empire, Kingdom of England, Comparative History.

* Gökhan Toka, Bahçeşehir Üniversitesi, Osmanlı-Türk Araştırmaları Merkezi, Yüksek Lisans Öğrencisi, gtoka13@gmail.com.

GİRİŞ

“...
Oldı devletlüler etfâl sıfat
Oglan oyuncacı oldı devlet
Dikkat olınsa eger devletine
Zilleti degmez anun izzetine
...”¹

Yukarıda zikredilen dizeler bir XVII. yüzyıl şairi olan Ne’vizâde Atâyi’nin (ölm. 1636), dönemin düzenini son derece sert dille eleştirdiği Hamse’sinden bir kesittir. Bu dizeleri Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi Sultan II. Osman’ın katledilmesinden hemen sonra yazması ise son derece manidardır. Yedi iklimi kabzasına alan cihanşümul Osmanlı İmparatorluğu’nun sultanları aslında uzun süreden beri saltanatlarını tek başlarına gerçekleştiriyorlardı. Daha doğru bir ifade ile Osmanlı sultanlarının yönetimin tek merkezi olduğu düşüncesinin ne derece doğru olduğu sorusu belirtilen tarihsel süreçte aranmalıdır. Osmanlı kaynaklarının XVI. yüzyılın sonundan başlayarak nizamın bozulduğu yönündeki iddialarını tekrarlamaları hiç kuşku yoktur ki bu düşüncenin en sağlam dayanağını teşkil etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarih yazımının bugünkü durumuna genel bir bakış, kendine özgücülüğün (*particularism*) izlerini hemen belli etmektedir. Nitekim Osmanlı tarihinin diğerleriyle karşılaştırılmazlığı ve aynı şekilde ele alınmazlığının vurgulanması bakış açımızı daraltmış ve birçok yanlış anlaşılmanın -Osmanlı sultanlarının mutlak otoritesi gibi- ortaya çıkmasına neden olmuştur.² Şüphesiz bu kendine özgücülük Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihini yazmakta çağdaşı olan diğer devletler ile yapılacak bir karşılaştırma zeminini ortadan kaldırmaktadır. Osmanlılar da Avrupalı çağdaşları gibi krizler yaşayıp, bu krizleri aşma noktasında kimi zaman onlarınkine benzer, kimi zaman ise farklı bir tertip ile yaşanan krizleri sancılı da olsa atlarmaya çalışmıştır.

Osmanlı tarihçileri sık sık, örneğin *iltizam* gibi dünyanın oldukça farklı devletlerinde ve kültürlerinde peyda olan olguları yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nu etkileyen dönemsel faktörlerin bir sonucuymuş gibi ele alma eğiliminde olmuşlardır. Bu eğilim yalnızca Osmanlı uzmanlarını yanlış yöne sürüklemekle kalmamakta, aynı zamanda konunun uzmanı olmadığı halde Osmanlı’yı da içeren bir karşılaştırmalı tarih yazmak isteyenlerin karşılaştıkları açmazları daha da büyütülmektedir. Buna en iyi örnek, Avrupa’nın mutlakiyetçi devletleri üzerinde yoğunlaşan kitabında Osmanlı içinde bir bölüm yazan Perry Anderson’dır. Araştırmasını ikincil kaynaklara yoğunlaştıran Anderson, Osmanlı İmparatorluğu’nun kendisini Avrupa’dan farklılaştıran özelliklerini vurgulayarak Avrupa’nın özgün olarak nitelendirildiği tarihsel ilerleme çizgisinin altını da özellikle çizmektedir.³ Bunun dışında Osmanlıların süregelen araştırmalarda “savaşçı” bir devlet olduğu savı da örnek verilebilir, fakat buradaki temel sorunsal şudur; Osmanlıları çağdaşı olan diğer devletlerden ayıran bir “savaşçı” kimliğinin ya da modelinin geçerliliğinin sınırlarını neye göre belirleyeceğimizdir.

Osmanlı bakış açısından, “kâfir”e karşı savaş yoluyla İslam topraklarını genişletme ideolojisi padişahların saltanatının bir tür garantisi yahut kendi saltanatlarının meşrulaştırılmasında mühim bir rol niteliğindedir. Öte yandan “Türkler”e karşı savaş Habsburg hükümdarlarının da güçlü bir meşruiyet aracıydı. Dolayısıyla hem erken modern dönem Avrupa devletleri hem de Osmanlı İmparatorluğu savaş için örgütlenmişlerdi, başlıca varlık nedenleri buydu.⁴ Osmanlı’nın savaşçılık üzerinden değerlendirilmesine karşı olarak Daniel Goffman, bu savaşçı ideolojinin erken modern çağda Avrupa’daki hemen hemen her devleti açıklamak için kullanılabileceğini vurgular. Erken modern çağdaki Habsburg, Fransız ya da İngiliz devletinin var olma nedeninin de savaş olduğunu ve bir diğer yerinde yaptığı saptamayla İngiltere’de yerel birimlerdeki polis şeflerinin aynı zamanda hem polis hem de asker olduğunu belirtmektedir.⁵

¹ Tunca Kortantamer, *Ne’vî-zâde Atâyi ve Hamse’si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997, s. 46.

² Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara Kasım 2000, s. 21.

³ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London 1974, s.360-380. Özellikle Bkz. 7. Bölüm: “House of Islam”.

⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul Nisan 2017, s. 23.

⁵ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, 4. Baskı, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul Haziran 2014, s. 20.

Bunun haricine Osmanlı kuruluşuna dair Paul Wittek'in gaza tezi, kâfire karşı "kutsal savaş" teorisini kuvvetlendirmiş ve uzun yıllar kabul görmüştür.⁶

Hem savaşçı devlet modeli hem de Osmanlı kronik yazarlarının eserlerinde geçen nizamın bozulması olayı modern dönem tarihçileri tarafından eleştirel bir okumaya tâbi tutulmadığı için, anakronik yaklaşımlardan kurtulamamaktadır. Wittek'in hala üzerinde tartışılan evladiyelik tezinin aşılması bağlamında ufuk açıcı bir şekilde Wittek'in, Ahmedî'nin İskendernâme⁷ adlı eserini kullanışı hususundaki açıklamalarıyla Heath W. Lowry, araştırmacılara alternatif göstermektedir. Çünkü Wittek, Ahmedî'nin eserinden faydalanırken oldukça seçici davranarak 344 beyitten yalnızca 13 tanesini kullanarak erken dönem Osmanlı sultanlarına atfedilmiş metnin yüzde 4'ünden azını alıntılamıştır.⁸ Dahası ise Wittek'in Türk-İslam geleneğindeki Nasihatnâme geleneğinden bîhaber gibi davranarak, İskendernâme'yi tipik bir tarihsel metin olarak değerlendirmesidir.⁹ Oysa bu metnin Osmanlı tarihi boyunca örneklerine rastladığımız hükümdarlara öğüt ve yine onların iktidarlarının meşrulaştırılması amacıyla, tıpkı Rönesans devrindeki Machiavelli'nin, Medicilere yazdığı gibi bir hedefi vardır.¹⁰

Öte yandan gazi meselesine yönelik bir diğer karşı tez ise İbn-i Batuta'nın İznik'te Orhan ile karşılaşması ve onun ihsanlarına nail olmasıdır. Batuta burada Orhan'dan "gazi" diye bahsetmez, ondan "Türkmen padişahlarının en ulusu, en zengin ve en üst beği" olarak bahseder. İbn-i Batuta'nın böyle bir tabir kullanması mühimdir, nitekim o, gaziliğin doğasını bilmeyen birisi değildir. Bunun dışında Kafadar'ın işaret ettiği şekilde gazilik yıllar boyunca değişkenlik gösteren bir terminolojidir. Örneğin Pir Sultan Abdal gerçek gazi olarak Safevîleri görmüştür. Yine bu teze yönelik Kafadar'ın zikrettiği bir örnek vardır. Kantakuzenos, çok kez müttefik olmayı tercih ettiği ve nihayetinde hükümdarı damadı olan Osmanlıların İslami yönüne önem vermemeyi tercih ettiği gerçeğidir.¹¹ Yine daha erken bir Bizans eliti olan Gregory Palamas, Osmanlı'ya esir düştüğü günlerinde yazdığı mektuplarında Orhan'ın sarayında âlimlerle tartışmaya girdiğini zikretmiştir.¹²

Gaza tezi son tahlilde Osmanlı araştırmacılarını bir hayli meşgul etmiş ve edecek gibi de duruyor. Lâkin daha yukarıda kısaca belirtildiği üzere kaynakların yüzeysel okunması ve "isteğe bağlı" bir pencereden bakma uğraşlarının, duayen tarihçiler tarafından açıkça saptanarak çürütülmesine tanık olmak, Osmanlı tarihçiliğinin seyri bakımından mühimdir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan takriben XVI. yüzyılın ikinci yarısına değin geçen süreçte gaza, onlar için itici bir kuvvet olarak görülmüş olsa bile varlıklarının başlıca sebepleri arasında sayılmaması gerekmektedir.

Kültürel açıdan bile, birçok araştırmacı erken modern dönemde Osmanlıları yaratıcı ve üretken olmaktan çok, başka uygarlıklardan türetme olarak düşünmüşlerdir. Bu tarz değerlendirmelerde şüphesiz en büyük ölçü Batı Avrupa kaynaklı gerçekleştirilmiştir. İtalyan Rönesans'ının düşünsel devrimi, ulus-devletin önünü açmaya katkıda bulunan askeri devrim, Amerikan ve Fransız demokratik devrimleri ve İngiliz sanayi devrimi gibi cihanşümül etkiler yaratan hadiseler hep bir referans noktası olmuştur.¹³

Tarih yazımı hususunda belirtilen bu arka plan sonrasında erken modern dönemde Osmanlıların ve onunla karşılaştırılacak olan İngiltere devletinin XVII. yüzyıl içerisindeki sosyal-ekonomik ve siyasal gelişmelerini, olabildiğince bu tarz yaklaşımlardan sıyrılarak incelenmeye girişilecektir.

1. XVII. Yüzyıldan Kesitler: İngiltere ve Osmanlı'ya Genel Bir Bakış

Bir önceki yüzyılın son yıllarında kendisini göstermeye başlayan ve her iki devlette¹⁴ de emeklemeye başlayan, bir sonraki yüzyılın başından itibaren kendisini iyiden iyiye hissettiren ve birçok siyasal, toplumsal ve ekonomik krize neden olan gelişmeleri belirtmekle işe başlanabilir. XVI. yüzyılın sonunda İngiltere güçlü İspanyol armadası ile giriştiği savaşı henüz bitirmişti ve devletin hazinesi oldukça boştu.

Kraliçe Elizabeth 24 Mart 1603'de öldü ve İskoçya'nın VI. James'i halefi olarak ihtilafsız bir şekilde tahta çıktı. Öldüğünde arkasında 100.000 sterlinlik bir borç dışında pek bir şey bırakmayan Elizabeth, aslında

⁶ P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul 2000, s. 14.

⁷ Haz. Yaşar Akdoğan, *İskendernâme*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

⁸ Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany, 2003, s. 15.

⁹ Wittek, *age*, s. 15-17.

¹⁰ Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, Palgrave Macmillan Press, London 2003, s. 97. Ayrıca Bkz. Niccolo Machiavelli, *Prens*, Remzi Kitabevi, Giriş ve Lorenzo Medici'ye yapılan atf.

¹¹ Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çakın, Bireşik Yayınları, Ankara 2010, s. 144.

¹² Ayrıntılı bilgi için Bkz. G. Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources," *Speculum*, January 1951, s. 104-118.

¹³ Goffman, *age*, s. 162.

¹⁴ Burada devlet kavramını 21. Yüzyılın kurumsallaşmış bir şekilde liyakate dayalı olarak kullanmıyorum. Erken Modern dönemin henüz kurumsallaşmamış, vergileri tek merkezde toplamaya çalışan ve var oluşunu savaşlar ile tesis etmeye çalışan devlet olarak kullanıyorum.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLER VE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

James'in saltanat yıllarında vuku bulacak olan toplumsal gerilimlerin sebebi olarak gösteriliyordu.¹⁵ Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 1604 yılında Sultan I. Ahmed tahta geçmiş ve kardeş katli uygulamasına son vermiştir. Bu Osmanlı veraset geleneğinde büyük bir değişimdi. Dahası Sultan I. Ahmed genç yaşında baba olmuş ve oğlu, İstanbul'da yani imparatorluğun başkentinde dünyaya gelmiş olan tek hükümdardır.¹⁶

Her iki devletin iktidarının oluşumu yeni yüzyılın başında böylece çözülmüş gibi görülüyordu, fakat durum hiç de böyle değildi. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve son çeyreği Osmanlı için gerçekten bir kâbus gibiydi, devletin merkezileşme çabalarına direnen birçok asi tımarların önemini kaybetmesi ve likiditenin¹⁷ ters orantıda olan değerinin yükselişi, artan savaş masrafları, merkez tarafından yapılan taşışlar vb. ekonomik sorunlar taşrada beliren mütegalibelerin çevrelerinde topladıkları gruplarla isyan etmesine yol açacaktı. Bu isyanlar XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın başlarına kadar sürecek ve Mustafa Akdağ'ın deyimiyle bir tür "dirlik ve düzen" kavgası niteliği gösterecekti.¹⁸ XVI. yüzyılın son çeyreğindeki kâbusa yönelik birkaç analize yer vermek yerinde olacaktır. Bu dönemdeki krize yol açan sebepler arasında en başta nüfus artışı gelmektedir. Yüzyılın başından sonuna değin gerçekleşmiş olan bir nüfus artışı, yalnızca Osmanlı'da değil, tüm Akdeniz dünyasında etkisini gösteren tarihsel bir olgudur.¹⁹ Bu olgunun göstergesi olarak Osmanlı özelinde XVI. yüzyılın ortalarından sonlarına doğru kazalarda, kasabalarda ve büyük şehirlerde artan nüfus oranları dikkat çekmektedir.²⁰

Nüfus baskısı meselesi gerçekten de kaynakların izin verdiği ölçüde araştırmacıların konuya yaklaşımında yorum yapabilmeye olanağı vermektedir. Nüfus baskısının Anadolu'da yoğun olduğu yerler örneğin Çorum, Niksar ve Tokat düşünüldüğünde, 1520 ila 1575 yılları arasındaki süreçte nüfusun neredeyse %100 artış gösterdiği tespit edilmiştir.²¹ XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına değin etkisini sürdüren nüfus baskısı meselesi hakkında tarihçiler arasında görüş ayrılıkları olsa da, geneli itibarıyla bir baskının olduğu fikri kabul edilir.²²

İngiltere'de ise farklı bir durum söz konusu değildi, nitekim merkezin çıkarttığı ekonomik yasalara karşı taşrada yaşayan topluluklar güçlü bir reaksiyon göstererek isyan etmişti. Öyle ki 1640'tan önceki yani İç Savaş'ın patlak vermesini hazırlayan yüzyıl bir enflasyon çağıydı. Buğdayın fiyatı altı kez ve genel fiyat seviyesi dört ya da beş kez artmıştı. Nüfusun büyük çoğunluğu tıpkı diğer Erken Modern devletlerinde olduğu gibi tarımla geçiniyordu. Lordundan *yeoman*'ına²³ becerikli ya da "şanslı" olan mülk sahibi sınıf çabucak zengin olabiliyordu. Yeoman kesiminin mülkler üzerindeki tasarrufuyla zenginleşmesi ile Osmanlı'daki *iltizam*²⁴

¹⁵ Christopher Hill, *age.*, s. 22.

¹⁶ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 115.

¹⁷ XVI. Yüzyıl ve özellikle Amerika'nın keşfi sonrasında, Avrupalı devletlerin Mezo-Amerika'dan getirip Avrupa iç piyasasına soktukları altın ve gümüşün yarattığı nakit para ihtiyacı.

¹⁸ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975; Bkz. Giriş "Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (1500-1610).

¹⁹ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989, s.269-270.

²⁰ Bu konuda 1576'dan 1643'e kadar Amasya vilayetinin Tahrir defterlerini inceleyen Oktay Özel'in verdiği oranlar esas alınmıştır. Özel, Amasya'ya ait Tahrir kayıtlarından elde ettiği veriler doğrultusunda, bölgenin nüfusunun özellikle *caba* ve *mücerred* denilen bekar erkek nüfusunun hatırı sayılır ölçüde arttığı görülmektedir. Nüfus artışının doğrudan sebebiyet verdiği şeyler ise başta ekilecek alanın artık yeterli gelmemesi, tarımsal üretimin düşüşü ve yine buna bağlı olarak vilayet merkezlerinin buldukları bölgeleri terk etme isteğidir. Bkz. Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Anatolia, Amasya 1576-1643*, Leiden Brill, Boston 2016, s. 96. Table 4, Categories of rural settlements of the kazâ of Amasya as appearing in the registers, 1520-1643.

²¹ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 219.

²² Bkz. Leila Erder, *Suraiya Faroqhi*, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, 1979. Ayrıca: M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.

²³ *Yeoman/Yeomanry*: Türkçe 'de "rençper" şeklinde karşılık bulunabilecek olan bu terim, XIV. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar, mülk olarak ya da kiralama yoluyla toprağa tasarruf eden, tarlasını kendi ekip biçen küçük çiftçiler olarak kullanılan bir terimdir. Yeomanry, bu toplumsal kesimi ifade etmek için kullanılan terim olarak karşımıza çıkmaktadır. [Bkz. İngiltere'de Devrim Çağı'nın sonunda Uygur Kocabaşoğlu tarafından hazırlanan notlar. Çalışmada bundan sonraki benzer terimleri açıklamak için Uygur Kocabaşoğlu'nun notları esas alınmıştır.]

²⁴ *İltizam*: İltizam metodu, XVI. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir genişleme eğilimi içinde görünür. Bu dönemde iltizam metoduna ait modelin taşıdığı temel özellikleri şöyle özetlemek mümkündür: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri yalnız İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli bir rekabet içinde tutulan taliplerin kadıya yahut mahallin en büyük maliye yetkilisine (defterdar, muhassıl vb.) yaptıkları başvuru ile muamele başlardı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden adayın vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücü olduğunu belirledikten sonra, kadı kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat müşahede edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezkiresini hazırlar ve merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli inceleme yapılarak teklif kabule sayan görülürse iltizam mukavelesi oluşmuş sayılır ve bütün bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Daha fazlası için Bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 155, İLTİZAM maddesi, Mehmet Genç. (online erişim tarihi: 05.01.2018, 15:59.)

modelinin benzediği söylenebilir, fakat İngiltere'den farklı olarak yukarıda bahsedilen likiditenin yaygınlaşması ile birlikte *mültezim*'lerin taşrada mütegalibe halini almasına sebep olmuştur.

1605 yılında Katolik Guy Fawks'ın Kralı, Avam ve Lordlar Kamaralarını havaya uçurma girişimi olarak bilinen *Gunpowder Plot*²⁵ bir uzlaşmaya yol açtı; ama mali konulardaki kavgalar ve James'in krallığının yetkileri konusundaki yüksek beklentileri muhalefete sebep oldu. Yani kral kendi başına karar almaktan oldukça uzaktı, çünkü bizzat kendi egemenliğini *City*²⁶'lere ve orada sermayeyi elinde bulunduran soylulara borçluymuştu.²⁷ Bütün muhafazakâr toprak sahipleri gibi Kral da fiyatlardaki artışı karşılayabilecek mülk yönetiminin yeniden düzenlenmesinde güçlük çekiyordu. Bunu yapmak zorunlu olarak onun yararına da değildi, çünkü krallık arazileri yalnızca bir gelir kaynağı değildi, bunlar aynı zamanda bir patronaj ve nüfus kaynağıydı. Elverişli koşullarda -tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi- uzun dönemli kiralamalar, hazineye yük olmadan, saraylıları ve kralın hizmetkârlarını ödüllendirmenin bir yoluydu.²⁸ Burada iktidar paylaşımına dair var olan kanıtlar tartışılmayacaktır, çünkü önümüzdeki bölümde doğrudan ele alınacaktır.

Özellikle erken XVI. yüzyıldan başlayıp, XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere'de devam eden nüfus artışı, toprakların yetersizliğinden dolayı birçok ağaçlık alanın tarıma açılmasıyla sonuçlandı. Bu yeni araziler yoğunlaşan nüfus baskısına bir çözüm olmaktan çok, saraya yakın olan *gentry*²⁹'lerin işine yaradı. Daha sonra görüleceği gibi İç Savaş'ta kendilerine bir saf tutacaklardı. Bunun yanında *Enclosure (çitleme)*³⁰ hareketinin ekilebilir tüm tarım arazileri üzerinde uygulanması da tarımsal üretim yapan köylülerin çoğunun bu durumdan oldukça şikâyetçi olmasına ve toplumsal huzursuzluğa yol açtı.³¹

Öte yandan Osmanlı'da ise tam olarak aynı olmasa da benzer bir sorun XVII. yüzyılda kendisini gösteriyordu. Vergi yükümlüsü Osmanlı tebaası, özellikle de köylüler vergi toplama konusundaki mücadelenin edilgen seyircisi olmayarak bu bozulan sisteme tepki gösterdiler. Toplumsal mücadele bu dönemde genellikle vergi toplama girişimlerine direnme şeklinde ortaya çıktı. XVII. yüzyılın başlarında Anadolu köylüsü, köylülerinin civarında toprak bariyerler oluşturup, bu müstahkem mevkiilerin sağladığı korumaya dayanarak vergileri ödemeyi reddettiler. Kimileri ise muhteris eyalet valileri ve onların vergi tahsildarlarına karşı payitahttaki etkin şahsiyetlerin korumasını talep ettiler. Bu yeni vergi toplama şekillerinin, bir zamanlar kamuya ait kabul edilen gelirlerin özelleştirilmesi uygulamasının değişik farklılıklarını içerdiği ve sonunda bunun yönetilen kesimin toprakla olan ilişkisinde değişmeye yol açtığı göz önüne alındığında, köylülerin direnişini açıklamak çok güç olmamaktadır.³²

Osmanlı ekonomisinin üst katmanlarında para kullanımının artmakta olduğunu ve tımarlılarla diğer iddia sahiplerinin köylü artık ürünü üzerindeki taleplerinin bu sebeple çoğalma eğilimine girdiğini söyleyebiliriz. Köylüler muhtemelen ürettikleri ürünün vergi karşılığını paraya çevirmeyi hala güç ve zorlayıcı buluyorlardı. İngiltere'de vuku bulan ve genellikle krallık arazilerinin çoğu kez bir patronaj aracı olarak kullanıldığını bilmek burada oldukça önem arz etmektedir. Osmanlı'da ise bu patronaj aracı yerel eşraf ve ayanların yükseliş nedenlerini, İstanbul'da yaşayan yüksek düzey memurlar adına hareket eden taşradaki yerel mütegalibelerde aramak çokta yersiz olmamaktadır.³³ Tarımsal üretime dair Osmanlı özelinde elbette bu sayılanlar haricinde küçük buzul çağı zikredilmelidir. Nitekim XVI. yüzyılın son beş yılındaki tarımsal mahsulün ciddi derecede azalması XVII. yüzyıldaki sorunlara ortam hazırlayacaktır. XVII. yüzyılda baş gösteren isyancı taifelerin eylemlerinin bir önceki yüzyılın son çeyreğindeki iklim şartlarıyla paralellik gösterdiğini belirtmek elzemdir. Öyle ki, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren hem Avrupa'da hem de Osmanlı coğrafyasında etkisini göstermeye başlayan iklimsel değişiklikler kıtlığın yaşanmasındaki en büyük etken olarak karşımıza çıkmaktadır. White'a göre, 1560'lardan itibaren iklim oldukça kararsızlaşmış ve ağaç halkalarına dayalı bazı verilerde sırasıyla 1561, 1570 ile 1585 yılları arasında ciddi ilkbahar kuraklıkları yaşanmıştır. Bu kuraklıklar doğrudan tarım yapan köylü topluluklarının kıtlık problemi yaşamasının en büyük tetikçisidir. Daha sonrasında ise Küçük Buzul Çağı adı

²⁵ *Gunpowder Plot (Barut Suikastı)*: 5 Kasım 1605'te Parlamento'yu ve I. James'i berhava etmek için yapılan bir tertiptir. Tümü sadık Katolikler olan tertipçiler Lordlar Kamarası'nın altındaki bir mahzene 30 fiçi barut saklayarak binayı havaya uçurmayı planladılar. Ancak yazarı bilinmeyen bir mektupla ihbar edilen suikastçılar, yakalanarak idam edildiler.

²⁶ *City*: Londra'nın eski sınırları içinde kalan, Belediye Başkanı'nın yetki alanına giren, çeşitli hak, muafiyet, ayrıcalık ve özgürlüklerin yürürlükte olduğu kesim.

²⁷ Hill, *age*, s. 23.

²⁸ Hill, *age*, s. 67.

²⁹ *Gentry*: Taşralı çiftçilerle, büyük toprak sahipleri arasında yer alan İngiliz toprak sahipleri için kullanılan bir terim. İngiltere'deki arazinin yaklaşık üçte birine sahip olan gentry, taşrada çeşitli idari faaliyetleri üstlendiği gibi, ticaret ve siyasetle de yoğun olarak ilgileniyordu.

³⁰ *Enclosure (Çitleme)*: Açık tarla sistemini kapalı arazi sistemine dönüştüren ve XIX. Yüzyıl başlarında tamamlanan süreç için kullanılan bir terimdir. XVI. yüzyılda özellikle koyun yetiştirmek için yapılan geniş çaplı çitlemeler toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır.

³¹ Ed. Kenneth O. Morgan, *The Oxford Illustrated History of Britain*, Oxford University Press, New York 1988, s. 286-293.

³² El-Haj, *age*, s. 40.

³³ El-Haj, *age*, s. 42.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

verilen bir dönem başlamış, imparatorluğun muhtelif yerlerinde yaşanan sert kış ikliminin sebebiyet verdiği iache sorunları, tarımın yapılamaması ve buna bağılı olarak isyan ikliminin doğmasıyla sonuçlanmıştır.³⁴

İşte tüm bu toplumsal huzursuzluklar her iki devlette de memnun olmayan grupların merkeze karşı bir direnme gücü olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. XVII. yüzyılda İngiltere Parlamentosu hemen hemen tümüyle mülk sahibi sınıfları temsil ediyordu. Lordlar Kamarası, en büyük toprak sahiplerinden ve piskoposlardan oluşmuştu. I. James ve I. Charles'ın saltanatında asilzadeler sınıfı unvanların cömertçe satılmasıyla sulandırılmış; bu durum her ne kadar Lordlar Kamarası'na olan saygıyı azaltmışsa da onun zenginliğini azaltmaktan ziyade arttırmıştı.³⁵ Toplumsal boyun eğmeyişin bu arka planı doğal olarak mülk sahibi insanların iç savaşın patlak verişinde Kral ya da parlamento arasında bir seçim yapma konusunda onları etkiledi. "İnsanların özellikle de aşağı ve orta sınıflardaki insanların yüzleri o kadar değişti ki" diye yazıyordu. 1642 yılına tarihlenen bir metinde ise "bir samanın kımlıdatılması bütün ülkeyi ateşe verecek ve herhangi bir adamın evinin ve eşyalarının yağmalanmasına yol açabilecek" denilmekteydi.³⁶ Osmanlı'da ise merkez-taşra siyasal güç dengesinde çalkantılar çoktan başlamıştı. XVI. yüzyılın sonuna doğru beliren yeni siyasal ve ekonomik durumda padişahın kapıkulunun sayısının süratle arttığını, sayıca güçlenen kapıkulunun İstanbul'da ve taşrada siyasal ağırlığını gittikçe hissettirdiği bir dönem söz konusuydu. Kapıkulunun sayıca artmasının ve taşra garnizonlarında görevlendirilmesinin ötesinde, siyasal gücünün yanında ülke çapında ekonomik çıkarlar sağladığını da belirtmek gerekir. XVII. yüzyıla girerken padişah hazinesinin gelirleri arttığı halde, çok sayıda kapıkulunun ve paralı asker olan sekbanların ücretlerini ödemek merkez için oldukça zorlayıcı bir şeydi. Buna paralel olarak da enflasyon döneminde kapıkulu ulufesi yeterince arttırılamamıştı.³⁷

Burada gözlemlenecek önemli husus şüphesiz Londra ve İstanbul merkezli paylaştırılan gelirler ve yine taşradaki yerel elitlerin kendilerine kazanç sağlamalarına iki merkezin de göz yummak zorunda kaldığıdır. Öyle ki Osmanlı'da merkezde oturan sultan, kapıkulu sipahisinin (altı bölük halkının) çeşitli devlet gelirlerinin toplanmasında, ya da vakıfların yönetiminde görevlendirmiş, böylece ek gelir elde etmelerini sağlamıştır.³⁸ İngiltere'de ise bu işlem hem gelirlerin toplanmasında hem de artı ürünlerin tekelleşmesi üzerinden gerçekleşiyordu. Örneğin 1601 yılında bir parlamento üyesi, tekellerin listesi okunduğunda, "Burada ekmek yok mu?" diye kinayeli bir gönderme yapıyordu.³⁹ İngiltere'de XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar neredeyse her şey tekel üzerinden gerçekleştiriliyordu, insanlar evinin duvarlarını tekel goblenleriyle kaplıyordu, tekel tüylerinin üzerinde uyuyor, vücudunu tekel sabunuyla yıkıyordu.⁴⁰

Ekonomideki bu tekelcilik XVII. yüzyıl İngiltere ve Osmanlı devletinin merkezini hatta sultan ya da kralların doğrudan kendi egemenliklerine yönelik bir kısıtlamaya kadar varacaktır. Bu da merkez ile taşra elitleri arasındaki ilişkilerin *forces intermediares*⁴¹ şeklinde yürütülmesine zemin hazırlamıştır. Fakat bu birlik çoğu zaman taşrada kendini köylülerin ezilmesi şeklinde de göstermiştir.

Öyle ya da böyle bir gerekçeye dayanarak, hükümdarın ya da onun valilerinden birinin hizmetinde olduğunu iddia eden büyük, silahlı çeteler Osmanlı topraklarını yağmalamaktan geri kalmıyordu. Genel olarak isyancı birliklerin liderleri, sınır bölgesinde bir görev almak ve Osmanlı idari sistemine dâhil olmak konusunda istekli olsalar da taşınabilir silah aygıtlarının kullanımının yaygınlaşması imparatorluğun özellikle Orta Anadolu bölgesinde huzursuzluk ve asayişsiz bir ortamın doğmasına sebebiyet verecekti.⁴² Bahsedilen huzursuzluklara örnek mahiyetinde merkezden gönderilen hükümlerde, taşradaki köylülerden çeşitli sebeplerle alınan vergi çeşitlerinden bahsedilmektedir.⁴³ Bu vergilerin devlet tarafından çoğu zaman önlenememesi şüphesiz isyan ortamını oluşturmada başat rollerden birisini oynamıştır.

Buna paralel olarak payitahttaki patlamaya hazır anlaşmazlıkların, subaylar, hallerinden memnun olmayan din adamları ve sarayın ileri gelenleri arasındaki ittifakların oluşması oldukça muhtemeldir. İstanbul sakinlerinin çoğunun sosyal durumu da bu olayların daha da büyümesini şiddetlendiriyordu. Ekonomik ve siyasal güçlülere

³⁴ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2013, s. 191-193.

³⁵ Hill, *age*, s. 63.

³⁶ Christopher Hill, *Dünya Altüst Oldu, İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2013, s. 27.

³⁷ Metin Kunt, Sina Akşin, *Türkiye Tarihi III, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s.19.

³⁸ Kunt, Akşin, *age*, s. 19.

³⁹ Hill, *age*, s. 48.

⁴⁰ Hill, *age*, s. 49.

⁴¹ Forces Intermediares (Lat.): Güç odakları arasındaki bir tür bağılaşık ve yönetim.

⁴² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 67.

⁴³ "Erzurum monlâsına hüküm ki, Kazâ-i mezbûra tâbi' Mürskulî nâhiyesinde Künbed nâm karye ahâlîsi arz-ı hâl sunup; ... Mâliyye tarafından kimesne müdâhale itmeye diyü emr-i şerifim virilmişken hâliyâ beğlerbeği voyvodaları ve sübaşları tarafından bunlardan hilâf-ı şer'î şerif müft ü meccanen yim ü yimek ve odun u arpa vü saman aldıklarından mâ'adâ ... tırpan ve kıl akçası diyü hilâf-ı şer' u kânun ve mugâyir-i defter akça teklif idüp fukarâya te'addi eyledüklerinden bildirüp men' u def olunmak babında..." T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX, 91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/ M. 1646-1647), İstanbul 2015, Hüküm 46, s. 62.

açıkça tepki gösteren bu “küçük insanlar”, XVII. yüzyılda genellikle, İslam’ın ilk yıllarındaki sadeliğe dönüşü öğütleyen, başkentte etkili olan bir hareketi benimsemek zorunda kaldılar. Zenginlik gösterileri, faiz alınması, kahve tütün kullanımlarına kadar varan yasakların delinmesi vb. şeyler protestolara neden oluyordu.⁴⁴ Dini ve radikal mahiyette bu şartlarda peyda olan *Kadızedeliler*⁴⁵ hareketi, bu hususta önem arz eder. Kadızedeliler belirtildiği gibi İslam’ın ilk yıllarında var olduğuna inandıkları “gösterişsiz yaşam” ı savunuyor ve gittikçe radikal bir hal alıyordu. Kadızedeliler, İbn Teymiyye’nin ve onun mektebine mensup olan Birgivi’nin fikirlerinden etkilenmekle birlikte, tartıştıkları konular genellikle düzenli ve sistemli bir programa dayanmayıp halk arasında yaygın olan inanç ve düşüncelere tepki mahiyetindeydi. Bu meselelerin çoğu ve bid’at konusu aslında yeni bir durum olmayıp daha önce İslam âlimleri arasında tartışılmış ve çeşitli eserlerde genişçe işlenmiştir. Kadızedeliler, yaşadıkları dönemde tenkit ettikleri meselelere tasfiyeci bir tutumla yaklaşp bütün bid’atları gerekirse şiddet kullanarak ortadan kaldırmayı amaçlamışlardı. Ancak “*emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker*” prensibini zorla uygulamaya çalışmaları devlet düzenine tehdit teşkil edince siyasî otorite buna izin vermemiştir. Bu Selefiyeci hareketin benzerlerine Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde değişik zamanlarda rastlamak mümkündür.⁴⁶

Hemen hemen yakın tarihlerde İngiltere’de de sıradan insanların arasında destek bulan benzer dinî öğretilere rastlamak mümkündür. Nitekim *Ranters*⁴⁷ hareketi bunun en açık örneklerinden birisidir. Ranter’ların iddiası herkes doğadan geldiğine göre, her şey ortaklaşa kullanılmalıdır şeklindedir. Bu görüşüyle tarikat zenginliğin reddini savunmaktadır.

Sonuç olarak bu bölümde XVII. yüzyıl Osmanlı ve İngiltere’inde farklılıklar olduğu kadar benzerliklerinde söz konusu olduğu ve Osmanlı tarihinin “biricikliği” ne karşıt olarak belli başlı sosyal-ekonomik hadiseler analiz edilmeye çalışıldı. Bundan sonraki bölümde ise kaynaklar ışığında XVII. yüzyılda her iki devletin iktidar ve ona ortak olan birtakım odakların yapısı incelenerek, hükümdarların yönetim mekanizmasındaki rolleri, merkeze bağlı patronaj ağlarının iktidarın belirlenmesindeki etkinlikleri tartışılacaktır.

2. İktidar Odakları: Parlamento ve Ulemâ

İngiltere’de iç savaş başlamadan önce I. Charles Parlamento’yu destekleyenleri şöyle uyarıyordu: “*Sonunda sıradan insanlar, kendileri adına ayağa kalkabilir, eşitlik ve bağımsız özgürlük isteyebilir... Bütün hakları ve mülkleri, her türlü aile ve liyakat farklarını yok edebilirler.*”⁴⁸

XVII. yüzyıl, gerçekten de İngiltere’de Parlamento’nun üstünlüğünün tescillendiği bir çağıdır. Kralın iktidarının güvencesi olarak beliren bu yapı, ileride onun idamını Oliver Cromwell’in başını çektiği ordu, gentry ve diğer iktidar odaklarının belirleyici olduğu bir rejimle sonuçlanacaktı. Öte yandan “*Halife-i Rüy-ı Zemîn*” Sultan II. Osman iktidarına ortak olan ve yönetim ilkelerini belirleyebilen Ulemâ tarafından tahtından edilip idam edilecekti. Bu bölümde bir iktidar odağı olarak ele alınacak her iki yapı karşılaştırılacaktır.

Buradaki temel sorunsal, İngiliz İç Savaşı sonrasında takriben 1649 yılında I. Charles’ın idamının ya da 1688’de onun oğlu II. James’in tahttan indirilmesinin “*Muhteşem Devrim*” olarak adlandırılmasına ve bunun iktidarın denetlenebilir olmasında ciddi bir avantaj sağladığına inanılmasına rağmen, sırasıyla 1648’de Sultan İbrahim’in ya da 1687’de onun oğlu olan Sultan IV. Mehmed’in tahtlarından edilmesinin kolayca “*gerileme*” işareti olarak sayıldığıdır.⁴⁹ Elbette İngiliz Parlamentosu ile karşılaştırılabilecek bir Osmanlı Parlamentosu yoktur. Buna karşın iki devlet arasındaki bu özgül farklılıklar, Osmanlı’da gerçekleşen bu tahttan indirme işlemlerinin, XX. yüzyıl tarih yazıcılarının gösterdiği gibi yalnızca bir grup asker, eşkıya ya da devşirme

⁴⁴ Faroqhi, *age*, (2017), s. 69.

⁴⁵ *Kadızedeliler*: Hareket esas itibarıyla İstanbul’da ortaya çıkıp yayılmıştır. Anadolu’da ise sadece 1065 (1655) ve 1066 yıllarında üç defa Bitlis’te bulunan Evliya Çelebi’nin Bitlis’te Kadızedeliler fırkasından geçinen bir kişiden bahsetmesi dışında örneklere rastlanmamaktadır. 1656’da hareketin yatıştırılmasının ardından vâiz Vanî Mehmed Efendi döneminde üçüncü safha başladı. Van’da doğan Mehmed Efendi medrese eğitiminin sona erdirilmesinin ardından vâiz Vanî Mehmed Efendi döneminde üçüncü safha başladı. Bu arada 1069 (1659) yılında Erzurum valisi tayin edilen Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa ile arasında doğan yakınlık, Fâzıl Ahmed Paşa’nın 1072’de (1661) sadrazam olması ve Vanî Mehmed Efendi’yi Edirne’ye davet etmesiyle güçlendi. 1074’te (1663) İstanbul’a gelen Vanî, Sultan Selim Camii’nde vaaz vermeye başladı. IV. Mehmed’in himayesiyle önce padişahın, ardından Şehzade Mustafa’nın hocası oldu. Padişah ve sadrazamın üzerindeki etkisiyle saraydaki nüfuzu artan Vanî Mehmed Efendi sûfilere karşı tavır aldı. 1077’de (1666) Mevlevîler’in yaptığı semâ ve Halvetî dervişlerinin Kadızedeliler tarafından “tahta tepmek” olarak adlandırılan âyinleri onun etkisiyle padişah tarafından yasaklandı. 1081’de (1670) yine sultanın çıkardığı bir fermanla meyhaneler yıkıldı. Vanî Mehmed Efendi’nin karşı çıktığı diğer bir uygulama olan kabir ziyareti de 1078 (1667) yılında padişahın emriyle yasaklandı. Hatta Osmanlı maliyesinde birçok örfî vergi bid’at olduğu gerekçesiyle kaldırıldığı gibi diğer vergilerin kütüb-i şer’iyyeye göre toplanması emredildi.

⁴⁶ *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24; s. 102. [Kadızedeliler Maddesi: Semiramis Çavuşoğlu]

⁴⁷ *Ranters*: 1649’dan itibaren önem kazanan bir İngiliz radikal grubuna verilen addır. Kimileri onlara “dini sefihler” adını takmıştır. “Ranting İlkeleri” dünya zevklerinden uzak durma konusunda ahlaki bir zayıflık anlamı ifade eder. Ranter faaliyetlerinin geçtiği yerler birahanelerdi genellikle Londra ve çevresinde toplanmıştı fakat diğer taşralarda da destekçilere sahiptiler.

⁴⁸ Hill, *age*, (2013), s. 28.

⁴⁹ Tezcan, *age*, s. 5.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

kökenliler tarafından yapıldığını, devlet içerisinde bulunan ve gerektiğinde mutabakata varıp bir sultanı indirebilen iktidar odaklarının olmadığını göstermez.⁵⁰ Nitekim bunu İngiltere'deki *Muhteşem Devrim*'den bir yıl sonra 1687 yılının 8 Kasım Cumartesi günün sabahında, Ayasofya'da ulemânın önderliğinde toplanan ve IV. Mehmed'in tahttan indirilmesini tartışan, resmen Osmanlı yönetiminde gerçekleştirilecek olan atamaları kararlaştıran bir tür konsensüsün varlığı kesin bir şekilde kanıtlamaktadır. Bu konsensüs mevcut olan patronaj ağlarını korumak için gerektiğinde merkeze karşı bir baskılama olarak kendini gösteriyor ve isyana teşebbüs edebiliyordu. İsyancılar arasındaki ittifak ise dört unsura dayanıyordu: Ordu, Ulemâ, vezir, paşa kapıları ve payitahtın sakinleri ile tüccarları.⁵¹

Görüldüğü gibi bir Parlamento olmamasına rağmen, Osmanlı Sultanlarının iktidarını kısıtlayabilen siyasi güç sahibi unsurlar XVII. yüzyıl içerisinde kendini oldukça hissettiriyordu. Daha çok *Kapı Halkı* olarak adlandırılan ve merkezden elde edilen ekonomik imtiyazlar hiç şüphe yok ki siyaseti belirleme hususunda da etkisini doğrudan gösteriyordu. Buna paralel Osmanlı devleti kendini tıpkı diğer devletlerde olduğu gibi bir dönüşüm süreci içerisinde girmişti nitekim iktidar Ulemâ ve diğer sınıfların egemen olduğu bir alan haline gelmişti.

Sultanın iktidarı ve konumu, artık marjinal ve sembolik bir hale gelmişti. Sultan kamu hizmeti ve iktidarın günlük işlerinden izole olmuştu. Koçi Bey'in haklı olarak tespit ettiği bu değişmeyi müteakip tarihsel gelişmelerde doğrulamıştır. Risalesini kaleme almasından sonra Koçi Bey'in görmeyi arzuladığı türden bir sultan tahta çıktı, ama konumunu çok uzun süre koruyamadı.⁵² El-Haj bu durumu iyice sınırlandırılmış bir role uyum sağlamayan sultanların tahtlarından edildiklerini ve yerlerine daha uzlaşmacı olanların getirilmesi şeklinde değerlendirmiştir. Yönetici elitin iyice marjinalleştirilmiş efendisi hatta ortağı olarak sultanlar, konumlarını ancak kendilerine bırakılmış çoğunlukla sembolik rolü oynamaya rıza gösterdikleri sürece muhafaza edebilmekteydiler. Gerçekten de bir sultanı tahta çıkarmak ya da tahttan indirmek, yönetici elit yani ulema içerisinde birbiriyle rekabet halindeki gruplar arasında bir yarışa işaret etmekteydi.⁵³ Öte yandan İngiliz Parlamentosu da kralın karşısında oldukça büyük yaptırımları gerçekleştiren bir yapıdaydı. Lordlar ve Avam Kamarası arasındaki çekişmenin sıklaşması geriye dönüp bakıldığında XVII. yüzyılda hükümlerlik mücadelesinin geldiği noktayı temsil ediyordu. Patron kim olacaktı, Kral ve gözdeleri mi yoksa mülk sahibi insanların seçilmiş yöneticileri mi? Avam Kamarası ve *common law*⁵⁴ hukukçuları yetkiyi Kral'a vermeyi reddediyorlardı. Parlamento ve *common law* hukukçuları krallık imtiyazının varlığını inkâr etmiyorlar, ama bu imtiyaz yeni sorunları karşılamak için kullanıldığından haklı olarak Kral'ın ve gözdelilerinin bunu daha önce görülmemiş şekilde esnettiğini düşünüyorlardı.⁵⁵

İşte tüm bu çatışmalar iç savaşa giden süreci hızlandırmakla kalmayıp, 1644-1651 yılları arasında kimin hangi safta yer alacağını da belirlemiş olacaktı ve bu süreçte yazılarını yazan ada felsefesinin en önde gelen isimlerin Thomas Hobbes, kralın safında kimlerin yer aldığını şöyle yazacaktı:“*Onun [I. Charles] ödeme yapacak hangi imkânı, silahlandırmak için hangi levazımı, yalnız bu değil, Londra Şehri'nin muazzam kesesinden ve İngiltere'de tüzel kişiliği olan hemen hemen bütün şehirlerin katkılarıyla beslenen Parlamento'nun ordusuna direnebilecek bir orduya asker toplamak için hangi olanakları vardı?... Bu işte Kral'a yardım edenler yalnızca Lordlar ve beyefendilerdi.*”⁵⁶

*Uzun Parlamento*⁵⁷, nun Avam Kamarası her zamanki gibi egemen sınıfın çeşitli kesimlerini temsil ediyordu. Gentry, tüccar ve hukukçulardan oluşuyordu. Ama seçilmiş olduğu koşullar bazı yeni özellikler ortaya çıkardı. Seçimler hiç olmadığı kadar siyasal sorunlar etrafında döndü ve pek çok üye yalnızca toplumsal statülerinden dolayı değil, belirli bir siyasal tutumu benimsedikleri için de seçildiler. Örneğin Leicester'de mücadele bir kez daha XV. yüzyıldan beri siyaseti belirlemiş olan iki büyük yerel ailenin, Greyler ve

⁵⁰ Tezcan, *age*, s. 5.

⁵¹ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 62.

⁵² Bkz. IV. Murad.

⁵³ El-Haj, *age.*, (2000), s.73.

⁵⁴ *Common law*: İngiltere'de Roma hukukundan, modern medeni hukuktan, kilise hukukundan ve diğer sistemlerden farklı olarak ortaya çıkmış, geliştirilmiş, formelleştirilmiş ve uygulanmış bir hukuk sistemidir. Otoritesini teamül ve görenekten alan, yönetim, kişi ve mülkiyet güvenliği ile ilgili bir hukuktur. Yazılı olan ya da olmayan kesin ve tartışılmaz kural ve ilkelerdir. Bkz. Osmanlı hukukundaki Şer'i hukukla benzeşmesi.

⁵⁵ Hill, *age*, (2016), s. 88-89.

⁵⁶ Hill, *age*, (2016), s. 145.

⁵⁷ *Long Parliament (Uzun Parlamento)*: İkinci Piskoposlar Savaşı'ndaki yenilgiden sonra, I. Charles tarafından toplanan, 1640-60 yıllarında faaliyet gösteren parlamentodur. Adını, parlamento üyelerinin onayı olmadan feshedilmesi kararından almaktadır. Kral bu parlamentoyu toplantıya çağırma konusunda tereddüt etmiş, ancak savaş masraflarının karşılanması sorunu kendisini buna mecbur etmiştir. Uzun Parlamento İç Savaş boyunca, 1648 yılına kadar toplantı halinde olmuş ve Yeni Model Ordu tarafından tasfiye edilmiştir. Tasfiye Edilmiş Parlamento (ya da Uzun Parlamento'nun bakıyesi) 1653 yılında Oliver Cromwell tarafından dağıtılmıştır. Uzun Parlamento 1660 Şubat'ında Cromwell'in Protectorate'ının düşmesinden sonra yeniden toplanmış ve 16 Mart 1660'ta resmen dağılmıştır.

Hastinglerin arasındaydı. Ancak şehir sakinlerinin, ayrıcalıklarını *Privy Council*⁵⁸ 'ın koruduğu büyük ailelerin egemenliğinden rahatsız oldukları aşikârdı. 1640 seçimlerinde Groby'den Lord Grey'e olan destek sıradan yurttaşlardan geldi. 1649 yılında Grey, Kral'ın ölüm kararını imzalayanlardan birisiydi: daha sonra Beşinci Monarşistler 'den (*Fifth Monarchists*)⁵⁹ oldu. Dolayısıyla bu geleneksel aile rekabetinin başka pek çok şey gibi, siyasal ittifaklar yoluyla dönüşmüş olduğu gözlemlenebiliyor.⁶⁰ Osmanlı'da durum biraz farklılık göstermekle beraber sınıflar arası ittifakların kurbanı olan sultanlar da artık karizmatik liderlik modeli etkisini büyük oranda kaybetmişlerdir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sarayın, altı bölük halkı içindeki sipahi sınıfının ve yeniçerilerin gücünün gerilediği açıkça kabul edilmekteydi. Sarayın kaybolmakta olan etkisi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tahtının varisinin belirlenme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında hanedanla ya da saray çevresiyle ilişkisi olmayan sosyopolitik güçlerce üç sultan tahta geçirilmiş ve ikisi tahttan indirilmiştir.⁶¹ Dahası artık sultanları sultan yapan ya da sultanlıktan edenler, geçmişte olduğu gibi sipahiler ya da genellikle askeri sınıf üyeleri değil, hiçbir toplumsal gruba mensup olmayan güçlerdi. Hanedanın yerini sivil bir oligarşiye dayalı kolektif liderliğin güç kazanması da aynı süreçte yaşandı. XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sultanların çoğu eski uygulamaların sürekliliğinin göstergesi ve yeni uygulamaları meşrulaştırmada ulema tarafından kendilerinden yararlanan birer simgesel lider konumundaydılar.⁶² Bu simgesel liderlik meselesi İngiltere'de *Commonwealth*⁶³'in ilanından sonra bile Cromwell'in ve destekçilerinin meşru bir lider sayılmaması ve II. Charles'ın parlamento tarafından tekrar tahta davet edilmesi ile de açıklanabilir. Ne olursa olsun erken modern çağda krallar ya da sultanlar simgesel iktidarın sembolü niteliğini her iki uygarlıkta da muhafaza edecektir.

SONUÇ

Bu çalışmada, ilk bakışta birbirinden çok farklı iki devletin XVII. yüzyıl çerçevesi içerisinde geçirdikleri tarihsel süreçlerden birkaç olgu seçilerek analiz edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer çağdaş Avrupalı devletlerle "karşılaştırılmazlığı" tezine birtakım veriler özenle seçilerek karşıt bir görüş ortaya atılmaya çalışıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini aşamacı olarak kuruluş, yükseliş, duraklama ve gerileme gibi bölümlenmelerle değerlendirmek yerine birinci ve ikinci el kaynaklardan faydalanarak, krizlerin sebeplerine daha geniş bir perspektifte bakılmaya çalışıldı. Bu perspektif yaratılırken şüphesiz Osmanlı sosyal ekonomik tarihine dair veriler sunulmaya çalışıldı.

Osmanlı İmparatorluğu diğer çağdaşları gibi özellikle XVI. yüzyılın sonundan başlayıp XVII. yüzyılda cereyan etmiş olan birçok idari, mali ve toplumsal krizleri atlama noktasında nasıl bir reaksiyon gösterdiği hususunun yanında, krizlerin İngiltere'de de gözlemlenebilecek ortak bir zeminin olduğu gösterildi. Bu dönüşümü temsil etmesi açısından Osmanlıların tarihin bu evresinden sonra "*İkinci Osmanlı İmparatorluğu*"⁶⁴ olarak adlandırılmasının doğru olduğu kanaatine dair olumlu bir görüş ortaya atıldı. Bunun yanında iktidar odaklarının her iki Erken Modern Dönem devletinde ne gibi etkileri olduğu ve yaşanan toplumsal gerilimlerin müsebbibi olma noktasında Parlamento ve Ulemâ'nın üstlendiği roller analiz edilmeye çalışıldı. Metodolojik açıdan siyasi değişmeyi ekonomik ve toplumsal çıkarlar ışığında ele almak niyetiyle hareket edildi. Bu noktada yalnızca büyük Avrupa güçlerinin dış politikalarına yoğunlaşıp, Osmanlı İmparatorluğu'nu "bağımlı bir değişken" olarak ele almak yerine Osmanlı idari mekanizmasında gerçekleştiği düşünülen bir "dönüşüm" olgusu üzerinden hareket edildi. Nasıl İngiliz İç Savaş'ının ardından XVII. yüzyıl İngiltere'sinde iktidarın sınırlandırılmış bir yönetim şeklinde var olduğunu ve modern devletin doğasının temeli olduğu kabul ediliyorsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen bu dönüşüm de iktidarın kısıtlanması noktasında Parlamento olmasa da Ulemâ aracılığıyla yapıldığı, yönetime doğrudan katılım sağlayan bir yapıda olduğu fikri de kabul edilmelidir.

⁵⁸ *Privy Council (Hassa Meclisi)*: İngiltere'de hükümdarın özel danışma kurulu. Kraliyet ailesinden gelen prensler, başpiskoposlar, bakanlıkların üst düzey yöneticileri arasından devlet ve hükümet işlerinde Kral'a danışmanlık yapmak üzere Kral tarafından seçilen ve daha sonra işlevleri Kabine tarafından üstlenilecek olan kurul. Bkz. Osmanlı'da sultanların atamalarını gerçekleştirdiği ve XVII. yüzyılda neredeyse devlet yönetiminin tümünde etkili olan Divân-ı Hümayun.

⁵⁹ *Fifth Monarchists (Beşinci Monarşistler)*: Adını Tevrat'taki bir kehanetten alır. Beşinci Monarşistler tarihin dönüm noktasında kendilerine önemli görevler düşüğünü, mevcut düzeni gerekirse zora başvurarak yıkmaları ve yerine İsa'nın Krallığı'nı kurmaları ve bunun içinde hazırlık yapmaları gerektiğine inanırlar. Dolayısıyla 1649 yılında I. Charles'ın idamını desteklemişlerdir.

⁶⁰ Hill, *age* (2016), s. 156.

⁶¹ Tahta çıkanlar: II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695). Tahttan indirilenler: IV. Mehmed (1648-1687) ve II. Mustafa: 1695-1703).

⁶² El-Haj, *age*, (2000), s. 81.

⁶³ *Commonwealth*: Sözlük anlamı, bir ülkenin tüm halkı, siyasal toplum, cumhuriyet vs. olan Commonwealth sözcüğü özellikle 1649 yılında Lordlar Kamarası'nı lağvedip bir Devlet Konseyi kurmasından sonra İngiltere için kullanılan bir terim haline geldi. 1653 yılında Oliver Cromwell, *Lord Protector of the Commonwealth* ilan edildi ve onun yönetimi dönemine genellikle *Protectorate* adı verildi.

⁶⁴ Tezcan, *age*, s. 191.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR TARİH PERSPEKTİFİ

Osmanlı elitinin yönetici hiizipleri toplumsal yükümlülükleri açısından dönemlerinin Batı Avrupa'sındaki muadillerinden farklı değillerdi. Yalnızca gelir kaynakları ve servetin kendi hakları olduğu fikrinde olmayıp, aynı zamanda eninde sonunda kendilerinin temel yararlanıcısı oldukları bir sistemin muhafazası için birtakım sorumluluklar da üstlendiler.⁶⁵ Tıpkı Kral I. Charles'ın gelir kaynaklarını kendi hizbinde olanlara dağıtmasına tepki gösteren Parlamento üyelerinin üstlendiği sorumluluk gibi.

KAYNAKÇA

ABOU-EL-HAJ, Rifa'at Ali, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara Kasım 2000.

ABOU-EL-HAJ, Rif'at Ali, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyamları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

ANDERSON, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London 1974.

ARNAKİS, Georgiades G, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources," *Speculum*, January 1951, 104-118.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.I, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.

COOK, Michael A, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.

ERDER, Leila, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," *Middle Eastern Studies*, Vol: 15, 1979, 322-345.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 4. Baskı, çev. Ayşe Berktaş, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

GOFFMAN, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, 4. Baskı, çev. Ülkü Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

HİLL, Christopher, *Dünya Altüst Oldu İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim yayımları, İstanbul 2013.

—. *İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

İ. İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

IMBER, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York 2002.

KAFADAR, Cemal, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkın, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

Kortantamer, Tunca, *Nev'i-zâde Atâyî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997.

—. *Nev'i-zâde Atâyî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997.

⁶⁵ El-Haj, *age*, (2000), s. 102.

KUNT, Metin, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, Düzenleyen: Sina Akşin, III. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul 1988.

LOWRY, Heath W, *The Nature of the Early Ottoman State*, State Universtiy of New York Press, Albany 2003.

MORİLL, John S, "The Stuarts," *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde, düzenleyen: Kenneth O. Morgan, 285-293, Oxford University Press, New York 1988.

ÖZEL, Oktay, *The Collapse of Rural Order in Anatolia*, Boston Leiden Press, Boston 2016.

Haz. Akdoğan, Yaşar, *İskendernâme*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX, 91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/ M. 1646-1647), İstanbul 2015.

TEZCAN, Baki, *The Second Ottoman Empire Political and Social Transformation in the Early Modern World*, First Published, Cambridge University Press, New York 2010.

WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

WİTTEK, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 2000.

XVII. YÜZYILDA OSMANLI VE İNGİLTERE'DE KRİZLERVE DÖNÜŞÜMLER: KARŞILAŞTIRMALI BİR
TARİH PERSPEKTİFİ

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 81-96.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.01.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTAYA ÇIKIŞINDAN BASTIRILMASINA KADAR PONTUS AYAKLANMASI

SİNAN MİSER*

ÖZET

Pontus kavramı ve teorisi, köklerini, Yunan bağımsızlığı ekseninde şekillenen *Megali İdea Projesi* içerisinde barındırmaktadır. Yunan yayılcılığını esas alan ve saldırgan bir politika güden bu teori, ilk defa 1844’de Yunan Parlamentosu’nda gündeme getirilmiştir. Yunanistan’ın bu kapsamda başlattığı açık/gizli faaliyetler, 1904 senesinde Merzifon Amerikan Koleji’nde kurulan Pontus Derneği ile pratiğe dönüştürülmüştür. Hareket, mütareke sonrasında ivme kazanmış olmasına rağmen Milli Mücadelede adli ve askeri unsurlarının devreye sokulmasıyla bastırılmıştır. Pontus sorunu, Lozan Konferansı çerçevesinde imzalanan mübadele sözleşmesiyle, bölgede bulunan Rumların Yunanistan’a göç ettirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu makalede, kökleri XV. yüzyıla kadar giden Pontus Devleti fikrinin nasıl ortaya çıktığı ve Mütareke sonrası Pontus kalkışmasına karşı yürütülen sivil ve askeri mücadelede Merkez Ordusu ve İstiklal Mahkemelerinin rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pontus Ayaklanması, Megali İdea, Merkez Ordusu, İstiklal Mahkemeleri

PONTUS REBELLION: FROM RISING TO REPRESSING

ABSTRACT

The concept and theory of Pontus is rooted in the Megali Idea Project, which is shaped by Greek independence. This theory, which was based on Greek expansionism and aggressive policy, was first brought to the agenda in the Greek Parliament in 1844. The open /secret activities initiated by Greece in this context were transformed into practice with the Pontus Society established at the Merzifon American College in 1904. The Pontus Rebellion gained momentum following the armistice, but the Turkish National Struggle process was suppressed by the use of judicial and military elements. The Pontus problem was resulted in the migration of all the Greeks to Greece within the framework of the Lausanne Conference. In this paper, we will try to show up idea of Pontus State, whose origin dates back to the XV.th century and the role of the Central Army and the Independence Tribunal in the civil and military struggle against the Pontus Rebellion after the Armistice.

Keywords: Pontus Rebellion, Megali Idea, Central Army, Independence Tribunal.

* Tarih Araştırmacısı, sinanmiser@hotmail.com.

GİRİŞ

“Coğrafya Kaderdir”¹ tespiti ile belki de en fazla yüzleşen topraklar Anadolu’dur. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi bu konuda çok önemli bir deneyimdir. Yunanlılaştırma zemini üzerine inşa edilmeye çalışılan ve işgallerle beraber bir iç isyan şeklinde karşımıza çıkan Pontus kalkışması, Milli Kuvvetlerin toparlanarak kati sonuca ulaşmasında önemli bir zaman ve insan kaybına neden olmuştur. Mütareke’den sonra elde kalan kuvvetlerin sürat ve kararlılıkla tekrar teşkilatlandırılıp bir düzene sokulmasıyla Pontus kalkışmasının önü alınabilmiştir.

Pontus Meselesini esas itibarıyla bölgesel bir sorundan ziyade, Türk ve Yunan devletleri arasında süregelen uluslararası bir anlaşmazlık olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Yunanistan’ın bu irredentist tutumu, bölgedeki dindaşlarının selametinden daha çok, kendi politik çıkarlarına hizmet etmekten öteye gidemediği söylenebilir. Yunan tarafının etnik ve tarihsel iddialarının temelinde yatan bir takım çelişkiler, konunun uzmanları tarafından sıklıkla vurgulanmakla birlikte, bu iddiaların Müslüman ve Ortodoks toplumlar arasına nifak tohumları ekmek gibi, uzun vadede sıkıntıya neden olması muhtemel sonuçları hakkında daha dikkatli olunması gerekmektedir. Yunanistan’ın MÖ 298’de kurulan Pontus Krallığı ve MS 1203 tarihinde kurulan Trabzon Komnen Krallığını dayanak göstererek Karadeniz bölgesindeki Rumlar üzerinde giriştiği yayılmacı faaliyetler,² 30 Ocak 1923’de Lozan Barış Konferansı’nda imzalanan “Mübadele Sözleşmesi” ile Rumların Yunanistan’a göç ettirilmesiyle sonuçlanmıştır.³

Meselenin daha iyi anlaşılması bakımından öncelikle “Pontus” tabirinin ne zaman ortaya çıktığı, coğrafi ve etnik bakımdan neyi ifade ettiği konusunun aydınlatılması faydalı olacaktır.

1. Tarihte Pontus

Pontus, etnik çağrışımı bir kelimedenden ziyade coğrafi bir tabir olarak ifade edilmektedir.⁴ Pontus bölgesi, kabaca, Osmanlıların Gümüşhane, Samsun (Canik) Sancakları ile Trabzon Vilayetini kapsamaktadır.⁵ Eski Yunanca bir kelime olan Pontus çok sayıda yazılı kaynaktan deniz, Gala’nın oğlu, ve Karadeniz sahili anlamlarının yanı sıra Küçük Asya’nın kuzey doğusunda, Kızılırmak’ın doğusunda kalan coğrafi bölgenin Antikçağdaki adıdır. Pontus kelimesinin kökeni “*Kapadokya’nın deniz kıyısı*” ifadesinin kısaltılmış formudur.⁶ En eski dönemlerde daha çok “*Pont Euxinos*” şeklinde kullanılmıştır. “Euxinos” kelimesi ise “*karanlık, uğursuz*” anlamına gelen “*ahsaena*” kelimesinden gelmektedir. Karadeniz’in fırtınalı ve karanlık sularından dolayı verilen bu isim X. yüzyıla kadar gelmiştir. Türkçede ise “*Kara*” sözü bir rengi ifade ettiği gibi aynı zamanda bir yönü (kuzey), sert ve soğuk iklimi de anlatır. Türklerin Anadolu’ya girişinden itibaren bütün yazılı belgelerde Karadeniz adı yaygın olarak kullanılmış olmasına karşın, Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar zamanında “*Pontus*” kelimesi hiç geçmemektedir.⁷

Pontus MÖ 1700-1200 Hitit⁸ ve MÖ 1200-676 Frigler’in kısmi hâkimiyetlerinde geçen dönemlerin ardından MÖ 676 tarihinde, Kafkasya üzerinden gelen Kimmerler’in hakimiyetine girmiştir.⁹ Bölgeye MÖ VIII-VII. yüzyıllarda giren ve Kuzey Kafkasya ile bugünkü Ukrayna ve Rusya’nın Karadeniz sahillerinde yaşarken, İskitler tarafından Kafkasya üzerinden Anadolu’ya kovalanan atlı, göçebe halk Kimmerler’in bazı Türk ve yabancı yazarlara göre “Proto-Türk” toplulukları arasında kabul edildikleri bilinmektedir.¹⁰ Özhan Öztürk, Yunanlıların da MÖ VII. yüzyılda Karadeniz sahili boyunca *polis* ve *emporion* kurarak kent adacıkları oluşturduğunu söylerken¹¹, MÖ VIII-VI. yüzyıllarda, Ege ve Anadolu bölgesindeki nüfus fazlalığı ve hammadde ihtiyacının yanı sıra, Pers Akhaimenid Devleti ve Lidya Krallığı’nın İonya’yı işgal etmesinin de bu oluşumların sebepleri arasında yer aldığını belirtmektedir.¹²

¹ Cemalettin Şahin, Rauf Belge, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, Eylül-Ekim 2016, s. 449.

² Mehmet Okur, “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, *Karadeniz*, S. 4, 2007, s. 5.

³ Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. 1, Ankara 2011 s. 383.

⁴ Pelin İskender Kılıç, “Samsun ve Çevresinde Pontusçu Çetelerin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları” *International Preiodical for The Language, Literature and History of Turkic*, Volume, 6/2 Spring 2001, s. 486.

⁵ Stefanos Yeremos, “Pontus Meselesi (1919-1923)”, *Toplum ve Bilim*, 43/44, Güz, s. 3.

⁶ Özhan Öztürk, *Pontus*, Nika Yayınları, Ankara 2016, s. 315.

⁷ Kılıç, agm, s. 486.

⁸ MÖ XVI. yüzyıl ile XII. yüzyıllar arasında merkezi Anadolu’da, daha sonra VIII. yüzyıla kadar Kuzey Suriye’de hüküm sürmüş devlettir. Kurt, Sümer ve Hitit adındaki kavimlerin Moğol-Türk veya Turani kavimler olduklarını belirtmektedir. Bkz. Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu, Ankara 1995, s. 7. Hititler öncesinde Anadolu’da ülkeye adlarını veren Hattilerin yaşadıkları bilinmektedir. Hattice ve Anadolu’nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya’da konuşulan Hurri dili, modern akabaları açısından Kafkas dillerine yakınlık göstermektedir. Bkz. Meltem Doğan Alpaslan, *Eski Anadolu Tarihi*, AÖF, Eskişehir 2013, s. 45

⁹ Öztürk, *age*, s. 315; *Türk İstiklal Harbi*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 137.

¹⁰ Okur, agm, s. 2; Öztürk, *age* s. 332-334.

¹¹ Öztürk, *age*, s. 57.

¹² Öztürk, *age*, s. 65.

II Ariobarzanes'in oğlu Mithridates, MÖ 302 yılında yaşadığı bölgede kendi hanedanlığını kurmak istemiş, Makedon Kralı Antigonos'un takibinden kaçarak Paphlagonia'ya gelmiştir. Burada Ilgaz Dağı eteklerinde yerleşerek kendi soyundan gelen ve son Pontus kralı olan, VI. Mithriades'in ölümüne kadar (MÖ 63) varlığını sürdürmüştür. Mithridates Hanedanlığı MÖ 281-63 arasında iki asırdan fazla hüküm sürmüş olup, hanedan mensupları ülkelerini asla "Pontus Krallığı" olarak tanımlamamışlardır. Ayrıca egemenlikleri boyunca herhangi bir bölgesel unvanı da kullanmamışlardır. Pontus sikkelerinde Mithridat Kralı veya Pharnake Kralı yazılmakla birlikte, kendilerine ilk olarak "Pontus Kralı" atfı IV. Mithridates'in ölümünden sonra Roma kayıtlarında yapılmış, bu dönemden itibaren bölgeyle ilgili pek çok şey, tıpkı MÖ 47 yılında "Classis Pontica" adlı Roma Pontus lejyonu kurulurken yapıldığı gibi, bölgenin adı ile ilişkilendirilmiştir.¹³

Fransız akademisyen Lebeau, Pontus Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Mithridates'in bölgeye geldiğinde üç tür halkla karşılaştığını ve bunların: Persler, kıyı sahil şeridinde oturan Yunanlılar ve bölgenin asıl yerlileri olarak nitelediği, çok eskiden beri bölgede yerleşik bulunan Turanî topluluklar olduğunu dile getirmektedir.¹⁴ Mesut Çapa ise, bölgede yaşayan Rumlardan önce bölgeye göç eden Hristiyan Türkler olduğunu ileri sürmekte ve bu görüşüne delil olarak yerleşik halkın dil, kültür ve ahlak anlayışlarının benzerliğini, Rumlara ait kişi ismi ve köy adlarının yoğun olarak Türkçe olmasını göstermektedir.¹⁵

Orta Asya'dan Anadolu'ya gerçekleşen asıl Türk göçleri ise IX. yüzyılda başlayıp yaklaşık 200 yıl kadar sürmüştür. 1064'de Bizans sınır kenti Ani'nin ve 1071'de Malazgirt Savaşı'nın ardından Doğu Anadolu kentlerinin alınması ile birlikte, ilerleyen süreçte, Batı Anadolu sahillerine kadar olan bölge Türk egemenliği altına girmeye başlamıştır.¹⁶ 1220'lerden sonra doğudan gelen yıkıcı Moğol istilası ile Türkmenlerin Orta Asya ve Kafkasya'dan göçleri ikinci büyük göç dalgasının sebepleridir.¹⁷ Karadeniz bölgesi, XI-XIV. yüzyıllar arasında, kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğu'na kadar olan Sinop-Ordu hattı Selçuklu sınırları içerisinde kalırken,¹⁸ XV. yüzyılda Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bu bölge tamamen Osmanlı idari sistemi içerisine dâhil olmuştur.¹⁹

2. Yunan İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlık Süreci

Rumeli'nin fethi, Osmanlı tarihindeki en önemli dönemeçlerden biridir. 1352 yılında Süleyman Paşa'nın Çimpe (Tsympe) Kalesi'ni almasıyla Gelibolu'ya çıkan Osmanlılar, Avrupa'da, Viyana önlerine kadar yayılacak olan imparatorluklarının temellerini atmışlardır.²⁰ Bölgede yaşayan Rumlardan (Yunanlılar) XV. yüzyıl itibariyle büyük oranda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgede asimilasyon politikası gütmemiş olması, dört asra yakın bir süre, siyasî bir varlığı bulunmayan Yunanlıların, dil ve kültürlerinin korunmasında önemli bir etken olmuştur.²¹

XVIII. yüzyılda Sultan III. Selim ile ivme kazanan batılılaşma hareketlerinin başarısızlığa uğraması, yerel ayanların kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Bu durum, 1806 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, büyük ayanların devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsü olarak nitelenen "Sened-i İttifak" ile gün yüzüne çıkmıştır.²² Bunun en belirgin örneği olarak nitelendirilen Tepedelenli Ali Paşa, Arnavutluk ve Epir bölgesinde otonom bir yapı kurarak, Bab-ı Ali'nin huzursuzluğunun artmasına sebep olmuştur.²³ Sultan II. Mahmut Balkanlarda devlet ile asiler arasındaki iki başlı yönetimi bertaraf etmek için 1819'da harekete geçirmiştir.²⁴ Ancak Tepedelenli İsyanı, beraberinde Yunan İsyanını da getirmiştir.²⁵

¹³ Öztürk, *age*, s. 350-52; *Türk İstiklal Harbi*, s. 137.

¹⁴ Kılıç, *agm*, s. 486.

¹⁵ Pehlivanogulları, Öküzogulları, Hırçinoğlu, Şahinoğlu, Arslanoğlu gibi adlarla beraber Kırbaşıoğlu, Sarıtarla, Çerdiğin, Endikpınar, Gölönü, Kırkharman, İncesu, Kızöldüren, Kozlucaalan v.d. köy isimleri Türkçedir. Bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serender Yayınları, Trabzon 2001, s. 35.

¹⁶ Öztürk, *age*, s. 337.

¹⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 4.

¹⁸ Öztürk, *age*, s. 337.

¹⁹ İnalçık, *age*, C. I, s. 112.

²⁰ İnalçık, *age*, C. I, s. 49.

²¹ Savaş Açikkaya, "Türkiye'nin Garp Meselesi-Yunan Gâilesi", *Tarih Dergisi*, S. 54, İstanbul 2012, s. 175.

²² İnalçık, *age*, C. IV, s. 98.

²³ İnalçık, *age*, C. IV, s. 104.

²⁴ Açikkaya, *agm*, s. 182.

²⁵ İnalçık, *age*, C. IV, s. 104; Yunan İsyanı'nın iç sebepleri olarak Ahmet Cevdet Paşa, adaletsizlik ve idaresizlikten ve Yeniçerilerin zorbalıklarından bahseder. Dış sebep olarak da milliyet ve milli hakimiyet fikrinin Balkanlara da yayılması ile Rus ve Avusturya Devletlerinin yoğun propagandası altında Avrupa ülkelerinin Yunan kültürüne duydukları hayranlığın yatması olarak gösterilmektedir. ; Bkz. İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Doğu Kütüphanesi Ofis Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 145.

XIX. yüzyılda tüm Avrupa'yı etkisi altına alan "milliyetçilik" düşüncesi, Osmanlı tebaası durumundaki Hıristiyanlar arasında da, tıpkı İtalya ve Almanya'da görüldüğü gibi kuvvetli din ekseninde ve "ırkçı" bir temelde şekillenmiştir.²⁶ 1814 senesinde kurulan Yunan ihtilalcı "*Filiki Eteryä*" örgütü, Tepedelenli Ali İsyanı'nın yarattığı ortamdan istifade ederek ayaklanmayı Tuna Boyu Prensliklerinden başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara yoğunlaştığı bu dönemde, Mora'da ayaklanan Yunanlılara karşı ancak 1821 yılında Tepedelenli Ali Paşa İsyanının bastırılmasından sonra müdahale edilebilmiştir.²⁷ 1821 yılının Nisan ayında Mora'da yaşayan tüm Müslümanlar Yunanlı isyancılar tarafından katledilmişlerdir. İpsilanti'nin Romanya üzerinden başlattığı kalkışma sonrası, katliamlarını Galati ve Iaşi'de devam ettiren Yunan isyancılar, Balkanlar ve Mora'da yaklaşık 25 bin civarında Müslüman'ı katletmiştir. Viyana Kongresi'nin isyan karşıtı havası içinde, Rusların Yunanlılara destek vermemesi kalkışmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.²⁸

1827'ye kadarki dönemde Osmanlı ordusu ve Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin ortaklaşa yürüttüğü mücadele sonucu Yunan İsyanı tamamen kontrol altına alınmasına rağmen, Osmanlı-Mısır donanmasının Navarin'de yakılması²⁹ tüm dengeleri değiştirmiştir. Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın karşılıklı çıkarları Yunan bağımsızlık hareketinin uluslararası bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devletin henüz yeni, güçlü bir ordu kuramamış olması³⁰ ve donanmasının yakılmış olmasından faydalanan Rusya, 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Rusların Kafkasya ve Balkanlar'daki hızlı ilerleyişleri Avrupa devletlerini rahatsız etmiş ve bunlar Londra'da Ruslarla masaya oturmuşlardır. İmzalanan protokol maddelerinin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesiyle Ruslar tekrar harekete geçmiş, durdurulamayan Rus ordusu batıda Edirne, doğuda Erzurum'a kadar gelerek İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu surette masaya oturmak zorunda kalmış, 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla Yunan Devleti'nin kuruluş ve bağımsızlığını kabul etmiştir.³¹

3. Pontus Devleti Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

a. Filiki Eteryä Örgütü

Oldukça geniş bir etnik tanımlaması olan Rumluk tabirinin, Sırp, Bulgar hatta Ulahları mezhepsel açıdan içine aldığı kabul görülürken, Rum-Yunan camiası sadece mezhep ve dil birliğinden ibarettir. Stefanos Yerasimos'a göre, Cizye kayıtlarında Pontus bölgesi XVI. yüzyıldan beri Anadolu Hıristiyanlarının en yoğun olduğu bölgelerin başında gelmektedir. Bunların büyük bir bölümü Ortodoks Hıristiyan olmakla beraber, Ermeni değildir ve Yunan olduklarının söylemek de eldeki veriler ışığında mümkün görünmemektedir.³²

Ortodoks istiklali ve Bizans'ın yeniden inşası amacını güden Rumların ilk teşebbüsleri "*Hetairia Philikon*" (Filik Eteryä/ Dostluk Cemiyeti) adlı edebi bir dernek adı altında ortaya çıkmış, akabinde "*Ethniki Hetairia*" adlı gizli örgütle şekillenmiştir. Filiki Eteryä Örgütü XVIII. yüzyılda şair Rhigas tarafından kurulmuş, kendisinin 1798'deki idamıyla birlikte örgüt de dağılmıştır. Rusya, 1787'de Çariçe II. Katherina'nın "*Rum Projesi*" (Grek Projesi) olarak adlandırılan girişimi ile XVIII. yüzyıldan itibaren Rum-Yunan davasını sahiplenmiştir. Kasası Münih'te, kafası Petersburg'da ve merkezi İstanbul'da bulunan Filiki Eteryä, 1814 yılında üç tüccar tarafından tekrar canlandırılmıştır.³³

Filiki Eteryä Örgütü'nün başlıca hedefleri şöyledir:

²⁶ Yunanlı Başpiskopos Germanos'un: "*Hristiyanlara huzur, Konstillere saygı, Türklere ölüm*" sözü isyanın vatansever sloganı olarak kullanılmıştır. Romanya ve Mora isyanlarında yaşanan katliamları sistemli ve planlı birer soykırım olarak niteleyen tarihçiler, bunun sebebinin "Yeni Yunanistan" yerine Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir Yunanistan'ın bölgede mevcut Türk varlığı dolayısıyla tehlikeye gireceği kanaati ile hareket edilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedirler. Sonuçta 1830'da Londra Protokolü ile Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne Yunan krallığının kurulmasını dayattığı zaman bölgede Türk varlığı ortadan kalkmış bulunuyordu. Bkz. Justin Mccarty, *Ölüm ve Sürgün*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 11, 13. ; Açikkaya, agm, s. 182.

²⁷ Açikkaya, agm, s. 182.

²⁸ Tarihçi George Finlay, 1861 yılında şöyle yazmıştır: "*1821 Nisan ayında Yunan Yarımadası'nın her tarafına yayılmış, 20.000'in üzerinde Müslüman yaşamaktaydı. İki ay geçmeden tümü acımasızca yok edildi*". Bkz. Mccarty, age, s.10.

²⁹ 5 Haziran 1827'de Atina'nın geri alınmasıyla Avrupa devletlerinde Yunanlılar lehine Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçilmesi fikri oluşmuş, bu amaçla Navarin'de demirli Osmanlı-Mısır donanması ani bir baskınla imha edilerek isyanı kolaylaştırmak için 57 gemi yakılmış, 8.000 şehit verilmiştir. Bkz. Danişmend, age, s. 156.

³⁰ Danişmend, age, s. 151.

³¹ Yüksel Çelik, *Osmanlı Tarihi,(1789-1876) 5. Ünite*, AÖF, 2389, Eskişehir, 2013, s.116. ; Açikkaya, agm, s. 184.

³² IV. yüzyıldan itibaren Gürcülerin Hıristiyanlaştırılan iki ana gurubu olan Tzanlar (Canik) ile Lazların soylarından gelenlerle beraber Trabzon İmparatorluğu döneminde yerleşen Helenleşmiş büyük Bizans ailelerinin soyundan gelenleri de eklemek gerekir. Trabzon'un fethiyle birlikte Tzanlar ve Lazlar'ın büyük bir bölümü İslamlaşmıştır. Bkz. Yerasimos, agm, s. 4.

³³ Danişmend, age, C. IV, s.145. ; Necla Günay, "Filiki Eteryä Cemiyeti", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 6/1 2005, s.273; Öztürk, age, s. 372.

- 1) Yunan bağımsızlığının sağlanması,
- 2) On İki Ada dâhil, Ege Adaları'nın tümü, Kıbrıs ve Girit Adalarının ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı,
- 3) Pontus Rum Devleti'nin kurulması ile İstanbul Fener Patriği'nin idaresinde olmak üzere Bizans'ın tekrar canlandırılması.³⁴

Filiki Eteryaya ilk başarılarını 1821 tarihinde Romanya ve Mora isyanlarını örgütleyerek, ardından, 1830'da Yunan bağımsızlığının ilan edilmesiyle kazanmıştır. Filiki Eteryaya 1894'de yerini, 14 Yunan subayı tarafından kurulan Etniki Eteryaya bırakmıştır. Etniki Eteryaya, Anadolu'da çekirdek örgütlenmelerin oluşturulmasında önemli roller üstlenerek, 1904 yılında ilk "Pontus" adlı derneği Merzifon Amerikan Koleji'nde kurmuştur. 1908 yılında Samsun'da kurulan "Müdafaa-ı Meşrute" ve "Mukaddes Anadolu Rum" dernekleri, Batum-İnebolu arasında örgütlenerek, kurulacak Pontus Devleti'nin Yunanistan ile birleşmesi için faaliyet göstermiştir.³⁵

Hıristiyan din adamları ve dini kurumlar Pontus hareketinin ortaya çıkmasında çok önemli birer faktördür. Misyonerler, misyoner okulları ve metropolitler çetelerin örgütlenmesinden, politikalarının belirlenmesine ve hareketin uluslararası arenada temsil edilmesine kadar etkin bir rol oynamışlardır.³⁶ Başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere, Amasya Metropolitleri Germanos ve Trabzon Metropolitleri Hirisantos'un Pontus kalkışmasının Anadolu içerisindeki en önemli aktörleri olarak dikkat çekmektedirler.³⁷

b. Megali İdea'nın Ortaya Çıkışı ve Pontus Hareketine Etkisi

Bazı kaynaklar³⁸, fikrîsel altyapısını "Yunan Büyük İdeali"nden (Megali İdea) olarak Anadolu'da ideolojik bir yetkinliğe ulaşan Pontus hareketinin, Balkan Savaşlarının da etkisiyle fiiliyata geçirildiği görüşündedir. Seferberlik ve Balkan göçmenlerinin yerleştirilmeleri konusunda bölgede çıkan anlaşmazlık silahlı çatışmaya dönüşmüş, ardından da devletin müdahalesi gecikmemiştir. Milliyet ve dini yönden aidiyet hissettikleri ordulara karşı silah altına alınmayı reddeden veya Osmanlı ordusundan silahlı, silahsız firar eden Rumlar, Karadeniz bölgesinde ilk Pontus çetelerini oluşturmuşlardır.³⁹

Pontus Devleti hayalinin altında yatan asıl gerçek, Yunan milliyetçilerinin ideolojik altyapısını oluşturan *Megali İdea* (Büyük İdeal) kavramıdır. Yunanlı yazar Andreas C. Michalopoulos, Megali İdea fikrini bir ütopyadan ziyade, milyonlarca Elen'i yabancı ve zalim Türk boyunduruğundan kurtarmanın çabası olarak yorumlamıştır.⁴⁰ Bu kavram, ilk olarak, 1844 yılında Yunan Kralı Otto ile Başbakan Kolettis'in anayasa tartışmaları sırasında Parlamentoda yaptıkları konuşmalarda sarf edilmiştir. Rum ve Yunan halkının vatanlarını yeniden kazanıp, Mora Yarımadası dışında genişleyerek, başkenti Konstantinopolis olan Pontus, Trakya, Makedonya, Efir, Girit ve Kıbrıs'ı da içine alan "bağımsız bir Yunan devleti" kurma hayalidir.⁴¹

Megali İdea, özellikle Ege kıyılarına Yunanistan'dan gelip yerleşen Rumların, Anadolu Rumları üzerinde "milli bir bilinç" oluşmasına yardımcı olmuş, ideolojik altyapısını oluşturulan bu kitlenin, siyasal yönden harekete geçirilip, motive edilmesi için "milli politik bir fikir" olan ihtiyacı da karşılamıştır. Aynı zamanda, Yunanistan'ın kuruluşundan beri siyasal açıdan istikrarsız, yoksul ve kendi içinde bölünmeler yaşayan bir toplumu iç sorunlarından kurtarmanın bir aracı olarak da görülmüştür.⁴²

³⁴ Okur, agm, s. 5. Yunanistan'ın bağımsızlığını kolaylaştırmak için Balkan Ortodokslarını da bilinçlendirmeye ve Anadolu'da özellikle Ege'de yaşayan Rumları organize etmek amacıyla kurulmuş bir cemiyettir. Bkz. Öztürk, age, s.372.

³⁵ Öztürk, age, s. 372; Kurt, age, s. 64.

³⁶ Nurettin paşa anılarında: "....İşleyen bütün bu düşmanca tahrik ve teşkilatı, insanlara dostluk ve barış tavsiye edip kardeşçe yaşama yolları göstermeleri gereken din adamlarının, yani metropolitlerin, papazların idare etmekte olduklarıdır. Papazların din kisvesi altında ne kanlı faciaların amili ve teşvikçisi olduklarını ispat edecek yüzlerce, binlerce vesika elde etmiş bulunuyoruz. Örneğin Hirisantos'un ABD heyeti reisi Harbord ile konuşmalarına dair Paris'teki Pontusçulara çekmiş olduğu telgrafta, Pontusçuların bir harekât için şevkle hazır oldukları teminatından bahsediyordu." Bkz. Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rize İleri Kültür Dayanışma Derneği, Ankara 1995, s. 15.

³⁷ İngiliz Yüksek Komiseri Heatcothe Smith, Samsun bölgesinde gerçekleştirilen Pontusçu faaliyetleri yakından izlemiş, 15 Mayıs 1919 tarihli raporunda Rum Pisikopos Damianos'un Pontus Cumhuriyeti kurmak için çalışan en önemli yetkili olduğunu bildirmiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 387.

³⁸ Yerasimos, agm, s. 9.

³⁹ Hamid Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>, 28.12.2018, s. 2.

⁴⁰ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 34,

⁴¹ Kolleti isimli milletvekili yaptığı konuşmada Atina'yı Yunanistan'ın küçük başkenti, İstanbul'u ise büyük başkenti olarak tanımlamıştır. Bkz. Okur, agm, s. 6; Öztürk, age, s. 380; Emruhan Yalçın, "Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea", *İİSBF Sos.Bil.Der.*, C. IV, S. 7, Aralık 2017, s. 34; Outke Kırılı Ntokme, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz*, S. 4, 2007, s. 413.

⁴² Öztürk, age, s. 380; Ntokme, agm, s. 412.

Megali İdea'nın tarihsel sürecine baktığımızda ise köklerinin çok daha derinlerde olduğunu görmekteyiz. Konunun fikirselleşmesini 1071 Malazgirt Savaşı'ndan, 1204 yılındaki IV. Haçlı Seferine, 1453'te İstanbul'un fethinden, 1461 Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar götürmek pekâlâ mümkündür. Ancak asıl temel faktörün İstanbul'un fethi ile oluştuğunu söyleyebiliriz. Prof. Luvaris, İstanbul'un fethi ile çöken Bizans İmparatorluğu'nun yerini, devlet alametleriyle birlikte Patriğin aldığı belirterek şöyle söylemiştir:

“... Bizans ülkesinin yıkılması artık boyunduruk altına girmiş olan bu kavmin ruhundan bu zihniyeti silemedi. Bilakis kuvvetlendirip derinleştirerek İslam boyunduruğundan kurtulmak için sarsılmaz bir ümit uyandırdı. Şimdi artık parçalanmış olan kudretin ve eski ihtişamın yeniden kurulması, eski Bizans ülkesinde serbest bir Yunanlılık mânâsı herkesin ruhunda yaşayan, Yunan fikrinden ayrılmayan Haçın zaferi gibi hayaller beslemeğe başladı. Şimdi Konstantinapolis ve bilhassa yeniden canlanan Logos'un mabedi olan Ayasofya Kilisesi bu ümitlerin müşahhas bir sembolü haline geldi. Bu hâl Fatih'e karşı mücadelede surlar üzerinde ölen taşlaşmış son Yunan İmparatoru Konstantin Paleologos efsanesinde ifadesini bulmaktadır. Kavmine hilalin gasp etmiş olduğu hürriyeti geri vermek için onun tekrar dirileceğine inanılmaktadır. Ayasofya'da dışmanın gelmesiyle yarım kalan mukaddes ayın Büyük kilisenin duvarları arasında kaybolmuş olan Patriğin bütün ihtişamıyla tekrar ortaya çıkmasıyla devam edecektir”.⁴³

Yunanistan'da kurulan yeni Patrikhane, “Megali İdea'nın bekçisi, Bizans İmparatorluğu davasının takipçisi, Helenizm'in beslendiği, kışkırtıldığı ve şekillendirildiği bir yer haline gelmiştir.⁴⁴ Yunan bağımsızlığını müteakip yeni bir devlet fikri kadar yeni bir ulus, yeni bir Yunan kimliğinin yaratılmasında da ön plana çıkmıştır. Bu amaçla, Antik Yunan'a duyulan hayranlık nedeniyle, Atina başkent yapılmış, Yunanistan Ortodoks Kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin onayını almadan (1833) özerkliğini ilan etmiştir. Böylece yeni devletin Antik Yunan'ın devamı olduğu tezi benimsemiş ve etnik kimliğin tarih içerisindeki sürekliliği sağlanmıştır. Bu proje kapsamında “Tarihin Helenleştirilmesi/Yunanlaştırılması” en önemli çalışmadır. Yunan tarihçileri “Tarihin Yunanlaştırılması” çalışmalarında üç önemli mesele üzerinde durmuşlardır:⁴⁵

- 1) Antik Yunan'dan Çağdaş Yunan Devleti'ne kadar tarihin süreklileştirilmesi,
- 2) Çağdaş dönemde geçmiş çağların kuşku bırakmayan kanıtlarını arayıp kayıt altına alması,
- 3) Yunan bağımsızlık savaşı meşru bir zemine çekilerek, Yunanlıların özgürlük ve milli egemenlikleri için savaştıklarının ispatlanması.

Yunan tarihçilerinin çözmek zorunda oldukları sorunların ilk sırasında Bizans'ın Yunan ulusuna dahil edilmesi meselesi yer almaktadır. Avrupa romantizminin ılımlı bakış açısı Bizans'ı da Yunan Ulus Devleti'nin bir parçası halinde kabul edilmesini sağlamıştır. Yeni Yunan kimliği, Antik Yunan medeniyetinden itibaren, Makedonya Helenizm'i, Bizans Helenizm'i ve son dönem Helenizm'i şeklinde tekrar yapılandırılmıştır.⁴⁶ Helenizm'in tarihi bütünlüğünün oluşturulması Megali İdea'nın bilimsel bir kavram etrafında toparlanmasına neden olmuştur.⁴⁷

Yunan toprak bütünlüğü 1830-1913 arasında 63 bin km² iken, 1913 Bükreş Antlaşması'yla 120 bin km²'ye çıkarılmış, asıl adımlarını ise en uygun ortamın yaşandığı ve önemli fırsatlar içerdiğine inandıkları I. Dünya Savaşı sırasında atmışlardır. 15 Temmuz 1915 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in, Türklere savaş açılmasına karşılık Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verileceğine dair sunduğu teklif Yunanistan tarafından kabul edilmiştir. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarılması⁴⁸ “*vaat edilmiş toprakların*” veya Megali İdea'nın ileri bir aşamaya geçirilmesinin başlangıcı olmuştur.⁴⁹

⁴³ Yalçın, agm, s. 35.

⁴⁴ Yalçın, agm, s. 35.

⁴⁵ Bu konuda iki Yunanlı tarihçi öne çıkmıştır: Spiridon Zambelios ve Konstantinos Papanigopoulos. Bkz. Ntokme, agm, s. 410.

⁴⁶ Ntokme, agm, s. 411.

⁴⁷ Ntokme, agm, s. 413.

⁴⁸ Venizelos, Balkan Savaşlarının ardından Genel Kurmay Başkanı Metaxas'a 1915 yılında “Anadolu'nun etnik yapısı ve Rum nüfus hakkında iki rapor hazırlatmıştır. Bu raporda: Küçük Asya'da 7 milyon Türk, 2 milyon Rum, 1 milyon diğer ırklara mensup kişilerin yaşadığını, Rumların sadece Trabzon ve Batı Anadolu kıyılarında toplu halde yaşadıklarını, Türk-Rum çatışmasında Rumların topraklarını terk edebileceklerini ve Yunanistan'ın uzun ve çetin bir mücadele sonrası gücünü yitirebileceğini belirtmiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 381.

⁴⁹ Megali İdea çerçevesinde, Yunanistan'ın toprak ve nüfus olarak yayılmasını yıllar itibarıyla gösteren rakamlar şöyledir: 3 Şubat 1830 Londra Protokolü; Eğriboz, Kuzey Sporad, Kiklat Adaları ve Mora'da bağımsız Yunanistan kurulmuştur, 47.516 km². 8 Haziran 1865 İstanbul Antlaşması; İngiltere ile Yunanistan arasında yapılan anlaşma gereği Yediada Yunanistan'a terk edilmiştir, 50.211 km². 2 Temmuz 1881 İstanbul Antlaşması ile Teselya ile Epir ve Narda'nın bir kısmı Yunanistan'a verilmiştir, 67.270 km². 30 Mayıs 1913 Londra

4. Pontus Hareketine Destek Veren Ülkeler

Pontus hareketinin merkezinde Yunanistan bulunmakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan önemli destek ve yardımların alındığı görülmektedir. Yunan bağımsızlığından sonra tüm gücünü yayılmacı politikalara adayan Yunanistan, Anadolu'daki Rumların örgütlenmesinden silahlanmasında, göç politikalarının belirlenmesinden uluslararası temsilcilğine kadar, her türlü desteği kendilerine sağlamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri Pontus hareketinin siyasi propaganda ayağında yer alarak, ilkinin 1830'da açtıkları misyoner okulları vasıtasıyla Pontus hareketine destek vermişlerdir.⁵⁰ Osmanlı Devleti içerisinde faaliyet gösteren en önemli misyoner teşkilatı 1810 yılında Boston'da kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'tir. Çalıştığı ülkelerde Hıristiyanlığı yaymak ve ABD adına siyasi ve kültürel nüfuz elde etmek amacıyla kurulan ABCFM, 1820 yılından itibaren Osmanlı topraklarında çalışmaya başlayarak, bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti'nin kurulması faaliyetlerini hazırlık aşamasından itibaren desteklemiştir.⁵¹ Yeni bir misyoner teşkilatı olan "*New Haven Ladies Greek Association*" 1828'den itibaren İzmir'de çalışmalarına başlayarak iki adet misyoner okulunu faaliyete geçirmiştir.⁵²

XIX. yüzyılın başlarından beri yürüttükleri faaliyetlerle Anadolu Rumlarını etkilemeyi başaran ABD misyoner teşkilatlarının en etkili çalışmaları, 1899'da açtıkları, Merzifon Amerikan Koleji'nde olmuştur.⁵³ Merzifon Amerikan Koleji, Merzifon Amerikan Hastanesi ve Samsun'daki *Amerikan Tobacco Şirketi*'nin memurları yerel eşraf ve din adamları ile birlikte hareket ederek, İtilaf Devletleri'nin müdahalesine zemin hazırlamaya çalışmışlardır.⁵⁴

İngiltere baştan beri Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetinde her türlü alternatifi değerlendirmiştir. Mütarekeden sonra Karadeniz bölgesine asker çıkartarak Pontus çetelerinin güç kazanmasını sağlamak için hiç çekinmeden 10 bin silah dağıtmıştır.⁵⁵ Amasya Metropoliti Germonos'la yaptıkları anlaşma ile Karadeniz'de belirledikleri bölgelerde, güçlü direniş noktaları oluşturulmasına katkı sağlayıp Türk birliklerinin çetelere karşı yürüttüğü takip faaliyetlerini engellemek istemişlerdir. Pontusçu çetelerin sahile çıkarılması, silah ve cephane ikmal ile Karadeniz'in abluka altında tutulması İngilizlerin Pontusçu çetelere verdiği önemli desteklerden bazılarıdır.⁵⁶

Megali İdea XVIII. yüzyılda Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avusturya ile paylaşma anlaşması olan 1787 "*Kerson Mutabakatı*" çerçevesinde şekillendirilen "*Grek Projesi*"nde hayata geçirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷ Rusya, Yunan-Rum amaçlarına tarihi desteğinin yanında, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı kaotik ortamdan istifadeyle Karadeniz bölgesindeki Rumları silahlandırıp ilk çetecilik faaliyetlerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Bölge Rumları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde Türk orduları aleyhine cephe gerisinde istihbarat toplama ve sabotaj eylemleri yaparak Ruslara önemli desteklerde bulunmuşlardır.⁵⁸ Rusya, Ekim 1917'de Kafkasya'da 12 bin kişilik bir Pontus-Kafkas Birliği kurarak, komutasını Rum asıllı bir subaya vermiştir. Bolşevik ihtilali'yle birlikte dağılan bu birliğin amacı Trabzon'a çıkarak bir Pontus Devleti kurmaktır.⁵⁹

1917'de Kral Konstantinos'un devriliş, Venizelos'un desteklenerek iktidara gelmesinde rolü olan Fransa, Yunanistan'ın İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesini arzulayan devletlerin başında gelmektedir. Fransa'nın bu

Antlaşması; Selanik, G. Makedonya'nın bir kısmı ve Girit Yunanistan'a verilmiştir, 97.237 km². 10 Ağustos 1913 Bükreş Antlaşması ile Epir'in bütünü, Drama, Kavala ile birlikte Güney Makedonya'nın büyük kısmı Yunanistan'a verilmiştir, 102.730 km². 13 Ağustos 1914 Londra'da Büyükelçiler Konferansı; Gökçeada-Bozcaada-Menteşe Adaları, Rodos ve Meis dışında işgal ettiği bütün adalar Yunanistan'a verilmiştir, 108.311 km². 27 Kasım 1919 Neuilly Antlaşması; Batı Trakya'yı Bulgaristan'dan almıştır, 129.880 km². Bkz. Yalçın, agm, s. 37.

⁵⁰ Merzifon Amerikan Koleji Müdürü Amerikalı Wihate, 25 Ekim 1920'de Frederik Godels'e yazdığı bir mektupta: "*Hristiyanlığın en büyük düşmanı ve sürekli olarak rakibi İslamiyet'tir. Türkiye en güçlü Müslüman devlettir. Amacımızı gerçekleştirmek için gerekirse 500 yıl duracağız*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Mikail Kolutek, *Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2007, s. 42,45.

⁵¹ Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2001, s. 183.

⁵² Alan, agm, s. 187.

⁵³ Alan, agm, s. 197.

⁵⁴ Çapa, age, s. 90; Kolutek, agt, s. 46.

⁵⁵ Kolutek, agt, s. 52.

⁵⁶ Pehlivanlı, agm, s. 3. Germanos İngilizlerin verdiği destekle Rum çetelerinin kurulmasına önyak olmuş, 40'ı bulan çete reisleri Samsun Piskoposluğunda toplayarak Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Merzifon, Havza, Erbaa, Ladik, Amasya ve Vezirköprü' de yeni çetelerin oluşturulması ve silahlı eylemlere geçilmesi konusunda emirler vermiştir. Bkz. Öztürk, age, s. 386.; Kolutek, agt, s. 52.

⁵⁷ Bu mutabakattan sonra Çariçe II. Katerina kendisini "*Bizans İmparatoriçesi*" olarak görmeye başlamıştır. Bkz. Uğur Demir, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, AÖF, 2838, Eskişehir, 2013, s. 199.

⁵⁸ Vasil Usta adlı Samsunlu Rum çeteci Haziran 1916'da Rus işgali altındaki Trabzon'a gelmiş ve burada Rus karşı casusluk örgütü şefi Albay Artanov ile buluşarak, kendisinden Türk Ordusunu arkadan vuracak bir dizi yıpratma faaliyetinin programını almıştır. Bkz. Öztürk, age, s. 378- 384.

⁵⁹ Kolutek, agt, s. 57.

kapsamlı desteği sayesinde Paris'te “ Pontus Milli Merkezi” adlı bir cemiyetinin açılmasına müsaade edilmiştir.⁶⁰ Fransa Pontus hareketine desteğini çok ileri götürerek, Pontus teşkilatının himayesi için Batum'u merkez olarak kullanmak istemiş, bu amaçla oluşturulacak çeteler vasıtasıyla Karadeniz sahillerinin işgal edilmesini planlamıştır.⁶¹

Ocak 1920'de Fransız hükümetinin değişmesi ve Türk ordularının I. ve II. İnönü Savaşları ile Sakarya Savaşı'ndaki başarılarından sonra Yunanistan'la yürüttüğü fikir ve eylem birliği değişmiştir. Fransa başbakanı Clemenceau Anadolu'da karşılaştıkları başarısızlığı itiraf ettikten sonra birçok papaza madalyalar verildiğini söylemektedir.⁶²

5. Karadeniz Bölgesinde Pontus Terörü

Gümüşhane'de bir grup Rum'un, Yunan bağımsızlığından güç alarak ayaklanması, Karadeniz bölgesinde bilinen ilk çete faaliyetidir. Bu ayaklanma Osmanlı Devleti'nin müdahalesiyle bastırılmış, isyancılar Gürcistan'a kaçmıştır.⁶³

Uzun bir süre fikri düzeyde kalan Pontus çalışmaları, “Büyük Yunanistan” hedefinin Anadolu ayağının teşkilatlandırılması için Mondros Ateşkes Antlaşması ile Yunanistan'a gerekli hareket alanını sağlamıştır. Anadolu'da hem Rumları, hem de Ermenileri örgütlemek için İstanbul merkez olarak seçilmiş, Fener Patrikhanesi üs olarak kullanılmıştır.⁶⁴ Tüm kiliseler, Rum okulları, yetimhaneler, hastaneler ve Rum gazeteleri örgütlenme kapsamına alınmıştır.⁶⁵

Yürütülen çalışmaların sonucunda askeri amaçlı görevlerde 15 adet, kültür ve ticaret amaçlı 4 adet Rum-Yunan cemiyeti faaliyete geçirilmiştir.⁶⁶ Amasya Metropoliti Germanos tarafından, Merzifon Amerikan Koleji'nde 1908'de kurulan, “Müdafaa-ı Meşruta” adlı cemiyet, Anadolu'da, silahlı bir ihtilal teşkilatı olarak kurulan ilk cemiyetlerden biridir. Bu cemiyet 20 yaşındaki her gence silah dağıtarak faaliyetlerini geniş bir alana yaymıştır.⁶⁷ Yunanistan'dan “ticari faaliyetler” adı altında gizlenen silah sevkiyatlarında Etniki Eteryay'nın kontrolünde olan “Asya-yı Suğra” adındaki dernek şubeleri kullanılmıştır.⁶⁸

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı esnasında Yunanistan ve Rusya, bölge halkını silahlandırarak, Rum çetecilik faaliyetlerinin başlamasını sağlayan önemli bir etken olmuşlardır. Seferberlik emrine uymayan veya firar edenlerin kendi yörelerinde saklanarak oluşturdukları Rum çeteleri, yoğun çetecilik faaliyetlerinin ilk nüvesini meydana getirmişlerdir.⁶⁹ Trabzon'un Rus işgalinden sonra Rus subaylarının kontrolünde bir tümenlik güce ulaşan Rumlar, Bolşevik İhtilali'nden sonra bölgedeki çetelere katılmışlardır.⁷⁰ İlk önemli Rum çeteleri, I. Dünya Savaşı sırasında Bafra'nın “Nebyan Dağı” çevresinde oluşturulmuştur. Rum köylerine yakın ve nüfusu 1.000 kadar olan bölgedeki 6 Müslüman köyünden Çağşur ve Koşaca köyleri tamamen yakılıp, 367 köylü öldürülmüş, kurtulabilen köylüler köylerini terk etmiştir.⁷¹

1919'a gelindiğinde Rum çetecilerin Doğu Karadeniz'deki sayısı yaklaşık 25.000'e ulaşmıştır.⁷² Samsun Mutasarrıfı Ethem Bey'in Nisan ayında Bab-ı Ali'ye gönderdiği bir raporda: Bölgede 58'i İslam, gerisi Rum

⁶⁰ Fransa'nın Yunanistan ile birlikte Türk topraklarını parçalayarak bir Rum devleti kurmak için verdiği bu desteği Fransız subayı Alb. Chardi'nin Trabzon Metropoliti'ne yazdığı mektupta açıkça görmek mümkündür. Bkz. Kolutek, *agt*, s. 46.

⁶¹ BCA, 02 Haziran 1924, yer no: 250-690-5, dosya ek, 431 C.

⁶² Kolutek, *agt*, s. 48.

⁶³ Gürcistan'a kaçan gurubun ismi Ayvazoğulları olup bu gurup bir sene sonra tekrar dönmüş ama Kars bölgesine yerleştirilmiş, 1920'de tekrar Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Bkz. Haşim Albayrak, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontos*, Babıalî Kitaplığı Ozan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 251.

⁶⁴ Salim Gökçen, *Ortodoks Üçgeni, Yunanistan, Patrikhane ve Pontus*, IQ Sanat Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 239.

⁶⁵ Bu amaçla Patrikhane mevcut yasaların aksine “Şark Büyük Ortodoks Kilisesi merkezi” adı altında müstakil bir görünüme girdi. Venizelos yürütülen örgütlenmenin başına sivil temsilci olarak Kenelopoulos, askeri temsilci olarak Miralay Katehakis'i İstanbul'a göndermiştir. Bkz. Güler, *age*, s. 18.

⁶⁶ Askeri amaçlı cemiyetler: Asya-yı Suğra Cemiyeti, Mavri Mira Cemiyeti, Meşru Müdafaa Cemiyeti, Pontus Cemiyeti, Rum İttihat-ı Milli Cemiyeti, Rum İzci Teşkilatı, Rum Muhacirin ve Fukaraperver Cemiyeti, Rum Müdafaa-ı Milliye Teşkilatı, Rum Trakya Cemiyeti, Yunan Ahz-ı Asker Şubesi, Yunan Bahriye İdaresi, Yunan Salib-i Ahmer Cemiyeti, Rum Yeni Hayat Kulübü, Kravji (Korkunç Ses) Kulübü, Hürriyet Kulübü. Kültürel ve ticari amaçlı cemiyetler: Rum Cemiyet-i Edebiyyesi, Rum Cemiyet-i Ticariyesi, Rum Matbuat Cemiyeti, Rum Muhacirin Cemiyeti. Bkz., Kolutek, *agt*, s. 58; Güler, *age*, s. 30.

⁶⁷ Atatürk, *age*, s. 1; Kurt, *age*, s. 64. Cemiyetin Ünye, Fatsa, Kırşehir, Kavak, İnebolu, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, Kayseri, Ürgüp ve Tokat'ta şubeleri bulunmaktaydı. Bkz. Çapa, *age*, s.53; Okur, *agm*, s. 8. Bu örgüte katılan 20 çete elemanının Balkan Savaşında Yunan ordusuna destek olarak gönderilmiştir. Bkz. Yerasimos, *agm*, s. 36.

⁶⁸ Kurt, *age*, s. 92.

⁶⁹ Öztürk, *age*, s. 384; Yerasimos, *agm*, s. 9.

⁷⁰ Kolutek, *agt*, s. 57; Okur, *agm*, s. 9.

⁷¹ Bafra Bölge Komutanı ve Askerlik Şubesi Reisi'nin imzalarıyla gönderilen rapordaki Rum çetelerinin yaptığı vahşet ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bkz. Kurt, *age*, s. 189; Okur, *agm*, s. 9.

⁷² Bkz. Öztürk, *age*, s. 386.

olmak üzere toplam 439 silahlı çetenin bulunduğunu bildirmiştir.⁷³ 21 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir başka raporda ise bölgedeki 40 kadar Rum çetesinin Pontus Devleti kurmak için "düzenli bir program dahilinde toplandığını", 13 Türk çetesinin ise bunlara karşı çalıştığını bildirerek, Pontus çetelerini İslam köylerini yakan, Müslüman halka karşı akla ve hayale sığmaz zulümler yapan bir sürü olarak nitelemiştir.⁷⁴

1919 'dan 1920'nin sonlarına kadar Rum çeteciler tarafından işlendiği tespit edilen suç dökümleri şu şekildedir: Samsun bölgesinde 40 köy, 27 çiftlik yakılmış, 111 köy yağmalanmış, 699 Türk öldürülmüş, 15 Türk dağa kaldırılmış, 13 kadının ırzına geçilmiştir. Çarşamba ve Terme bölgesinde 335 ev yakılmış, 15 Türk öldürülmüş, Amasya'da, 43 ev soyulmuş 25 Türk öldürülmüştür. Merzifon'da birçok Türk'ün malı gasp edilmiş 45'i öldürülmüştür. Vezirköprü'de 66 Türk öldürülmüş, Ortaklar ve Esenler köyleri tamamen yakılıp Nebyan'da yaşanan vahşetin bir örneğini de burada gösterilmiştir. Ladik kazasında 70 Türk öldürülmüş, Küpecik Köyü'nde katliam yapılmıştır. Gümüşhacıköy'de 2 Türk köyü soyulmuş, 34 Türk öldürülmüştür. Havza'da 13 Türk öldürülmüş, birçok kişinin malları gasp edilmiştir. Tokat'ta 30 Türk ve 2 Rum öldürülmüş, Pontus çeteleri bastıkları çevre köyleri yağmalamışlardır. Çeteciler Erbaa'da da 279 Türk'ü öldürmüşler, Şehli ve civar köylerde katliam yaparak yağmalamışlardır.⁷⁵

Sonuç olarak, 1919 ile Haziran 1922 arasında gerek askeri ve mülki makamlardan, gerekse de Merkez Ordusu tarafından tutulan resmi kayıtların da eklenmesiyle, 1715 Türk'ün öldürüldüğü, 591 Türk'ün de yaralandığı belirlenmiş, sayısı tespit edilemeyen dağa kaldırma, tecavüz, işkence gibi suçların yanı sıra, 3723 ev yakılmış, 2000'in üzerinde değişik gasp ve soygun yapılmış ve milyonlarca liralık maddi zarar meydana getirilmiştir.⁷⁶

6. Mütareke Sonrası Pontus İsyanı İle Mücadele

a. Ordu Birlikleri ve Kuvay-ı Milliye'nin Konuşlanması.

19 Mayıs 1919'da 3. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gelen Mustafa Kemal Paşa mütareke ilan edilir edilmez, savaşçı erlerin terhis edildiği, silah ve cephanelerinin ellerinden alındığı ve bunların savaşma yeteneğinden yoksun bırakıldıkları tespitini yaptıktan sonra⁷⁷ Ordu birliklerinin hangi bölgelerde konuşlandıklarına dair bilgi vermiştir. Buna göre; Karadeniz bölgesindeki birliklerin durumunu şu şekildedir: Karargâhı Samsun'da olan 3. Ordu Müfettişliği, emrinde, biri merkezi Sivas olan 3. Kolordu, bu kolorduya bağlı merkezi Amasya olan 5. Kafkas Tümeni, diğeri merkezi Samsun'da bulunan 15. Tümen ile merkezi Trabzon olan 15. Kolordu'ya bağlı 3. Tümen bulunmaktadır.⁷⁸

18 Haziran 1919 tarihi itibarıyla Maçka'dan Gümüşhane'ye kadarki bölgede iki Jandarma Taburu görev yapmakta olup, Samsun ve Amasya'da bulunan jandarma birliklerinin yetersizliği yüzünden Pontus çetelerinin faaliyette bulunduğu bölgelerde etkili mücadele yürütülememektedir.⁷⁹ Mutasarrıf Ethem Bey'in Bab-ı Ali'ye bildirdiğine göre, ellerindeki jandarma birliği sadece cezaevi ve postaneyi koruyacak kadar kuvvete sahip bulunmaktadır.⁸⁰ Bu yüzden mahalli polis ve jandarma birliklerinin yanı sıra bölgeye asker takviyesi yapılmıştır. Bu amaçla 15. Kolordu'ya bağlı 3. Kafkas Tümeni'nin 8. Alayı Trabzon-Gümüşhane mıntıkasına, 11. Alay'ı Arhavi ve Hopa'ya sevk edilmiş, Tümen karargâhı ise Trabzon'da görevlendirilmiştir. Birliklerin intikalleri Haziran 1919 sonuna doğru tamamlanmış, söz konusu tümen Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Arhavi, Hopa hattında konuşlandırılmıştır.⁸¹

İçleri boşaltılan düzenli birliklerin yanı sıra, İzmir'in işgali üzerine, ilk teşkilatlanmaları Ege bölgesinde görülen, Kuvayı Milliye birlikleri Milli Mücadele'de aktif rol almaya başlamışlardır.⁸² Karadeniz bölgesinde ise

⁷³ Bkz. Öztürk, *age*, s. 394.

⁷⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 263.

⁷⁵ Kurt, *age*, s. 189-350.

⁷⁶ Sadece Ocak-Haziran 1922 tarihleri arasında 123 asker şehidimiz vardır. Bkz. Kurt, *age*, s. 345; Sarıhan, *age*, s. 144.

⁷⁷ Mütarekenin imzalandığı tarihlerde Osmanlı Ordularının mevcudu yaklaşık 400.000 karardır. 22 Ocak 1919 'a kadar 10.000 subay 264.000 asker birliklerinden terhis edilmiş 25 Ocak 1919 dağılık halde 50.000 civarında bir mevcudun kaldığı bildirilmiştir. Terhislere jandarma birlikleri de dahil edilmiştir. Bkz. İsmail Efe, "30 Ekim 1918'den Ocak 1921'e Teşkilat, Tenkizat ve İcraatlarıyla Türk Jandarması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi S.B.F., Dergisi*, 7/1, 2006, s. 586.

⁷⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2017, s. 5.

⁷⁹ Efe, *agm*, s. 591; *Türk İstiklal Harbi*, s. 144.

⁸⁰ Bkz. Öztürk, *age*, s. 394.

⁸¹ Uğur Üçüncü, "Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlar ve Pontus Hareketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, s. 131.

⁸² Kuvayı Milliye'nin ilk merkezleri Denizli, Alaşehir, Soma, Balıkesir, Salihli, Akhisar ve Bandırma'dır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1919-1922)*, C.II, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 153.

daha çok Rum çetelerine karşı mücadele veren Müslüman guruplar bulunmaktadır. Doğu Karadeniz'deki Kuvayı Milliye kuvvetlerinin başına Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle karargahı Trabzon'da Bulunan Halit Bey atanmıştır. Gümüşhane, Torul, Şiran, Kelkit mntikasında Teğmen İbrahim komutasında, IV. Gurup adında, 1.000 kişilik bir kuvvet hazırlanmıştır.⁸³ Gümüşhane'deki Kuvayı Milliye teşkilatının başında ise Binbaşı Vehbi Bey bulunmaktadır.⁸⁴

Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti ile Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziye Cemiyeti, Karadeniz bölgesinde faaliyette bulunan yerel örgütlenmelerin başında gelmekteydi. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 19 Şubat 1919 tarihinde, 11 kişilik bir merkez heyeti tarafından kurulmuştur. Dernek, Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Ordu'da şubeler açmıştır. İzmir'in işgali öncesinde sadece basın yayın yoluyla mücadele programını izlerken, İzmir'in işgalinden sonra 22 Mayıs 1919'da topladıkları kongrede başta silahlı mücadele olmak üzere, asker toplaması, işgale karşı mitingler düzenlenmesi, kamuoyu oluşturmak için telgrafların çekilmesi ve doğu vilayetlerinin katılımıyla bir kongrenin tertip edilmesi için kararlar alınmıştır. Kongre sonrasında Topal Osman Ağa ile temasa geçilerek yürütülecek silahlı mücadele için anlaşmaya varılmıştır.⁸⁵

Rum ve Ermeni çetelerine karşı az sayıda da olsa Türk çeteleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en ünlüsü Giresun'da Topal Osman Ağa'nın grubudur. Topal Osman Ağa, Pontusçulara karşı şiddetli bir sindirme hareketine girişmiş ve çetelerin etkilerinin kırılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.⁸⁶

Ocak 1919 tarihlerinde İstanbul'da kurulan Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin ise Rize ve Of'ta şubeleri bulunmaktadır. Bu cemiyet Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bir uzantısı olarak kurulmuş olup, Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti'ne muhalif bir çizgidedir. Bölgede yok denecek kadar az bir etkisi olsa da Pontus Hareketiyle iş birliği içerisinde olması konumuz açısından önemli bir noktayı teşkil etmektedir.⁸⁷ 18 Nisan 1919'da Trabzona hareket eden Kazım Karabekir Paşa'nın hatıralarında: "Fransız temsilcisi dehşetli bir Türk Aleyhtarıydı. Trabzon'da "Adem-i Merkeziyet Cemiyeti diye birkaç kişilik zayıf bir şey var Fransız temsilcisinin nüfuzunda" diyerek söz konusu derneğin çalışmalarını hakkında bilgi vermektedir.⁸⁸

b. Merkez Ordusu'nun Kurulması ve Faaliyetleri

Pontus kalkışmasının bastırılması için bölgedeki askeri tedbirlerin artırılmasına rağmen sorunun biran önce sonlandırılması ve operasyonların tek bir merkezden idare edilebilmesi için 9 Aralık 1920 tarihinde "Merkez Ordusu" teşkil edilmiştir.⁸⁹ Komutanlığına Nurettin Paşa atanmış, Amasya merkez olmak üzere Sivas, Canik Vilayetleri, Sinop, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat mutasarrıflıkları Merkez Ordusu'nun sorumluluk sahasına verilmiştir.⁹⁰

Merkez Ordusu, 3. Kolordu lağvedilerek, bu kolorduya ait 5. Kafkas Tümeni 15. Tümen, Sivas'ta yeniden kurulması düşünülen 6. Atlı Piyade Tümeni ve 13. Bağımsız Süvari Tugayı'ndan oluşturulmuştur.⁹¹ Mevcudu 10.000 olan⁹² Merkez Ordusu'nun kadrosuna emniyet teşkilatı, asayiş bölükleri, polis teşkilatı ve amele taburları da dahil edilmiştir.⁹³

⁸³ Bu gurubun içerisinde Topal Osman Ağa, Katip Ahmet Efendi, Hacı Emin Efendi, Karaibrahimzade, Dumaşzade Hüsnü Ağa, Tokatlı Ziya Bey bulunmaktadır. Bkz. Üçüncü, agm, s. 124.

⁸⁴ M. Kemal Paşa'nın 24 Mayıs 1919'da Harbiye nezaretine çektiği telgrafta, Rum çetelerinin bölgede yaptıkları eylemleri anlatmış, Müslüman çetelerinin ise herhangi bir siyasi amaçlarının olmadığını, otorite boşluğundan kaynaklanan nedenlerle ortaya çıktıklarını belirtmiştir. Bkz. Üçüncü, agm, s. 124. Hüsamettin Ertürk, Hasan İzzettin Dinamo ve Erden Menteşoğlu Topal Osman'ın bu dönemde Havza'da Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü iler sürülmektedir. Bkz. Öztürk, age, s. 527.

⁸⁵ Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti doğu illerinde yapılması kararlaştırılan kongre için Erzurum Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz ve Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine de telgraflar çekti. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de aynı zamanda büyük bir kongre toplamak için çalışıyordu. Bkz. Ergün Aybars, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tedkik Heyeti" *Tarih İnceleme Dergisi, II, Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları*, İzmir 1984, s. 163; Çapa, age, s. 100.

⁸⁶ Kılıç, agm, s. 499.

⁸⁷ Bu cemiyet, Mart 1919 tarihinde, "Büyük Ermenistan" projesine karşı, "Pontus Federasyonu" fikrinin kabul edilmesi için, Paris Konferansı'na katılmak üzere, İstanbul'daki bazı Pontus gazete ve teşkilatıyla ilişkiye geçerek ortak bir komisyon oluşturmak kararı almışlardır. Bu nedenle, iki cemiyet genellikle birbirleri ile karıştırılmıştır. Bkz. Çapa, age, s. 100.

⁸⁸ Kolutek, agt, s. 47.

⁸⁹ BCA, 9 Aralık 1920, yer no: 2-22-4; M. Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de Mecliste yaptığı konuşmada: "... asayiş meselesini halle memur kuvvetlerin büyücek bir komuta altında birleştirilmesi lüzumuna ihtiyaç vardır.." tespiti bulunmuştur. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 145. "...Pontus eşkiyasının dönüp dolaştığı yerlerde, halkı silahlandırılarak milli teşkilat kuruldu" sözleriyle işini şansa bırakmayan Mustafa Kemal, cephe gerisini garanti altına almak için zamanı geldiğinde Merkez Ordusu'nu kurdu muştur. Bkz. Öztürk, age, s. 394.

⁹⁰ Öztürk, age, s. 395.

⁹¹ Atlı Tümen sonradan 14 Süvari Tümenine dönüştürülmüştür. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 145-6.

⁹² Aynı dönemde Rum çetecilerin sayısı 25.000 civarında gösterilmektedir. Bkz. Çapa, age, s. 115. 1922 yılında mevcudu 22.000'e çıkarılmıştır. Bkz. *Türk İstiklal Harbi*, s. 149.

⁹³ Merkez ordusu Komutanı Nurettin Paşa, silahlı Rum çetelere karşı, bazı Türk Köylerini "oymak teşkilatı" adı altında düzenleyip silahlandırarak, Şefik Avni Bey'i bu teşkilatların başına atamıştır. Bkz. Öztürk, age, s. 395.

Batı cephesindeki gelişmeler üzerine Merkez Ordusu'nun kadrolarında değişikliğe gidilmiştir. Haziran 1921 tarihi itibarıyla kadrosunda yer alan birlikler şu şekilde düzenlenmiştir: 2 Piyade Tümeni, 1 Süvari Tümeni, 7 Piyade Alayı, 2 Süvari Alayı, 1 Hücüm Taburu ve 1 Topçu bataryası olmak üzere birlikler Amasya, Merzifon, Samsun, Karamut, Kavak, Tokat, Çorum, Sivas, Bünyan, Erbaa, Ladik merkezlerinde konuşlandırılmışlardır.⁹⁴ Ayrıca Giresun'da kurularak komutanlığını Topal Osman Ağa'nın yaptığı 42. Piyade Alayı 16 Nisan 1921 tarihinde Samsun'a intikal ettirilerek Merkez Ordusu emrine katılmıştır.⁹⁵

Tenkil Harekatı ilk olarak 26 Aralık 1920'de TBMM'nin aldığı bir kararla, bölge Rumların elinde bulunan silahların toplanması ve amele taburları için yaşı müsait olanların silah altına alınmak üzere askere çağrılmasıyla başlamıştır. Harekat boyunca 2.500 tüfek ile 1.200.000 mermi ele geçirilmiştir. Silahların toplanması emrine karşı çıkan çok sayıda Rum Bafra'daki Nebyan Dağı'na çıkarak⁹⁶ isyancı çetelere katılmıştır. Çetelere katılan Rumların geri dönenlerin affedilecekleri ilan edilmesine rağmen yapılan çağrıya uyulmamıştır.⁹⁷ 1921 yılının Şubat ve Nisan ayları içerisinde Nebyan Dağı'na iki askeri harekat düzenlenerek Mayıs sonlarına doğru çetelerin büyük bir kısmı dağıtılmıştır.⁹⁸

7 Haziran 1921'de Yunan harp gemilerinin İnebolu'yu bombardımana tutmaları üzerine,⁹⁹ Meclis 16 Haziran'da Karadeniz sahillerini "*harp sahası*" ilan edilmesine hükmetmiş, bölgede yaşayan 15-50 yaşları arasındaki tüm erkek Rumların da iç bölgelere "*göç ettirilmesi*" kararını almıştır.¹⁰⁰ Göç kararının arka planında Yunan birliklerinin Batı Anadolu'da girişecekleri ileri harekatta Pontus çetelerinin Türk Ordusunu arkadan vurmaları ihtimali büyük oranda etkili olmuştur.¹⁰¹

Sevk güzergahı üzerindeki Rum köylerinde saklan Rum çeteleri sürgüne gönderilen kabilelerin dağıtılması için sık sık baskınlarda bulunmuştur.¹⁰² Özellikle Kavak'ta meydana gelen baskın sırasında, birçok Rum göçmenin yanı sıra, her iki taraftan da kayıplar yaşanmıştır.¹⁰³ Merkez Ordusu kayıtlarına göre Kasım 1921 itibarıyla Samsun, Amasya, Sivas, Ordu, Tokat, Çorum, Sinop ve Giresun'dan toplam 63.844 Rum iç bölgelere göç ettirilmiştir.¹⁰⁴

O zamanki şartlar içerisinde yürütülen, göç ettirme gibi, radikal kararların uygulanmasında Merkez Ordusu'nun faaliyetleri eleştiri ve şikayet konusu olmuştur. Göç kararlarının uygulanmasına karşı çıkan yerel Rum ve Müslüman eşrafın yaptıkları itirazların Meclis'e kadar taşınarak, İtilaf Devletlerinin hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de TBMM Hükümetine protesto notaları verdikleri görülmektedir.¹⁰⁵ Nurettin Paşa, Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey ve Lazistan Mebusu Ziya Hurşit tarafından eleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise Meclis'te yaptığı konuşmada Nurettin Paşa'yı desteklemiştir.¹⁰⁶ 3 Kasım 1921'de Erzincan Mebusu Emin Bey'in Nurettin Paşa'nın görevden alınarak yargılanması için verdiği tkrir kabul

⁹⁴ *Türk İstiklal Harbi*, s. 149.

⁹⁵ *Türk İstiklal Harbi*, s. 147.

⁹⁶ Serpil Sürmeli, "Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa'nın Pontus İhaneti Hakkındaki Açıklamaları", Atatürk Üniversitesi Uluslararası Hakemli Atatürk Dergisi, Vol. 4, no. 1, Jan. 2004. s. 24, 25; Öztürk, *age*, s. 395.

⁹⁷ Çapa, *age*, s. 116; Öztürk, *age*, s. 396.

⁹⁸ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150; Kurt, *age*, s. 387. Toplanan silahların büyük bir kısmı sadece Samsun bölgesine aittir. Bkz. Çapa, *age*, s. 116.

⁹⁹ Yunanlıların bombardımanının arkasından 9 gemi ile Samsun'a çıkarma yapılacağı haberleri alınması, bölgenin harp sahası ilan edilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bkz. Öztürk, *age*, s. 398.

¹⁰⁰ Öztürk, *age*, s. 399; Çapa, *age*, s. 116.

¹⁰¹ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150; Kurt, *age*, s. 387. Alınan kararda Rumların geride bıraktığı mal ve gayrimenkullere tecavüz edilmemesi, geride kalan kadın ve çocukların ırz ve can güvenliklerinin sağlanması ve aykırı hareket edenlerin İstiklal mahkemelerinde yargılanacakları kabul edilmiştir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰² Güzergah üzerindeki Rum köylerinin kaldırılarak sevkların daha güvenli yapılması sağlanmıştır. Bkz. Kurt, *age*, s. 388.

¹⁰³ *Türk İstiklal Harbi*, s. 150. İtilaf Devletleri iç bölgelere göç politikasından dolayı, Meclis'e, 18 Temmuz ve 21 Eylül 1921 tarihlerinde iki kez protesto notası vermişlerdir. Bu notalar 17 Kasım 1921 tarihinde Türk Dışişleri vekâletince karşı bir notayla cevaplanmıştır. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰⁴ Canik Mebusu Emin Bey, Giresun ve Ordu Livaları dahil 93 bin Rum'un ancak yarısının içbölgelere göç ettirildiğini, aralarında yaşlı, kadın ve çocukların da bulunduğu 35-40 kişinin dağlara sığındığını söylemiştir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 401.

¹⁰⁵ Trabzon milletvekili Hafız Mehmet Efendi ile Samsun eşrafından 56 Müslüman tüccar TBMM'ye başvurarak, sürgünlerin ertelenmesini istemişler, 17 Temmuz 1921'de belediye binası önünde gösteri düzenleyerek, sürgünlerin durdurulmaması halinde Müslümanların da kenti terk edecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine Nurettin Paşa, "Rum muhibbibi olduğu ve hatta Pontus müşavirliğini maal iftihar ettikleri" gerekçesiyle haklarında soruşturma başlatmış ve şehir dışına çıkmaları yasaklanmıştır. Bkz. Öztürk, *age*, s. 400.

¹⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa 3 Kasım 1921'de Mecliste yaptığı konuşmada: "...*fakat pek nazik dönemlere rastladığı için ordu komutanlarının tebdiline bende kanaat uyanmamıştır*" diyerek Nurettin Paşa'nın görevden alınmasına karşı çıkmıştır. Bkz. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.114. ; Atatürk, *age*, s. 424; Öztürk, *age*, s. 400. M. Kemal Paşa Doğu ve Batı Kumandanlarına "Haşbihal" biçiminde yazılan yazıda, Meclis'te bazı kişilerin kumandanları hedef aldıkları, bu kişilerle mücadele edileceğini bildirdi. "Nurettin Paşa, her işinde genel bir şikayete meydan veriyor, Ordu, yalnız cephe ile meşgul olursa Meclis çoğunluğu da tatmin edilmiş olur" demiştir. Bkz. Sarıhan, *age*, C. IV. s. 142.

edilerek görevden alınmıştır.¹⁰⁷ İtilaf Devletleri'nin notalarına ise Dışişleri Vekili Yusuf Bey tarafından 2 karşı nota ile cevap verilerek uygulamaların haklılığı savunulmuştur.¹⁰⁸

Merkez Ordusu 8 Şubat 1922 tarihinde lağvedilerek emrindeki birlikler merkezi Samsun'da bulunan 10. Tümen'in emrine verilmiştir.¹⁰⁹ Görev yaptığı süre içerisinde arama tarama faaliyetleri sonucu 10.886 çeteci sağ (teslim veya af), çarpışmalar sonucu 11.188 çeteci de ölü olarak ele geçirilmiştir.¹¹⁰

c. İstiklal mahkemeleri

Merkez Ordusu'nun Tenkil Harekatı boyunca idari ve önleyici tedbirler kapsamında İstiklal Mahkemeleri de devreye sokulmuştur. İstiklal Mahkemeleri Ergün Aybars'ın tanımlamasına göre; Milli Mücadele'nin kazanılmasında büyük etkileri olan, zamanına göre ulusal inançtan veya ihtiyaçtan doğan "devrim ve ihtilal mahkemeleridir".¹¹¹ Bu mahkemeler dönemin olağanüstü şartları içerisinde başta askeri firarların önlenmesi, iç isyanların bastırılması, casusluk, görevi kötüye kullanma gibi ağır suçlarda hızlı ve etkili yargılama yapılması için kurulan olağanüstü mahkemeler olarak tanımlanabilir.¹¹²

Merkez Ordusu 31 Ocak 1921'de Sivas İstiklal Mahkemesi'nin de onayıyla yapılan istihbarat faaliyetleri sonucu, 75 Samsunlu Pontusçu Rum'un isimlerini tespit etmiştir. 3 Şubat'ta belirlenen adreslere yönelik aramalar yapılmış, 56 Rum tutuklanarak 23 Rum Amasya'ya (Sivas)¹¹³ İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir.¹¹⁴ 9 Şubat 1921'de Vekiller Heyeti'nce, Karadeniz bölgesinde halkı "zehirleyen" İstanbul ve İzmirli papazların yurt dışına çıkarılmasına yönelik bir kararname çıkartmıştır.¹¹⁵ Şubat ayı içerisinde, Samsun Metropolit binasında çıkan belgelerde Fatsa, Ünye, Kırşehir, Kavak, İnebolu, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, Kayseri, Ürgüp ve Tokat'ta örgütlenmiş bir Rum cemiyetinin varlığı tespit edilmiştir.¹¹⁶

Ele geçirilen önemli belge ve dokümanların ışığında, Merzifon Amerikan Kolejine, Şubat ayı içerisinde baskın yapılmıştır. Yapılan aramalarda Pontusçu bir örgütlenme ve Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki Hıristiyanlara yönelik çalışmalarına dair çok sayıda delil ele geçirilerek, birçok öğretmen, yönetici ve öğrenci tutuklanmıştır.¹¹⁷ Tutuklananların yargılamaları 20 Ekim 1920 ile 15 Mart 1921 tarihleri arasında Sivas (Amasya), 30 Temmuz 1921 ile 31 Temmuz 1922 tarihleri arasında Samsun (Amasya)¹¹⁸ İstiklal Mahkemelerinde yapılmıştır.¹¹⁹ Mahkemeye çıkarılan Pontusçu sanıklara yöneltilen suçlar şu şekildedir:

- 1- Nüfus çoğunluğunu sağlamak için muhacirler getirerek yerleştirmek, onlara silah ve para temin etmek.
- 2- Silahlı guruplar teşkil ederek Pontus Cumhuriyeti tesisi için Osmanlı topraklarından bir kısmını ayırarak ayrı bir hükümet teşkil etmek.
- 3- Siyasi, milli, fikri ve silahlı olarak Rum milli emellerinin tahakkukuna çalışmak.
- 4- Bu faaliyetler sırasında işkence, cinayet, gasp, yakma ve tahribat, ırza tecavüz gibi suçlar işlemek.¹²⁰

¹⁰⁷ Nurettin Paşa 10 maddelik gerekçeyle Ankara'da mahkeme edilmiş ve kararın ağır bulunduğu karar verilmiştir. 17 Ocak 1922'de Meclis'te yapılan I. Celsede, mahkeme kararının açıklanması üzerine, Erzincan mebusu Emin Bey: "Tahrir neticesi alınan bu karardan vazgeçebileceğini" söyleyerek yargılama kararı değiştirilmiştir. Bkz. Balkaya, *age*, s. 115. Mustafa Kemal Paşa : "Meclis'in Nurettin Paşa hakkında verdiği kararı ağır buldum.....Paşa'ya ağır muameleye maruz kalmaktan kurtardım, 8 ay sonra I. Ordu Komutanlığına tayin etik" diyerek konuya açıklık getirmiştir. Bkz. Atatürk, *age*, s. 424; Sarıhan, *age*, C. IV, s. 86, 236.

¹⁰⁸ Sarıhan, *age*, C.IV, s. 54, 148; Öztürk, *age*, s. 401

¹⁰⁹ BCA, 09 Şubat 1922, yer no: 5-28-11; Sarıhan, *age*, C. IV. S. 278.

¹¹⁰ 1926'da çıkarılan bir yasa ile Pontus harekatında yararlılık gösteren 164 kişi İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Bkz. BCA, 25 Mart 1926, yer no: 195-336-5, dosya ek: 232; *Türk İstiklal Harbi*, s. 150. ; Kolutek, *agt*, s. 103.

¹¹¹ İstiklal Mahkemeleri kuruluş tarihi olan 11 Eylül 1920'den itibaren birinci, ikinci ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç dönem halinde Meclis tarafından görevlendirilmişlerdir. Bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara 2009, s.50.

¹¹² Aybars, *age*, s. 402.

¹¹³ 17. Şubat 1921 de görevlerine son verilen ilk dönem istiklal mahkemesi içinde olan Sivas İstiklal Mahkemesi'nin yerine Pontus davalarının görülmesine Samsun İstiklal Mahkemesi'nce devam edilmiştir. Bkz. BCA, 30 Mart 1921, yer no: 3-18-10, dosya ek: 90-23; Aybars, *age*, s. 86.

¹¹⁴ Öztürk, *age*, s. 396.

¹¹⁵ Sarıhan, *age*, C. III, s. 402.

¹¹⁶ Tespit edilen bu cemiyet "Müdafaa-i Meşruta" adlı silahlı yapılanmadır. Bkz. Kolutek, *agt*, s. 14; Kurt, *age*, s. 64; Öztürk, *age*, s. 396, 476

¹¹⁷ Aybars, *age*, s.116. Ele geçirilen delillerden yola çıkılarak ilk Pontus örgütlenmesinin bu kolejde 1904 yılında başladığı saptanmıştır. Ele geçen deliller arasında mühürler, bayraklar, broşürler, yönetmelikler, kolej müdür ile Samsun Amerikan temsilcisi arasındaki yazışmalar ile diğer Pontus ve Yunan örgütleriyle yapılan yazışmalar vardır. Merzifon Pontus teşkilatı tarafından kolejde çalışan Türk öğretmen Zeki Bey'in öldürüldüğü ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Kurt, *age*, s.369.

¹¹⁸ Sivas ve Samsun İstiklal Mahkemelerinin yargılamaları Amasya'da yapılmış olup resmi evrakların bir kısmında mahkemelerin isimleri Amasya İstiklal Mahkemesi olarak da geçmektedir. Bkz. Çapa, *age*, s.120.

¹¹⁹ Ara dönemde dosyalar divan-ı harplere teslim edilmiştir. Bkz. Aybars, *age*, s. 86.

¹²⁰ Kolutek, *agt*, s.117.

Sivas İstiklal Mahkemesi'nde 280 Rum sanık yargılanmış, 12 idam, 1 gıyaben idam, 109 müeccelen idam, Samsun İstiklal Mahkemesi'nde ise 3'ü Müslüman 177 idam, 74 gıyaben idam cezaları vermiştir.¹²¹

SONUÇ

Mütareke sonrası, ülke genelinde yürütülen Milli Mücadele'de hem dış güçlerin işgal kuvvetlerine, hem de içeride kışkırtılan eşkıyaya karşı geniş çaplı bir mücadele yürütülmüştür. Doğu Karadeniz bölgesi ve kısmen güneyinde yaşanan Pontus İsyanı, Milli güçleri uğraştıran çok önemli bir mücadeledir. Yunanistan'ın bağımsızlığıyla adeta bir ütopya olarak başlayan, fakat zaman içerisinde önemli kazanımlarla güçlenen "Megali İdea" hareketi Pontus sorununun kaynağını teşkil etmektedir. Yunanistan bu amaçla fikri temellerinin olgunlaştırılması için Anadolu genelinde, Batılı Emperyalist destekçilerinin yardımlarıyla, misyonerlik faaliyetleri adı altında örgütlenme çalışmalarına yönelmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Emperyalist devletlerce Batı Anadolu'nun, savaşa dâhil edilmesi karşılığında, Yunanistan'a bırakılması teklif edilmiştir. Yunanistan, Anadolu'ya asker çıkarıp işgallere başlamış, Doğu Karadeniz hakkındaki emellerine paralel olarak da Pontus İsyanını kışkırtmıştır.

Pontus meselesinde Yunanistan'ın desteği başat bir rol oynamakla beraber İngiltere, ABD, Rusya ve Fransa'nın da önemli desteği olmuştur. ABD misyonerlik faaliyetleriyle Anadolu'daki bölünmenin altyapısının hazırlanmasında en önemli görevlerden birini üstlenmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Pontus çetelerinin silahlandırılıp eğitilmesine kadar çok geniş bir alanda destekleri ortaya çıkarılmıştır.

Pontus İsyanı sebebiyle ordu birliklerinin önemli bir kısmı bölgeye kaydırılmıştır. İsyanın bastırılması için kurulan Merkez Ordusu, TBMM'nin aldığı kararlarla, tenkil ve sürgün görevlerini icra etmiştir. 1921- 1922 dönemi Pontus tenkil hareketinin en yoğun olduğu dönemler olmuştur. Şubat 1923'e doğru bölgede büyük ölçüde kontrol sağlanmıştır.

Merkez Ordusu'nun takibi sonucu İsyanı yardım edenler, yönetenler ve yakalanan eşkıya elemanları İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanarak etkili cezalara çarptırılmışlardır. Sivas ve Samsun İstiklal Mahkemeleri bölgede görevlendirilmişler, her iki mahkemenin yargılamaları Amasya'da yapılmıştır. 9 Eylül 1921-6 Şubat 1923 tarihleri arasında yürütülen faaliyetler sonucunda bölge tamamen isyancılardan temizlenmiş, geriye kalan Rumlar Lozan Antlaşması'yla Yunanistan'a gönderilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, 02Haziran 1924, yer no: 250-690-5,dosya ek, 431 C.

BCA, 9 Aralık 1920, yer no: 2-22-4.

BCA, 25 Mart 1926, yer no: 195-336-5,dosya ek: 232.

BCA, 30 Mart 1921, yer no: 3-18-10, dosya ek: 90-23.

BCA, 09 Şubat 1922,yer no: 5-28-11.

Kitaplar

ALBAYRAK Haşim, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus*, Babıali Kitaplığı Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

ALPASLAN Meltem Doğan, *Eski Anadolu Tarihi*, AÖF, 2268, Eskişehir 2013.

AYBARS Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara 2009.

¹²¹ Tenkil hareketinde hukuka bağlı kalınması açısından ve suçluların askeri birlikler tarafından yok edildiği kanısını yıkmak için yargılamaların divanı harplerce değil İstiklal Mahkemelerince yapılması kararı alınmıştır. Bkz. Aybars, *age*, s. 86,119. Giresun Metropoliti gıyaben idam cezasına çarptırılanların içindedir. Bkz. Öztürk, *age*, s. 403.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.

ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Şubat 2017.

BALKAYA İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi*, Serender Yayınları, Trabzon 2001.

ÇELİK Yüksel, *Osmanlı Tarihi(1789-1876)*, AÖF, 2389, Eskişehir 2013.

DANIŞMEND İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Doğu Kütüphanesi Ofis Yayıncılık, İstanbul 2011.

DEMİR Uğur, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, AÖF, 2838, Eskişehir 2013.

GÖKÇEN Salim, *Ortodoks Üçgeni, Yunanistan, Patrikhane ve Pontus*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

GÜLER Ali, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rizeliler Kültür Dayanışma Derneği, Ankara 1995.

Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.

İNALCIK Halil, *Devlet-i Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

KURT Yılmaz, *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995.

MCCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

OKUR Mehmet, "Pontus Meselesinin Ortaya çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz*, S. 14, 2007, ss. 1-28.

ÖZTÜRK Özhan, *Pontus*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.

SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

SONYEL Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Türk İstiklal Harbi, *İç Ayaklanmalar*, C. IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

Tezler

KOLUTEK Mikail, *Tarihsel Perspektifiyle Pontus Meselesi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2007.

Makaleler

AÇIKKAYA Savaş, "Türkiye'nin Garb Meselesi- Yunan Gâilesi", *Tarih Dergisi*, S. 54, İstanbul 2012, ss. 173-192.

ALAN Gülbadi, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2001, ss., 183-208.

AYBARS Ergün, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tedkik Heyeti" *Tarih İnceleme Dergisi*, II, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, ss. 159-201.

EFE İsmail, "30 Ekim 1918'den Ocak 1921'eTeşkilat, Tenkiset ve İcraatlarıyla Türk Jandarması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 7/1, 2016, ss. 583-602.

GÜNAY Necla, “Filiki Eteryay Cemiyeti”, *Gazi üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 2005, ss. 263-287.

KILIÇ Pelin İskender, “Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları”, *International Preiodical For The Language, Literature And History of Turkic*, Volume, 6/2, Sıpring 2011, ss. 485-502.

NTOKME Outke Kırılı, “Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü Megali İdea” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, 2010, ss. 401-424.

SÜRMEİLİ Serpil, “Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa’nın Pontus İhaneti Hakkındaki Açıklamaları”, *Atatürk Üniversitesi Uluslararası Hakemli Atatürk Dergisi*, vol. 4, no.1, pp. 17-28, January 2004, ss. 17-28.

ŞAHİN Cemalettin, BELGE Rauf, “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, Eylül-Ekim 2016, ss. 439-467.

ÜÇÜNCÜ Uğur, “Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane’de Rumlar ve Pontus Hareketi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, ss. 107-142.

YALÇIN Emruhan, “Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea”, *İİSBF Sos. Bil. Dergisi*, C. IV, S. 7, Aralık 2017, ss. 33-48.

İnternet

PEHLİVANLI Hamid, “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, Atatürk Araştırma Merkezi, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>, 28.12.2018, ss. 1-17.

YERESİMOS Stefanos, “Pontus Meselesi (1912-1923)”, file:///C:/Users/%C3%B6gedey/Downloads/3233-Pontus_Meselesi-1912-1923-Stefanos_Yerasimos-60s%20(1).pdf., 28.12. 2018.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 97-126.
Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

TUĞRUL OTAÇ*

ÖZET

İkinci Dünya Savaşının başlangıcı ile “aktif tarafsızlık” ilkesini strateji edinen Türkiye’nin bu amaç için hangi yöntemleri belirlediği ve bunları Müttefiklere karşı nasıl uyguladığı sorusu önemli bir nokta oluşturmaktadır. Savaş süresince hem Müttefik hem de Mihver Devletleri’nden sürekli baskı gören ve sıkıştırılan Türkiye, bu durumdan kararlı duruşu sayesinde kurtulmayı bilmiş, müttefikleri kendi askeri ve ekonomik durumunu gerekçe göstererek ikna etmiştir. Savaşın anahtar noktası olan konferanslar sürecinde, Türkiye ile yapılan Adana ve Kahire Konferanslarının Müttefikler açısından önemi ve Türkiye’nin burada izlediği politikanın savaş dışı kalmasını sağlaması dikkat çekicidir. Türkiye, Kahire Konferansı sonrası askeri yardım taahhüdü karşılığında, savaş sonrası düzen içinde kendine bir yer edinme amacıyla savaşa girmeyi kabul etmiştir. Yalta ve Potsdam Konferanslarında Sovyetlerin Boğazlar ve Kars-Ardahan illerine yönelik isteklerini, İngiltere ve ABD’nin desteğini alarak etkisiz hale getirmiştir. Müttefik isteklerine uygun olarak 2 Ağustos 1944’te Almanya ile tüm ilişkilerini kesmiş ve savaş sonucunun belli olduğu söylenebilecek bir tarih olan 23 Şubat 1945’te ise savaş ilan etmiştir. Bu şekilde Türkiye, Anadolu topraklarını savaşın yıkıcı etkilerinden korumayı başarmıştır.

Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı çerçevesinde yapılan konferanslar ve Türkiye’nin buradaki konumu ele alınmıştır. Bu dönem içerisindeki olaylarla ilgili Başbakan ve diğer yetkililerin değerlendirmeleri sunulmuş ve dış politikanın çerçevesi anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun dışında Türk Basınının da konferanslar hakkındaki açıklamaları yer almıştır. Diğer taraftan Türkiye’nin Müttefik ve Mihver Devletleri ile yaptığı ihracat ve yardım antlaşmaları çerçevesindeki askeri malzemelere ilişkin bilgiler, birinci elden kaynaklardan yararlanılarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye, Almanya, İngiltere, ABD, Sovyetler Birliği, Aktif Tarafsızlık.

THE ALLIES CONFERENCES IN THE SECOND WORLD WAR AND THEIR IMPORTANCE FOR TURKEY

ABSTRACT

With the beginning of the Second World War, the question of how Turkey that ensured the strategy of the “active neutrality” principle determines what methods for his purpose and the question of how to apply them against the allies constitutes an important point. During the War, Turkey that was pressured and forced by both Allies and Axis succeeded to escape from this with its determined stance and convinced the Allies by indicating its own military and economic situation. In the process of conferences, which are key point of the War, the importance of Adana and Cairo Conferences, which were taken part with Turkey, for the Allies and the policy of Turkey, ensuring that remain it out of the War, is remarkable. After the Cairo Conference, in return of the military aid commitment Turkey accepted to be in the War with the aim of taking a position after the war. The requests of the Soviets about the Straits

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, tugrulotac@sdu.edu.tr

and Kars-Ardahan cities in the Yalta and Potsdam Conferences were neutralized by the support of England and USA. According to the requests of Allies, it interrupted all relations with Germany on 2 August 1944 and declared war on 23 February 1945, which is a date that can be described to be certain of result of the War. In this way, it saved its own lands from the destroying effects of this.

This study dealt with the Conferences that was made in the frame of the Second World War and the status of Turkey. The framework of foreign policy was tried to be explained by the way of providing the estimations of the Prime Minister and other officials about the events in this period. The statements of the Turkish press about the Conferences was included. On the other hand, some information about the military equipments in the framework of aid agreements and the exportation with the Allies and Axis States was indicated by using the primary sources.

Keywords: The Second World War, Turkey, Germany, England, USA, Soviet Union, Active Neutrality.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1930'lu yılların sonu, Türkiye'nin dış politikasında birçok gelişmenin başladığı bir dönemdir. Savaşın başlangıcında Türkiye'nin dış politikadaki amaçları, Atatürk'ün stratejisinden esinlenerek belirlenmiştir. Atatürk'ün vefatı üzerine Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü kuşkusuz bu sürecin en önemli aktörüdür. İnönü'nün yanında Şükrü Saraçoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlığı, yine Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş Numan Menemencioğlu'nun da bu alandaki uzmanlığı sayesinde belirlenen strateji, Türkiye'nin dış politikasına güçlü bir şekilde yansıtılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı, Almanya'da Adolf Hitler ve İtalya'da Benito Mussolini'nin iktidara gelmeleriyle benimsedikleri yayılcı politika ve buna bağlı işgal planları neticesinde başlamıştır. Almanya'nın savaşa girmesindeki en belirgin siyasal sebep Versailles Antlaşması ve onun getirdiği ağır yükümlülükler olmuştur. İtalya ise Akdeniz'i bir Roma gölü haline getirerek Roma İmparatorluğu'nu diriltme düşüncesi ile harekete geçmiştir. Savaş başlamadan önce İngiltere ve Fransa, Almanya ile İtalya'yı daha yatıştırabilmek için çabalamışlardır. Bu dönem Türkiye'nin Hatay Sorununu çözmeye çalıştığı ve Boğazların statüsünü kendi lehine çevirmek adına girişimlerde bulunduğu bir dönemdir. Boğazların idaresi, Atatürk'ün dış politika ilkeleri sayesinde, 1936 yılında imzalanan Montreaux Boğazlar Sözleşmesi ile savaş yapılmadan Türkiye'ye bırakılmıştır. Hatay ise savaşın başlangıcı olan 1939 yılında anavatana katılmıştır. Sonraki süreçte Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalamış, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Moskova'ya giderek Sovyetler Birliği ile görüşmeler yapmış, ancak Sovyetlerin Montreaux Boğazlar Sözleşmesi statüsünde kendi lehlerine değişiklik yapılması istekleri nedeniyle bu görüşmeden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Türk Hükümeti, her iki taraf ile yaptığı antlaşmalar sayesinde, aktif tarafsızlık ilkesini ve temkinli yaklaşımını savaş süresince sürdürmüştür. Müttefiklerin savaşta üstün konuma gelmeleri ile Türkiye'nin Sovyet endişesi de artmıştır. Müttefikler yaptıkları konferanslarda Türkiye'yi savaşa sokup doğuda başka bir cephe daha açarak Almanya'yı sıkıştırmayı düşünmüşlerdir.

Türkiye ile bu amaçlara binaen yapılan Adana ve Kahire Konferansları, çok önemli kararların alınmasını sağlamıştır. Bu kararlarda Türkiye'nin askeri malzeme açısından yetersiz olması ve Müttefik yardımlarının gerekliliği, önemli noktaları oluşturmuştur. II. Kahire Konferansında İsmet İnönü'nün, Türkiye'nin savaşa eşit şartlar altında katılması isteği yerine getirilmiştir. Bu konferansta Türkiye'nin askeri durumu konuşulmuş ve Türkiye prensipte savaşa girmeyi kabul etmiştir. Sonraki süreçte ise Türkiye'ye savaşa girmesi, Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını durdurması ve Boğazlardan Alman gemilerinin geçmemesi gibi konularda Müttefikler tarafından baskı yapılmaya başlanmıştır. Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu bu süreçte istifa etmiş ve Şükrü Saraçoğlu ikinci kez, tecrübesiyle hem Başbakanlık hem de Dışişleri Bakanlığı görevini geçici bir süre için yerine getirmiştir. Müttefikler yaptıkları konferanslarda savaş ilan etmediği takdirde Türkiye'nin savaş sonrasında yalnız kalacağını bildirerek savaşa girmesini hızlandırmaya çalışmışlardır. Türkiye bu durumda savaşa girmeyi düşünse de, bunu savaşın son döneminde gerçekleştirmiştir. Konferanslar sürecinin ilerleyen zamanında, Sovyetlerin, Boğazlar ile Kars ve Ardahan illerine yönelik istekleri ön plana çıkmıştır. Sovyetler, Boğazlar konusundaki rejimin Karadeniz'e sahili olan devletler lehine yeniden düzenlenmesini istemiştir.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince belirlemiş olduğu stratejiyi ve diplomasiyi sonuna kadar sürdürmüştür. Bu diplomasi trafiği içerisinde Türkiye'nin belirlemiş olduğu "aktif tarafsızlık" ve

“temkinlilik” politikası, atılan adımların mantıklı olmasını sağlamıştır. Bu süreçte Cumhurbaşkanı İnönü, Başbakan Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanı Menemencioğlu’nun kararlı duruşları ve ülkenin yeniden bir savaş alanı haline gelmesini engelleme istekleri ön planda olmuştur. Türkiye, Müttefik ve Mihver Devletleri ile ilişkilerinde hiçbir tarafa karşı olumsuz bir tavır takınmamıştır. Politikanın bu şekilde yürütülmesinde Türk hükümet yetkililerinin yaptıkları açıklamalar da bunu doğrulamaktadır. Bu da sürdürülen politikanın ne derece dengeli ve tutarlı olduğunu göstermektedir. Türkiye bu süreçte hem Müttefiklerden aldığı yardımlarla hem de Almanya’dan aldığı askeri finansmanla askeri durumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Burada iki türlü taktiğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, savaşa girme konusunda Müttefiklere sunulan tezler ikincisi ise bu tezler üzerinden alınan yardımlar ile askeri gücünü artırmaktır.

1. İkinci Dünya Savaşı Çerçevesinde Türkiye’nin Dış Politika İlkeleri

Türkiye’nin, kurucu lider Atatürk’ün dış politikadaki temel ilkeleri doğrultusunda “milli çıkarların” ve “ülke egemenliğinin mutlak şekilde” korunmasına öncelik verdiği görülmektedir. Böyle bir politikanın ışığı altında yürütülmesi öngörülen diplomasi, iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmeyi ve bu amaçla dünya politikasında ağırlığı olan bazı ülkelerle iş birliği yapmayı gerektirmiştir.¹ Türkiye Cumhuriyeti, dünyanın yeni bir büyük savaşa doğru gittiği dönemde, pek çok önemli iç ve dış sorununu çözüme kavuşturmuş, büyük gelişme ve kalkınma hareketlerini başarıyla gerçekleştirmiştir. Özellikle 1936 Montreaux Boğazlar Sözleşmesi’nin imzalanmasından sonra, dış siyasetinde önemli bir değişim hareketi başlamış ve Batılı devletlerle olan ilişkileri güçlenme yoluna girmiştir.²

1930’lu yıllarda Türkiye, öncelikle Millî Mücadele döneminde savaştığı Yunanistan ile Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması yapmıştır. Ayrıca, 9 Şubat 1934 tarihinde, samimi bir girişimle Yunanistan, Romanya, Yugoslavya arasında Balkan Paktı’nın imzalanmasını sağlamıştır. Önder’in aktardığına göre Mustafa Kemal Atatürk, bu paktın Türkiye’nin sınırlarının korunmasında önemli bir rol oynayacağını ifade etmiştir.³ Bu tutumlar Türkiye’ye barışçı bir çerçevede anlaşmalar yapma ve topraklarını güvende tutma olanağını vermiştir. Yine bu sebeple, Türkiye, İran, Afganistan ve Irak ile 8 Temmuz 1937’de “Sadabad Paktı” adı verilen karşılıklı bir iş birliği antlaşması imzalamıştır.⁴

Bu arada İtalya, Akdeniz’deki emelleri ve adalar ile ilgili tutumu nedeniyle Türkiye tarafından güvenilmeyen bir ülke konumuna gelmiştir. Almanya’nın Versailles Antlaşması’nın zincirlerini kırarak gelişmeye başlaması Batılı diğer devletleri endişelenmeye sevk etmiştir.⁵ Bununla birlikte Almanya’nın Çekoslovakya ve Polonya gibi yerleri işgal etmesi ve “hayat sahası”⁶ politikası izlemeye başlaması, Türkiye’yi de temkinli olmaya sevk etmiş, diğer yandan savaş malzemeleri için yedek parça alımları konusunda Almanya’yla yakın ilişki içinde olmasına sebep olmuştur. Bu durum, Türkiye’nin ekonomik anlamda Müttefiklere karşı hareket serbestisini kısıtlamakla kalmayıp, siyasi durumunu da önemli ölçüde etkilemiştir. Numan Menemencioğlu’nun bu sırada Alman Dışişleri Bakanı Joachim Von Ribbentrop’a bir savaş çıkması halinde Türkiye’nin “tarafsız kalıp sakın sakın yalnızca iç kalkınmasını sürdüreceğini ve yüz yıllık bir açığı kapatması gerektiğini bildiğini” söylemesi kayda değer bir ifadedir.⁷ Almanya’nın ilhak ettiği yerleri İngiltere ve Fransa öncülüğünde 1938 yılında yapılan Münih Konferansı ile alması, gücünü göstermesi ve kabul ettirebilmesi bakımından önemlidir. Türkiye’deki basın da bu olayları yakından izlemiştir. Kılıç’ın aktardığına göre Yunus Nadi, “*Harb Harablığı*” başlıklı makalesinde, bu iki ülkenin Alman isteklerini kabul etmesini barışa hizmet olarak değerlendirmektedir. Almanya ile anlaşma zemini yarattığı için İngiltere Başbakanı Chamberlain’e “*sulhun ileri ve yüksek kıymetini çok derinden anlamış bir adamdır*” demiştir. Yine Kılıç’ın Sabiha Sertel’den aktardığına göre, “*faşistlere*” verilen tavizler, barışı kurtarmadığı gibi, Hitler’in savaş emellerini de körüklemiştir. Nadir Nadi anılarında Münih Antlaşması’nı, Batılı devletlerin büyük hatası olarak ifade etmektedir. *Cumhuriyet* gazetesinin o günlerdeki yaklaşımı, Almanya’yı destekler nitelikte olmuştur. Kılıç, *Cumhuriyet*’te yapılan yorumların,

¹ Figen Atabey, “İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S. 31, 2014, s. 297.

² Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4.Baskı, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 629.

³ Zehra Önder, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 12-13.

⁴ Sadabad Paktı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Aptülahat Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 198-201.

⁵ Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9.Baskı, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara 1996, s. 137.

⁶ Bu politika, Hitler yönetimi altındaki Almanya’nın, yeni topraklar fethetme düşüncesiyle Alman halkının kalkınmasını hedeflemesini ifade etmektedir. Bununla ilgili olarak Çekoslovakya’ya bağlı Bohemya ve Morevya bölgelerinin işgal edilmesi, politikanın ilk uygulaması olmuştur. Bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 404.

⁷ Önder, *age*, s. 17.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Çekoslovakya'nın Südetler bölgesinin Alman egemenliği altına girmesi, bu ülkenin silahlanmasının bir eseri olduğunu ifade etmektedir.⁸

1938 yılında Atatürk'ün vefatı üzerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Weisband, İnönü Türk dış politikasının amaçları üzerine yaptığı açıklamasının şöyle olduğunu aktarmaktadır: *Kemalizm'in karakteristik özelliği sürekliliktir hem iç hem de dış politikada.*⁹ Ayrıca dış ilişkileri, askerlik stratejisinin ilk ilkesi olarak nitelendirdiği “ölçülülük” ile yönettiğini ifade etmektedir.¹⁰

Türkiye'nin siyasal hayatında savaşa bağlı olarak birtakım değişimler meydana gelmiştir. İlk olarak bazı bakanlıklarda değişiklikler olmuş, Konya milletvekili ve Adliye Bakanı Tevfik Fikret Sılay ile Gümrük ve İhisarlar Bakanı Rana Tarhan bakanlık görevlerinden parti içinde çalışmak maksadı ile istifa etmişlerdir. Bu istifalar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından onaylanmıştır. Böylece, Adliye Bakanlığına Bolu milletvekili Fethi Okyar, Gümrük ve İhisarlar Bakanlığına ise Trabzon Vekili Raif Karadeniz tayin edilmiştir.¹¹ Başbakanlığın 8 Eylül 1939 tarihli resmi tebliğinde ise, memleketin bazı yerlerindeki ihtiyat erleri bir buçuk ay talim ve terbiye için askere çağırılmışlardır. Bu arada, askere çağırılmayanların da işlerini bırakıp vatan müdafasına koşmaları takdirle karşılanmış, fakat bu gayrı resmi seferberlik ekonomik hayatı sekteye uğratacağından uygun görülmemiştir.¹² Ayrıca, harp vaziyetinden dolayı memlekette gıda ve bazı diğer maddelerin fiyatlarında artış olduğuna dair gelen bilgiler üzerine, ilgili dairelerin soruşturma başlatmaları uygun görülmüştür. Belirtilmesi gereken önemli bir nokta, memleketteki her türlü gıda maddesinin halkın ve ordunun ihtiyacını bir seneden fazla karşılayacak durumda olmasıdır. Hükümetçe alınan tedbirler gıda sıkıntısına imkân vermeyecek şekildedir. Fakat yine de fiyatları yüksek tutanların kanunla olmasa da meclis tarafından verilecek kararlar ile ticarethanelerine, fabrikalarına, depolarına ve evlerine el koymakta hükümet tereddüt etmemiştir.¹³

2. Savaş Sürecinde Uluslararası Ortam Ve Devletlerarası Tarafsızlık Antlaşmaları

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Türkiye, hem Müttefik hem de Mihver devletleri ile ilişkilerinde taraf olmamaya gayret göstermiştir. Ancak her iki taraf da Türkiye'yi, en azından politik anlamda kendi safında görmek için çaba sarf etmiştir.¹⁴ Müttefik Devletler Türkiye'nin stratejik konumundan ötürü bu ülkeyi Mihver Devletleri'ne karşı savunma sistemlerine dâhil etmek istemişlerdir. Buna ilişkin ilk adım İngiltere'den gelmiştir. 21 Mart 1939'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax, Türk Büyükelçisiyle bir görüşme yaparak, İngiltere'nin Mihver devletleriyle savaşa girmesi durumunda Türkiye'nin kendi taraflarında olup olmayacağını ciddi bir şekilde sormuştur. Türk Büyükelçisi, böyle bir durumun gerçekleşmesinin Türkiye'nin Akdeniz'deki çıkarlarına vereceği desteğe ve işbirliğine bağlı olduğunu beyan etmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin mevcut konumunun tarafsızlık olduğu, aksi durumda ise İngiltere'nin yanında yer alacağını da ifade etmiştir. Coğrafi olarak Türkiye'nin Müttefik devletlere yardımcı olabileceği bir olasılığın ortaya çıkmasıyla, Balkan ve Akdeniz coğrafyasında Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında işbirliği daha açık hale gelmiştir.¹⁵ 22 Mart 1939 tarihinde ise Türk Hükümeti, İngiliz Hükümeti'ne bir mesaj göndermiştir. Bu mesajın içeriğinde, İngiliz Hükümeti'nin belirttiği 3 millik karasuları hakkındaki görüşünün kabul edilmediği, Türk kanunlarına göre Türk karasularının 6 mil olduğu, Gelibolu yarımadası ile Gökçeada civarında belirtilen karasularının dışında da yasak bölgeler bulunduğu, bu bölgede seyreden gemilerin yasak olan bölgelere girmemesi gerektiği belirtilmiştir. Diğer yandan mesaj, Türk ve İngiliz yetkililerin müttefik olsalar dahi hukuki olarak önceliklerini dile getirdiklerini göstermektedir.¹⁶ Bu arada, 17 Nisan'da Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa'ya Mihver devletlerine karşı tedbir alınması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre, karşılıklı yardım antlaşması ve askeri

⁸ Murat Kılıç, *Cumhuriyet Gazetesi'ne Göre Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Savaşın Sonuçları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 16.

⁹ Önder, *age*, s. 17.

¹⁰ Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 23.

¹¹ BCA.030.01/34.204.1.

¹² BCA.030.01/34.204.1.

¹³ BCA.030.01/34.204.1.

¹⁴ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S. 1, 2011, s. 291.

¹⁵ Önder, *age*, s. 20-21.

¹⁶ Hüsnü Özlü, “Arşiv Belgelerine Göre İkinci Dünya Savaşı'nda İzmir ve Trakya'nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler”, *ÇTTAD*, 2011(Güz), s. 76.

uyuşma aynı anda imzalanacak, savaş sırasında saldırganla tek başına barış yapma yasağı kabul edilecektir.¹⁷

Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında müzakereler devam ederken Almanya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Franz Von Papen ve Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Vladimir P. Potemkin 28 Nisan'da Ankara'ya gelmişlerdir.¹⁸ Alman Hükümeti tarafından Türkiye'nin görüşlerine etki yapması için gönderilen Von Papen'in görevi; Türkiye'yi Alman dış politikasına mümkün olduğu kadar yakın tutmak ya da en azından büyük bir savaşta Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamak ve böylece İngiltere ile başlayan müzakerelerin bir ittifak ortaya çıkarmasına engel olmaktır.¹⁹ Von Papen Berlin'e Türkiye'nin çekincelerini iletmiş olsa da İtalya'nın tutumu ile Hitler'in Rusya ile anlaşma arifesine girdiği zamanda bunu dikkate alması olanaklı görünmemiştir. Potemkin'in ziyaretiyle ilgili olarak bir sonuç alınamamış, bunun sebebi Sovyet Dışişleri Bakanı Maksim M. Litvinov'un yerine Molotov'un getirilmesi olmuştur. 30 Nisan 1939'da SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin'den SSCB Dışişleri Bakanına yazılan telgrafta verilen bilgilere bakıldığında, Şükrü Saraçoğlu'nun Numan Menemencioğlu'na verdiği talimat üzerine yaptığı açıklamalar görülecektir. Bu açıklamalarda Menemencioğlu, Türkiye'nin Almanya'ya karşı ancak Alman saldırısının kendisine doğrudan bir tehdit oluşturması halinde harekete geçeceğini, İngiltere ve SSCB arasında bir karşılıklı yardım antlaşması imzalanmasının gerekliliğini ve Türkiye'nin ihtiyacı olan paranın önüne konmasının talep edilmesini istemiştir.²⁰

Bu dönemde TBMM'de devam eden görüşmelerde bazı önemli kararlar alınmıştır. 5 Haziran 1939 tarihinde "Hudutlarımızın bir kısmında hudut muamelâtının vergi, resim ve mükellefiyetleri alâkadar eden lâyiha'nın müzakeresi için muhtemil bir encümen teşkili" ile ilgili görüşmelerde Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu söz alarak şöyle demiştir: "*Hudutlarımızın bir kısmında hudut muamelâtını vergi, resim ve mükellefiyetleri alâkadar edici bir kanun sevk etmiştik. Bu kanun dört muhtelif encümene havale edilmişti. Bu encümenler: İktisat, Gümrük ve İnhisarlar, Maliye ve Bütçe encümenleridir. İş biraz mühim ve aynı zamanda çok acele olduğu için eğer arkadaşlar muvafakat buyururlarsa bu encümeden mürekkep muhtelit bir encümen teşkil edilerek bu layiha orada müzakere edilsin.*"²¹

Bu sırada uzun süredir devam eden Hatay sorunu da çözüme kavuşturulmuş, son şekli verildikten sonra Fransa ile anlaşma sağlanmıştır. Mecliste Hatay hakkındaki mukavelenin tasdik ve tasvibine ait kanun lâyihasının muvakkat bir encümenle tetkiki ile ilgili Şükrü Saraçoğlu şöyle konuşmuştur:

*"Hatay hakkındaki mukavelelerin tasdik ve tasvibini isteyen kanun lâyihası bugün Meclise takdim edilmiştir. Meclis Riyasetinden alâkalı 4 encümene havale buyurulmuştur. İş mühim ve müstacel olduğu için bu 4 encümenin bir arada bu işi tetkik ederek süratle intaç etmeleri için müsaadenizi rica edeceğim. Havale edilen encümenler şunlardır: Milli müdafaa, Bütçe, Hariciye ve Dâhiliye encümenleri. Bunlardan Muhtelit bir encümen teşkiline müsaadenizi rica ediyorum."*²²

Gelişmeler bu şekilde devam ederken, Başbakan Refik Saydam TBMM'de kürsüye gelerek İngiltere ile Türkiye arasında varılan görüş birliğini ilan etmiş ve Türk-İngiliz bildirgesini açıklamıştır. Aynı gün İngiliz Başbakanı Chamberlain Avam Kamarası'nda bu yolda açıklamalarda bulunmuştur. Bildirge aslında daha kapsamlı bir antlaşma yapılması gerekliliğini ortaya çıkartmıştır.²³ Sovyetler Birliği ise, İngiltere ve Fransa yerine Almanya ile 23 Ağustos 1939'da bir saldırmazlık paktı imzalamıştır. İngiliz ve Fransız askeri heyetleri, Mareşal Kliment Yefremovich Woroşilov riyasetindeki bir Rus askeri heyetiyle görüşmelere başlamış, bir ara anlaştıklarını zannetseler de 23 Ağustos'ta Ribbentrop'un gelmesi her şeyi değiştirmiştir.²⁴ Devamında ise, Türkiye ve Sovyetler Birliği birbirlerine karşı olan devletlerle antlaşma imzalamışlardır. Selim Deringil'in aktardığı bilgilerde 15 Eylül'de Londra'ya şu haberin yollandığı görülmektedir: "*Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, her zamanki önerisinden ayrılmıyor. Ona göre Türkiye yükümlülüklerini ancak özel ek antlaşmanın hükümleri tümüyle yerine getirildikten sonra geçerli sayacaktır.*" Yine Deringil'in belirttiğine göre, Saraçoğlu'nun Moskova'ya gidişi İngiltere cephesinde bir endişe yaratmıştır. Londra, Moskova'nın Saraçoğlu üzerinde baskı yaparak onu Batı'dan koparacağından

¹⁷ V. Sipols, M. Haalamof, *İkinci Dünya Savaşı'nın Nedenleri*, çev. İzzet Yaşar, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1975, s. 161-162.

¹⁸ Potemkin'in Türkiye'ye gelişi hakkında Akşam Gazetesi bilgi vermektedir; bkz. *Akşam*, 25 Nisan 1939, s. 2.

¹⁹ Gönlübol, *age*, s. 138.

²⁰ SSCB Dışişleri Bakanlığı, *Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye(1941-1944)(A)*, çev. Levent Konyar, Havas Yayınları, İstanbul 1981, s. 35-36.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Cilt, 22. Birleşim, 5 Haziran 1939, s. 3.

²² TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Cilt, 31. Birleşim, 26 Haziran 1939, s. 349.

²³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam II, Üçüncü Baskı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1975, s. 116.

²⁴ Nuri Gücüyener, *İkinci Cihan Savaşının Avrupa Cephesi*, Gnkur. Bşk. Yayınları, Ankara 1950, s. 21.

ve Sovyetlerle bir antlaşma yapmaya zorlayacağından korksa da, Türkiye bunu lehine çevirmeyi bilmiştir.²⁵

Diğer taraftan Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile birlikte Genel Sekreter Yardımcısı Cevat Açıkalın ve Siyasi İşler Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin in Moskova'ya gönderilmeleri hakkında bir kararname yayımlanmıştır.²⁶ Bu heyet 22 Eylül'de Rusya'ya hareket etmiş ve 25 Eylül 1939'da Moskova'ya varmıştır.²⁷ Türk heyetine, Sovyetler Birliği ile karşılıklı yardım ve iş birliği antlaşması imzalanması için gerekli imkânların aranması söylenmiştir. Saraçoğlu'nun görevi ise, İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifakın, Sovyetler ile dostluk zemini yaratmada kullanılması olmuştur. Sovyetler de Montreaux'yü kendi isteklerine göre değiştirerek, yapılan Üçlü İttifak'ın içeriğini öğrenmeye çalışarak Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaya çalışmıştır. Samimi bir ortamda başlayan görüşmelerin ilk günü sona ererken, Molotov'un daha sonra görüşülmek amacıyla incelenmesi için Saraçoğlu'na vermek istediği bir kâğıtta, SSCB'nin Montreux'de yapılmasını istediği değişikliklere yer vermesi ve bunun üzerine Saraçoğlu'nun böyle bir durumun söz konusu bile olamayacağını belirtmesi, müzakereleri daha ilk günden gergin bir ortama sokmuştur.²⁸ Bu olay sonrasında Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un 27-29 Eylül tarihleri arasında Moskova'ya gelmesi nedeniyle ara verilen görüşmelere, 1 Ekim'de Stalin'in katılımıyla devam edilmiştir.²⁹ Toplantılara verilen arada Ankara, Saraçoğlu'na görüşmeleri sürdürmeye çalışmasını, asıl önemli olanın Sovyetler Birliği'nin niyetlerinin sağlıklı değerlendirilmesi olduğunu, anlaşmaya varılamayacağı ya da kötü niyetlerinin olduğunun anlaşılması durumunda Ankara geri dönülmesi talimatını vermiştir.³⁰ Ekim'in ilk günü Stalin'in de katılımıyla tekrar başlayan Türk-Sovyet görüşmelerinde yine Montreux'nün değiştirilerek Boğazların ortak savunulması ve Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı'nın taslağında birtakım değişikliklerin yapılması isteği gündeme gelince ilerleme kaydedilememiştir. Moskova'da Türk yetkililer ile Sovyet yetkililer arasında, 1 Ekim'den sonra 13 Ekim ve 15 Ekim'de birer toplantı daha gerçekleştirilmiştir. Sovyetlerin Montreux'nün değiştirilmesi³¹ ve Boğazlarla ilgili talepleri, 13 Ekim'deki üçüncü ve 15 Ekim'deki dördüncü ve son toplantıda da tekrarlanmıştır. Bu toplantılarda Saraçoğlu'na, Türkiye ile SSCB arasında imzalanması düşünülen Türk-Sovyet iş birliği antlaşmasının Sovyetlerin, Boğazlar üzerindeki talepleriyle bağlantılı olduğu, taleplerinin reddedilmesi halinde iş birliği antlaşmasının da yapılamayacağı ifade edilmiştir. Bu istekleri; Boğazların ortak savunulması, Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin Boğazlardan geçmemesi ve Üçlü İttifakın geçersiz sayılması şeklinde ifade etmek mümkündür. Sovyetlerin bu hususlarda geri adım atmayacağını anlayan Saraçoğlu, görüşmelerden ayrılmış ve 20 Ekim 1939'da Türkiye'ye geri dönmüştür. Saraçoğlu yolda olduğu sırada 19 Ekim günü Türkiye-İngiltere ve Fransa arasında Üçlü İttifak imzalanmıştır.³²

17 Ekim 1939'da Başbakan Refik Saydam CHP grubunda Sovyetlerle görüşmeler hakkında şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "*Hariciye Vekilimiz Moskova'ya giderken Sovyetlerle aramızda ne yolda bir muahede yapılabileceği iki hükümet beyninde görüşülmüştü. Moskova'da bu esaslar dâhilinde cereyan eden müzakerelerin bir itilâfa varması mümkün olamamıştır.*"³³

Bu arada, Türkiye'nin savaş dışı durumunu doğru bir şekilde kullanması, Almanya ile ticaret antlaşması imzalanmasını mümkün kılmıştır. 25 Temmuz 1940 tarihli bu antlaşma, Türkiye'nin Almanya'dan hammadde karşılığı olarak sanayi ürünlerini ithal etme koşullarını içermektedir. Bu antlaşma Türk basınında olumlu bir gelişme olarak yer almıştır. *Cumhuriyet* Gazetesi yazarı Nadir Nadi'nin Almanya'yı övücü dille yazdığı yazıyı aktif tarafsızlık politikası izleyen Türkiye için tehlikeli bulan Başbakan Refik Saydam Nadir Nadi'ye teessüflerini iletmiştir.³⁴

²⁵ Selim Deringil, *Denge Oyunu İkinci dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 85-87.

²⁶ BCA.030.18.01.02/88.93.10.

²⁷ Uçarol, *age*, s. 632.

²⁸ Oran, *age*, s. 419.

²⁹ Ara verilen görüşmeler sırasında yapılanları Nadir Nadi şu şekilde ifade etmiştir: "*Stalin tutumumuzdan sinirlenmiş olmalı idi. Birkaç gün için gittiği Moskova'da Dışişleri Bakanımızı tam 23 gün bekletti. Molotof'la ve Rus Teknisyenleri ile yapılan görüşmeler bir türlü olumlu bir gelişmeye doğru yürütülemiyordu. Gazetelerde yer alan ajans haberleri ilk günler Saraçoğlu'nun falan falan kişilerle buluştuğunu konuşmaların iyimser bir havada geçtiğini bildirirken, sonraları durum değişti, haberler tavsamaya başladı. Saraçoğlu bir gün Lenin'in mezarına çelenk koyuyor, bir gün bilmem ne fabrikalarını geziyor. Dinamo Stadyumunda bir futbol maçı seyrettikten sonra, bakıyorsunuz akşam Bolşoy Tiyatrosunda opera dinlemeye gidiyordu...*" daha fazla bilgi için bkz. Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, 2. Baskı, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1965, s. 41.

³⁰ Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri(1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S. 11, 2010, s. 254.

³¹ Bu hususlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Oran, *age*, s. 421.

³² Ertem, *age*, s. 255.

³³ BCA.CHP.030.01.42.248.6.

³⁴ Metintaş, Kayıran, *age*, s. 304.

28 Ekim 1940'da Almanya Fransa'ya, İtalya da Yunanistan'a saldırarak savaşı Balkanlar'a doğru genişletmişlerdir. Türkiye'nin imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması gereği Fransa'ya ve Yunanistan'a da yardım etmesi gerekirken, o günkü şartlarda Almanya ve İtalya'yı karşısına almak doğru görülmemiştir. Ayrıca, müttefikler de vaat ettikleri askeri malzemeleri Türkiye'ye vermemişlerdir. Bu arada İngiltere, Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir Balkan paktı kurarak Almanya ve İtalya'ya karşı bir tampon oluşturmayı düşünmüştür. Fransa'nın erkenden savaş dışı kalması İngilizleri olumsuz yönde etkilemiştir. Almanya'nın Orta Avrupa'da önünün açık olması Sovyetleri tedirgin etmiş, bunu önleme adına onlar da Romanya'ya asker çıkarmışlardır. Bundan sonra da Almanya'ya karşı İngiliz-Sovyet yakınlaşması meydana gelmiştir. Yine İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Numan Menemencioğlu ile görüştüktan sonra antlaşmaya bağlı olarak Türkiye'nin de savaşa girmesini istemişlerdir. Buna karşın Türkiye, tarafsız kalacağını ve herhangi bir devlete karşı bir durumda olmadan milli emniyet siyasetini devam ettireceğini bildirmiştir.³⁵ Bu arada savaş durumu nedeniyle, Türkiye'nin 6 ilinde sıkıyönetim ilan edilmiştir.³⁶

Almanya, Von Papen aracılığıyla Türkiye'nin nabzını ölçmeye çalışmıştır. Bu sebeple, Şükrü Saraçoğlu ile gizli görüşmeler yapılarak Türkiye'deki Alman aleyhtarlığından rahatsız olduğu, Türk-Sovyet gerginliğini bitirmede aracı olabileceği söylenmiş, Almanya'nın yeni düzenine karşı çıkmaması halinde Türkiye'ye her türlü güvenceyi verebileceği belirtilmiştir.³⁷ Buna bağlı olarak Alman Dışişleri Bakanı ise, Sovyetler ile görüşmeler devam ettiğinden Türkiye'yle bir antlaşma yapılmamasını veya garanti verilmemesini istemiş, daha sonra da görüşmeler kesilmiştir.³⁸ Sovyetler ile Almanlar arasındaki temaslar Sovyetlerin beklediği gibi gelişmemiştir. Bu sebeple Sovyetler Balkanlar ve Boğazlara yakınlaşma ümidiyle Bulgaristan'a yaklaşmaya çalışmıştır. Fakat Bulgaristan Almanya'nın kendisine verdiği desteklerden dolayı bunu reddetmiştir.³⁹

Bu arada Türkiye, sınır komşusu Bulgaristan ile de karşılıklı saldırmazlık antlaşması yapmıştır. Diğer taraftan Sovyetler de boş durmamış ve Türkiye'nin Almanya tarafına geçmemesi için kendileri ile ilgili olan çekincelerini gidermek istemişlerdir. Bu sebeple 24 Mart 1941'de Sovyet Rusya ve Türkiye arasında "Saldırmazlık Deklarasyonu" imzalanmıştır. Deklarasyonda yer alan ve 1925 yılındaki antlaşmada olduğu gibi; "bir tarafa saldırı olduğu takdirde diğerinin tarafsız kalması" maddesi, iki devleti de rahatlatmıştır.⁴⁰

Almanların Balkanlar'daki hareketlerinden Türkiye'nin endişe içinde olduğunu fark eden Hitler, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup yollamıştır. Hitler, Almanya'nın Türkiye'ye karşı herhangi bir harekette bulunmayacağını ve toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu iletmıştır. İsmet İnönü cevap olarak yazdığı mektupta, Türkiye'nin topraklarını korumak için kararlı tavrının iki tarafa karşı aynı olacağını ifade etmiştir.⁴¹ Bunun üzerine 17 Haziran günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzalı kararname yayınlanarak Dışişleri Bakanı İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu'na Almanya ile antlaşma imzalaması için yetki verilmiştir.⁴² Böylece 18 Haziran 1941 yılında karşılıklı dostluk antlaşması imzalanmıştır.⁴³ Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, yapılan bu antlaşma için: "Türk ve Alman Milletleri bu muahede ile yekdiğerine bir kere daha el uzatmış oluyorlar"⁴⁴ demiştir. Diğer yandan TBMM'de antlaşma ile ilgili yapılan konuşmalarda Saraçoğlu şunları kaydetmiştir:

"Hükümetinizin, bundan bir hafta evvel Almanya ile imzalamış olduğu dostluk muahedesi kabul ve tasdik edilmek için, bu gün yüksek huzurunuzda gelmiş bulunuyor. İki Devletin müstakbel münasebatını vazih, açık ve samimî hükümlerle tanzim eden ve bu münasebatın dostluk yolunda

³⁵ Ahmet İlyas, Orhan Turan, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası," *Erzurum Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C.1, S. 1, 2012, s. 322-324.

³⁶ Sıkıyönetimin uygulanacağı iller; İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli'dir. Sıkıyönetimin ilanı ile ilgili öncelikle Bakanlar Kurulu Kararnamesi çıkartılmış, ardından TBMM'de kabul edilmiştir. BCA.93.107.5.; TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 14.Cilt, 8.Birleşim, 25 Kasım 1940, s. 52.

³⁷ Gürbüz Arslan, *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri(1886-1953)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Doktor Tezi, 2014, s. 126.

³⁸ Arslan, *age*, s. 126.

³⁹ Oran, *age*, s. 435.

⁴⁰ Metintaş, Kayıran, *agm*, s. 308-309.

⁴¹ Oran, *age*, s. 438-439.

⁴² BCA.030.18.01/95.51.10. belge için bkz. Ek 1.

⁴³ Von Papen'in antlaşma ile ilgili olarak Alman Dışişleri'ne çektiği telgraf için bkz. SSCB Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye'deki Alman Politikası(1941-1943)(B)*, çev. Levent Konyar, Havas Yayınları, İstanbul, s. 25.

⁴⁴ Ayrıca bu antlaşma CHP grubunda da alkışlarla karşılanmıştır; daha fazla bilgi için bkz. *Yeni Sabah*, 19 Haziran 1941, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

inkışaf edeceğini gösteren bu siyasî muahedenin mukaddemesinde ve diğer manalar yanında iki tarafın mevcut taahhütlerinin masun kaldığını gösteren sarıh bir kayıt mevcuttur...⁴⁵

Yapılan bu antlaşmaya karşı Türkiye üzerindeki Müttefik baskısı artmıştır. Bu sıkıntılı dönem içerisinde, ABD Kongresi'nin 11 Mart'ta kabul ettiği "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu"nun⁴⁶ kabul edilmesi ile 30 Kasım'da Türkiye'ye Amerikan yardımı tekrar başlamıştır. Yine bu dönemde Almanya ile de Ticaret antlaşması imzalanmıştır. Türkiye, oldukça etkin bir diplomasiyle hem Müttefik hem de Mihver Devletleri'nden yardımlar alarak kendi askeri ve ekonomik istikrarını korumayı başarmıştır.⁴⁷

22 Haziran 1941 günü Almanya'nın Sovyetlere karşı saldırısıyla savaş bu iki ülke arasında başlamıştır. Molotov bunun savaş ilânı olduğunu anlayınca yapılanı "ahde vefasızlık" olarak nitelendirmiştir.⁴⁸ Bu gelişmeler, Türkiye'nin elini bir nebze olsun rahatlatmıştır. Boğazlar üzerinde ciddi emelleri olan ve tehlike arz eden bu iki devletin savaşa tutuşması, Türkiye açısından olumlu bir durum ortaya çıkartmıştır. Savaş devam ederken, Almanya Türkiye'nin de Mihver Devletleri safında savaşa katılması için Türkiye'deki "Turancı" gruplara destek vermeye çalışmıştır.⁴⁹ Bu arada Hugessen, Türkiye'nin ve Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun Almanya ve Sovyetler arasındaki savaştan dolayı çok memnun olduğunu dile getirmiştir.⁵⁰ Şevket Süreyya Aydemir'in belirttiğine göre İngiltere Başbakanı Churchill, Almanya karşısında Sovyetlere her türlü yardımın yapılacağını beyan etmiştir. Bunu destekleyen bir hareket de ABD'den gelmiş ve aynı şekilde Sovyetlere yardım yapılacağı⁵¹ duyurulmuştur. Böylece Uzakdoğu'da Japonya ile de savaş olasılığı belirmeye başlamıştır.⁵² 10 Ağustos 1941 yılında da İngiltere ve ABD önemli bir adım atmışlar ve birlikte savaş sonrası düzen ile ilgili bilgiler veren "Atlantik Bildirisi" adlı sekiz maddelik bir belge hazırlamışlardır.⁵³

Savaş sürecinde yapılan antlaşmalar içerisinde savaş malzemeleri ile ilgili olanlar büyük bir önem taşımaktadır. Bu amaçla, Türkiye ile İngiltere arasında birçok adım atılmıştır. 20 Haziran 1941 yılında İngiltere, Türkiye için 4 denizaltı üretmiş⁵⁴ ve bu denizaltıların alınması için Türkiye'den askeri bir heyetin İngiltere'ye gideceği bildirilmiştir. Kasım ayında da donanmanın ihtiyacı için Türkiye'de bulunmayan askeri telsizlerin İngiltere'den satın alınması için bir kararname çıkartılmıştır.⁵⁵ 1942 yılı başlarında İngilizler, Türkiye'ye yapılacak askeri yardımlar ile ilgili olarak bir heyet göndermiştir. Bu heyet tarafından, Mersin Limanı ve Zonguldak'taki hava savunma tesisleri ile Kozlu Tüneli ve elektrik santralleri kontrol edilmiştir. Bunun dışında çıkarma yapılabilecek yerlerin tespiti yapılmıştır. İngiltere'nin bu şekilde biri Akdeniz biri de Karadeniz'de olmak üzere iki önemli noktayı seçmesi, Türkiye'nin coğrafi özelliklerinin savaş için ne kadar önemli bir nokta teşkil ettiğini göstermiştir.⁵⁶

ABD ve Japonya arasındaki çekişme 5 Ocak 1942 tarihinde, fiilen savaş noktasına gelince savaşın cephele de genişlemiştir.⁵⁷ Ayrıca, Almanya ve beraberindeki Mihver Devletleri'nin ABD'ye savaş açması Türkiye'de bir düş kırıklığına neden olmuştur. Papan'ın ifadelerine bakıldığında, Türkiye'nin Müttefikler ve Mihver devletleri arasında bir uzlaşma sağlanabileceğini düşünmesine rağmen, artık bu ümidinin ortadan kalktığı görülmüştür. Von Papan, Almanya, Rusya'da başarı kazandıktan sonra, Kafkaslardan Basra'ya inip petroleri ele geçirerek İngiltere'yi güçsüz hale getirirse, o zaman Türkiye'nin de Mihver güçlerinin yanında savaşa gireceğini söylemiştir. Bunun dışında kendisinin, Şükrü Saraçoğlu

⁴⁵ Konuşmaların devamındaki bilgiler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 6.Dönem, 19.Cilt, 69.Birleşim, 25 Haziran 1941, s. 164-166; ayrıca antlaşmanın mecliste kabulü hakkında bkz. *İkdam*, 26 Haziran 1941, s. 1.

⁴⁶ Bu kanun ABD Başkanı'na Senato onayıyla, kendi savunmaları adına gerekli gördükleri ülkeler için her türlü askeri ve gıda yardımı yapılması yetkisi vermiştir. Bkz. Nuri Karakaş, "Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S. 1, Temmuz 2009, s. 22; Oran, *age*, s. 411.

⁴⁷ Uçarol, *age*, s. 637-642.

⁴⁸ Gücüyener, *age*, s. 98.

⁴⁹ Önder, *age*, s. 156; Ayrıca Von Papan'ın Saraçoğlu ile görüşmesinde Türkiye'nin gerçek niyeti beklenmektedir. Saraçoğlu, Bolşevizm'in ortadan kaldırılmasının Türkiye'nin lehine olduğu yönünde açıklama yapar. Türkiye'deki gençlerin milliyetçi duygulara sahip olduğu ve hükümetin bunu dikkate aldığını belirtir; daha fazla bilgi için bkz. Önder, *age*, s. 178-184.

⁵⁰ Deringil, *age*, s. 146-148.

⁵¹ Yardımların Sovyetlere nasıl götürüleceği hakkında Yeni Sabah Gazetesinde çıkan makalede bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun için bkz. Bahri Özdeniz, "Sovyet Rusya'ya Amerikan ve İngiliz Yardımı Hangi Yol Vasıtası ile Gelir? Rusya'nın Coğrafi Vaziyetini Tahlil," *Yeni Sabah*, 7 Temmuz 1941, s. 3.

⁵² Aydemir, *age*, s. 185-186.

⁵³ Antlaşma ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih(1918-1994)*, 5.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 146-147.

⁵⁴ BCA.030.10/62.419.1.

⁵⁵ BCA.54242/61.14810.

⁵⁶ Hüsnü Özlü, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye Gelen İngiliz Heyetleri ile Yapılan Görüşmeler ve İngiltere'den Alınan Askeri Yardımların Sonuçları," *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C.2, S. 2, 2013, s. 66.

⁵⁷ Deringil, *age*, s. 167.

ve Numan Menemencioğlu ile görüşmesinden çıkardığı sonuç, onların Sovyet Rusya'dan her türlü tehlikeyi bekledikleri şeklinde olmuştur.⁵⁸ Diğer taraftan krom satışı ile ilgili olarak Almanya ile ticari ilişkiler devam etmiştir. İngiltere, kromu 1939'dan imzalanan antlaşma ile Türkiye'den almaktadır. Almanya'nın da krom için Türkiye ile temaslarda bulunması stratejik bir önem arz etmiştir. Böylece, İngiltere ile Türkiye arasındaki antlaşmanın daha fazla uzamadan engellenmesi amaçlanmıştır.⁵⁹ Türkiye ise Almanya'dan savaş malzemesi istemiş ve istediğini almıştır. Ayrıca, kromu İngiltere ile arasındaki antlaşmadan dolayı Almanya'ya 1943'te verebileceğini söylemiştir. 1943 yılı itibarıyla Almanya'ya 90 bin, 1944 yılı ile birlikte 45 bin ton krom satılması kararlaştırılmıştır.⁶⁰ 1942 yılının yaz aylarında ise Almanya tarafından Türkiye'ye silah alımı konusunda 100 milyon marklık bir kredi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹

Başbakan Refik Saydam'ın ani bir kalp kriziyle vefat etmesinin ardından İçişleri Bakanı Ahmet Fikri Tüzer, geçici olarak onun görevini üstlenmiştir.⁶² 9 Temmuz 1942 günü İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu'na hükümet kurma görevini vermiştir. Saraçoğlu da o gün İcra Vekilleri yani Bakanlar Kurulu listesini hazırlayarak Cumhurbaşkanı'na bildirmiş ve bu liste İnönü tarafından onaylanmıştır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, Saraçoğlu'nun hem Başbakanlık hem de Dışişleri Bakanlığı görevlerini üzerine almış olmasıdır.⁶³ Başbakan Saraçoğlu TBMM'de bu durum üzerine yaptığı konuşmada şu ifadelerde bulunmuştur:

“Arkadaşlar, Aziz hâtırası önünde saygı ile eğildiğimiz Dr. Refik Saydam'ın vazife başında ölmesi üzerine teşkiline memur buyurulduğum Hükümeti Büyük Meclisin yüksek huzuruna getiriyorum. Yeni Hükümetiniz de evvelkiler gibi Cumhuriyet Halk Partisi programını hassasiyetle ve dikkatle tatbika çalışacaktır. Dünyanın her gün daha fenalaşan ve ufuklarında bir ümit ışığı belirmeyen karanlık manzarası içinde Türk milleti bütün ıstıraplarına rağmen en bahtiyar bir mevcudiyet olarak göze çarpıyor. Bu saadetin sırrı Büyük bir Şefin etrafında yaratılan birliktir. Görmekte olduğumuz dünya faciaları içinde milletlerin yıkılmalarına sebep olan tefrikalar, ihtilâflar Türk milletinin bütün faziletlerini nefsinde toplayan İsmet İnönü'nün yarattığı karşılıklı güven sayesinde (Alkışlar) bu memlekette yer bulmamıştır. İnönü Türk milletine, Türk milleti de İnönü'ye çok yaraşılıyor...”⁶⁴

Bu sıralarda Almanya'nın Sovyet Rusya içlerindeki ilerleyişi devam etmektedir. Almanya, Kafkaslara girmeye başlamış bir yandan da Kırım'ı işgal etmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya'nın önemli maden kaynaklarını da ele geçirmiştir. Sovyet Rusya, Alman saldırılarına geri çekilerek cevap vermiş ve Alman ordusunu savaş alanına çekmiştir. 22 Ağustos 1942 günü toplanmış halde bulunan Sovyet ve Alman orduları Stalingrad'da karşı karşıya gelmiş ve sonucunda Almanlar mağlup olmuştur. Bu durum Almanya'nın güç kaybetmesine neden olmuş ve geri çekilme başlamıştır.⁶⁵ Bu arada Türkiye'de Alman Büyükelçisi Franz Von Papen'e suikast girişiminin olması,⁶⁶ Sovyetlerin Türkiye'yi Almanya'ya karşı Müttefiklerin yanında savaşa sokma girişimi olarak görülmüştür.

3. Savaş Kazanmanın Anahtarları: Konferanslar Dönemi ve Türkiye

Savaşta Mihver Devletleri'nin etkinliklerini kaybetmesi ve Müttefiklerin kazanımlar elde etmeye başlaması üzerine savaş süreci ve sonrası adına planlamalar yapmak için bir dizi konferanslar düzenlenmiştir. Bu konferanslarda ortaya koyulan hedefler ve Türkiye'nin buradaki konumu büyük önem taşımıştır.

3.1. ABD- İngiltere Hedefleri Doğrultusunda Casablanca Konferansı

Müttefiklerin 1942 sonu ve 43 başlarında Kuzey Afrika ve Stalingrad'daki Müttefik zaferleri, Amerikan ve İngiliz hükümetleri için yeni birtakım sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlar arasında, yapılacak olan planlamalar ve siyasal durumlar yer almıştır.⁶⁷ Bunun dışında Müttefiklerin Türkiye'yi

⁵⁸ SSCB Dışişleri Bakanlığı, *age(B)*, s. 39-44.

⁵⁹ Gönlübol, *age*, s. 159.

⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Deringil, *age*, s. 157-160; Gönlübol, *age*, s. 159-160; Weisband, *age*, s. 121-129.

⁶¹ BCA.030.10/52.344.9 belge için bkz. Ek 2; ayrıca Deringil, *age*, s. 171.

⁶² Arslan, *agt*, s. 154.

⁶³ T.C. Resmi Gazete, S. 5154, 9 Temmuz 1942, s. 1.

⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 27.Cilt, 77.Birleşim, 5 Ağustos 1942, s. 21.

⁶⁵ Sander, *age*, s. 154-155.

⁶⁶ Cengiz Atlı, “Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı Sırasında İngiliz ve Alman Büyükelçilerine Suikast Girişimi,” *International Journal of Social Science*, S. 28, 2014, s. 65.

⁶⁷ Weisband, *age*, s. 134.

savaşa sokma gayeleri belirgindir. İngiltere, Türkiye'yi savaşa sokarak bir taraftan Almanya'yı diğer taraftan da savaş sonrasında kendisine rakip olacak Sovyetleri engelleme gayesi gütmüştür.⁶⁸ Bu maksatlara uygun olarak İngiltere Başbakanı Churchill ve ABD Başkanı Roosevelt, 14 Ocak günü Casablanca kentinde toplanmışlardır. 24 Ocak tarihine kadar sürecek olan konferansta, ayrıca Fransız Generaller Charles De Gaulle ve Henri Giraud da bulunmuştur.⁶⁹ Sovyet lider Stalin de konferansa katılmak istemiş, ancak Alman ordularına karşı harekâtı yönettiği için katılamamıştır. Churchill ise, Stalin'in gelememesini sevinçle karşılamıştır. Bu onun ABD ile görüşlerini paylaşıp ortak bir zeminde buluşması için olanak sağlamıştır.⁷⁰ Bu konferanslar ilgili olarak *Cumhuriyet* gazetesinde 26 Ocak günü verilen başlıkta, Müttefiklerin Mihver Devletleri'ni etkisiz hale getirene kadar savaşın süreceği ifade edilmiştir.⁷¹ Bu başlığın doğruluğu ABD Başkanı Roosevelt'in konferans görüşmelerini "kayıtsız şartsız teslim konferansı" olarak nitelmesiyle kanıtlanmıştır.⁷² Toplantı kararları arasında; Sovyet Rusya'nın yükünü hafifletmek için Sicilya'ya çıkartma yapmak, Türkiye'nin de savaşa katılması için girişimleri hızlandırmak, Çin'e ortak destek sağlamak ve Mihver Devletlerinin teslim olmasına kadar savaşa devam etmek şeklinde hedefler bulunmaktadır.⁷³

Bu konferans ile ilgili olarak Feridun Cemal Erkin'in anılarından edinilen bilgiler arasında Churchill'in İnönü'ye bir yolladığı telgrafa da yer verilmektedir. Churchill'in söylemine bakıldığında: "Türkiye'yi modern silahlarla kuvvetlendirme yollarını araştırmak ve bu memleketin savunma gücü hakkındaki sorunları görüşmek üzere, kararlaştırılacak bir yerde, kabilse Cumhurbaşkanı, bu olmadığı takdirde Başbakan Saraçoğlu ile toplantı yapmayı telkin etmesi" görülmektedir. Bunun dışında Roosevelt de bir toplantı yapılmasına taraftar olmuştur.⁷⁴ Ayrıca, konferans sonrasında Churchill, Stalin'e bir mesaj göndermiş, ABD Başkanı Roosevelt ile aralarında Türkiye'ye mühimmat yardımı yapılması için Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yle görüşme isteğinde bulduklarını ve olumlu yanıt aldıklarını belirtmiştir.⁷⁵

3.2. Müttefiklerle Anlaşma Zeminine Gelişin Adımı: Adana Konferansı

Casablanca Konferansı sonunda ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill'in Türkiye ile bir görüşme yapılması arzusu, Türkiye'ye 25 Ocak 1943'te gönderilen bir telgrafta belirtilmiştir. Buna karşın Cumhurbaşkanı İnönü ertesi gün telgrafa verdiği yanıtta görüşmeyi kabul ettiğini ifade etmiştir.⁷⁶ İngiltere Başbakanı Churchill, Türkiye'nin savaşa girişini hızlandırmak için bu ülkenin askeri teçhizat bakımından desteklenmesi gerektiğini bilmektedir. Bunu daha yakından görmek için de 30 Ocak 1943'te Türkiye'ye gelmiştir.⁷⁷ Nadir Nadi'nin belirttiğine göre Churchill'in Adana'ya gelişi, gizli bir şekilde gerçekleşmiştir.⁷⁸ İngiliz ve Türk temsilciler Adana'nın Yenice istasyonunda, Cumhurbaşkanı İnönü, Başbakan Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, İçişleri Bakanı Hilmi Uran, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak Paşa ve Feridun Cemal Erkin ile Churchill, Dış İlişkiler Müsteşarı Sir Alexander Cadogan, Genelkurmay Başkanı Sir Alana Brook ve cephe kumandanları olarak yer alıyorlardı. Saraçoğlu ve Menemencioğlu Churchill'i karşılamak için havaalanına gittiklerinde ondan şu sözleri duymuşlardır: "Türkiye'ye bir istekte bulunmak için değil, silah ve malzeme ihtiyaçlarımızı incelemek için geldim."⁷⁹

Ayrıca Churchill görüşmelerden önce İnönü'ye Türk Ordusu'nun silah eksikliğini gördüğünü belirtmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin savaşa girmesi dâhilinde kendisine İngiltere-ABD ortaklığında 25 uçak filosu gönderebileceğini vaat etmiştir. Buna ek olarak, Türkiye'nin savaş sonrası düzeni görüşmek

⁶⁸ Önder, *age*, s. 223.

⁶⁹ Uçarol, *age*, s. 617.

⁷⁰ Weisband, *age*, s. 135.

⁷¹ Kılıç, *agt*, s. 133.

⁷² Uçarol, *age*, s. 617.

⁷³ Uçarol, *age*, s. 617.

⁷⁴ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar I, 2. Baskı*, TTK Yayınları, 1987, s. 136.

⁷⁵ Bu mesajda Churchill şu ifadelerde bulunmuştur: "Başkan Roosevelt ile aramızda, Türk Başkanı'na gelecekteki muhtemel olaylara bakarak Türk Ordusuna daha iyi ve daha hızlı teçhizat verilmesini düzenlemek üzere kendisiyle bir buluşma önermem gerektiği konusunda anlaştık. Türk Başkanı verdiği cevapta, Türkiye'nin genel savunma güvenliğini artıracak bu planı içtenlikle karşılayarak, eğer ben de istersem, bu buluşmanın gerçekleşmesini takiben kamuya duyurulmasını arzu ettiğini belirtti..." daha fazlası için bkz. *SSCB Dışişleri Bakanlığı, age(A)*, s. 84.

⁷⁶ Cevdet Teke, "II. Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S. 45, Ağustos 2016, s. 303.

⁷⁷ Uçarol, *age*, s. 643.

⁷⁸ Nadi, *age*, s. 173.

⁷⁹ Erkin, *age*, s. 137.

için yapılacak konferansta bulunmasını arzu ettiğini de ifade etmiştir.⁸⁰ Bunun için 1942 Birleşmiş Milletler Beyannamesi'nde de belirtildiği gibi Almanya'ya savaş açmanın konferans için zaruri olduğu maddesi hatırlatılmıştır. Konferansta görüşülenler arasında, Türk-Sovyet ilişkileri, Balkanlar'daki mevcut durum ve Türkiye'nin askeri yönden güçlendirilmesi adına atılacak olan adımlar yer almıştır.⁸¹ Bununla birlikte Churchill, İtalya'ya karşı yapılacak olan harekâtın ve Sovyetlerin kuzeyden, İngiltere ve ABD'nin de güneyden Türkiye üzerinden Almanya'yı kısıpaca almasının bir yıpratma sağlayarak, onu Romanya petrollerinden uzak tutacağını söylemiştir.⁸² İnönü bu görüşlere cevaben, Türk Ordusu'nun mevcut durumundan bahsetmiş, Sovyetlerden duyduğu çekinceleri yanında bulunan Başbakan Saraçoğlu vasıtasıyla aktarmıştır.⁸³ Churchill ise Sovyetlerin Türkiye'ye saldırması durumunda Birleşmiş Milletlerin gerekenleri yapacağını söylemiştir.⁸⁴ Aydemir'in aktardığına göre Başbakan Saraçoğlu Churchill'e karşı çıkarak şöyle demiştir: “*Avrupa komünistler ve İslavlarla doludur. Almanya yıkıldığı zaman, bütün yenilen memleketler bolşevikleştirilecektir.*” Yine buna ek olarak, Türkiye'nin İngiltere'ye vermiş olduğu askeri malzeme listesinin savaş sonuna kadar teslim edilmesinin mümkün bir tarafı yoktur.⁸⁵

Konferansın ikinci gününde ele alınan konular, askeri meselelere ilişkindir. 31 Ocak 1943 günü; Türkiye için bir yıllık yedek ikame ihtiyacı, İstanbul ve İzmir başta olarak Türkiye'nin hava sahasının güvenlik altına alınması, Türkiye'nin ihtiyacı olan kara birliklerinin temini, bağımsız bir hava filosunun sağlanması, İngiliz tanksavar ve uçaksavar birliği temini gibi konular müzakere edilmiştir. Türkiye'nin isteklerinin ise, cephe için silah sistemleri, motorlu araç temini, kömür, benzin ve lokomotif ile gemi ihtiyacı, uçak ve onun yedek malzemelerinin temini şeklinde olduğu görülmektedir.⁸⁶ Bu görüşme sonrası ortak bir anlaşma sağlanmıştır. Churchill, Türkiye'nin bir senelik savaş malzemesi ihtiyacı, saldırıya uğrayabilme ihtimali olan bölgelerin savunulması için bir uçak filosu, tank ve uçaksavar gönderileceği teminatını vermiştir.⁸⁷ Konferansın sonucuna bakıldığında, Türkiye'nin askeri bakımdan yetersizliği ve bunun için malzeme temini gerekliliği, son olarak da savaşa girme konusunda kararı Türkiye'nin kendisinin vermesi kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Bununla birlikte Türkiye'ye gönderilmesi kararlaştırılan askeri malzemelerin yer aldığı metne “Adana Listesi” adı verilmiştir.⁸⁹

Diğer taraftan, konferans sırasındaki görüşmelerde aktarılan bilgilere bakıldığında, önemli noktalar dikkati çekmektedir. Liebmann'ın aktardığı bilgilerin ilki Churchill'e ait olmakla birlikte, bu bilgiler arasında Cumhurbaşkanı İnönü ile ilgili yine Churchill'in bir yorumu yer almaktadır. Kendisi şunları söylemiştir:

“Onu oldukça münasip bulurum ve biranda arkadaş olduk. Doğrusu O, tüm davranışlarında çok sıcak ve samimiydi. O ve bakanları İngiltere'nin zaferini dilediklerini defalarca tekrar ettiler. Onlara Türkiye'yi felakete sürükleyecek olan hiçbir koşul altında savaşa girmelerini dilemediğimi açıkça ifade ettim. Fakat bu koşullar elverişli olduğunda, Türkiye'nin çıkarlarına uygun davranışı sergileyeceğinden eminim.”

Yine Liebmann'ın yer verdiği bir başka nokta ise, görüşmeler sırasında bir İngiliz gözlemcinin Türk tarafını “tarif edilemez insanlar” olarak tanımlamasıdır. Ayrıca, karşılınmalarını da resmi bir görüşmeye gelmiş gibi değil sıcak ve samimi bir şekilde olduğunu da belirtmiştir. Bunun dışında şöyle bir not göze çarpmaktadır:

“...Cumhurbaşkanı⁹⁰ muazzam bir adam, beyaz saçlı ve oldukça sağır, ama dikkatli ve zeki bir adamdı. Türkler, onları uzun bir süre daha azim ve kuvvetle hareket ettirecek bir Mustafa Kemal'e sahip olmadıklarından zamanının gerisinde kalmışlardı ve yakalamaları hiç mümkün değildi. Ancak, inatçı ve sadıktılar ve de kolay korkmuyorlardı. Akıllıca düşündükleri vakit girişimde bulunacaklar. Fakat durumun kesin olduğuna inanana kadar da bunu yapmayacaklar.”⁹¹

⁸⁰ Teke, agm, s. 303-304.

⁸¹ Gönlübol, age, s. 165-166.

⁸² Osman Yalçın, “İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, 2011, s. 709-710.

⁸³ Oran, age, s. 452.

⁸⁴ Arslan, agt, s. 167.

⁸⁵ Aydemir, age, s. 254-256.

⁸⁶ Yalçın, agm, s. 711-712

⁸⁷ Oran, age, s. 452.

⁸⁸ Gönlübol, age, s.167.

⁸⁹ Weisband, age, s. 161.

⁹⁰ Bu bölümde notu alan kişi “President” tanımlaması yapmış ve İnönü'yü kastetmiştir.

⁹¹ George W. Liebmann, *Diplomacy Between The Wars Five Diplomats and Shaping of the Modern World*, New York Palgrave Macmillan, 2008, s. 204-207.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Konferans sonucunda anlaşma sağlandıktan sonra, Churchill Türkiye'den olumlu düşüncelerle ayrılmıştır. Ayrıca fikir olarak da Türkiye'nin Müttefikler safına oldukça yaklaştığına kani olmuştur. Bu sebeple başarılı bir görüşme maratonu sürdürdüğüne inanmış⁹² ve Stalin'e konferans sonrasında gizli bir mesaj yollayarak şunları ifade etmiştir:

“30 Ocak'ta Adana'da bütün önemli Türklerle buluştum ve uzun, çok dostça konuşmalarımız oldu. Her ikimize de yakınlaşmakta epey mesafe katetmiş olduklarına kuşku yok ve Almanya'dan gelen haberler de onları aradaki koşulların kötü olduğuna inandırmış bulunmaktadır. İlk iş, şimdiye kadar çok az verebildiğimiz modern silahlarla onları donatmaktır. Tek yol durumundaki Toros demiryolundan yararlanabilmeleri için gerekli herşeyi vermek ve aynı zamanda Mısırdan'da ikmal taşımak için birkaç gemiyi ödünç vermek üzere anlaştım...”⁹³

Mesajla, Sovyetlerden Türkiye hakkında olumlu bir karşılık beklenmiştir. İngiliz gizli belgelerinde de bu konuya ilişkin Moskova'ya bilgiler verilmiştir. Bu belgeler içerisinde, Türkiye'nin Sovyet politikalarından şüphe duyulduğu açıklanmıştır. Ayrıca, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ve İngiltere'nin müttefikliğiyle ilgili anlaşmayı, olumsuz bir tavırla karşıladığı da görülmektedir. Belirtilen başka bir nokta da Molotov'un Berlin'deki diplomatik temasları ve Fransa'nın düşüşü sonrasında, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumlarının değişmiş olmasıdır. Buna karşın Türkiye, Sovyet Hükümeti ile her zaman temas içerisinde olmaya hazır olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

Diğer taraftan İngiltere'nin Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin tam bir özgürlük kararlılığında olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Churchill'in Sovyet Hükümeti'ne karşı tam bir güven duyduğu noktasında, Sovyet elçisine bilgilendirme yapılmıştır. Yine bunun Türkiye tarafından da onaylandığı ifade edilmiştir.⁹⁵ Bununla birlikte Churchill, Stalin'den aldığı cevap sonrası 9 Şubat'ta İnönü'ye bir mektup yollamış ve ilişkileri düzeltmede etkin rol oynayacağını söylerken Türkiye'nin de adım atmasını istemiştir.⁹⁶ Ayrıca Churchill, bunun önemli bir fırsat olduğuna içtenlikle inandığını açıklamıştır. Churchill burada Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında Mustafa Kemal'in başardığı gibi tekrar dostça ilişkiler geliştirmesini arzu ettiğini gizleyemediğini de belirtmiştir.⁹⁷ Saraçoğlu ise buna karşılık, Türkiye'nin Sovyetlerle olan ilişkilerini geliştirmede devam eden dostluk antlaşmasından feyz alabileceğini ve bunun için de yapılacak görüşmelerin büyükelçiler aracılığıyla gerçekleşeceğini söylemiştir.⁹⁸

Bunun sonrasında 14 Şubat 1943 günü Menemencioğlu, Sovyet Büyükelçisi ile görüşerek Türkiye ile Sovyetler arasında iş birliği tesis edilmesini istemiştir. Bunu yaparken İngiltere ile yapılan Adana Konferansı hakkında da bilgiler vermiştir.⁹⁹ Stalin, Churchill ve Türkiye'nin öncülüğünde 12 Mart tarihinde Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Molotov'a Adana Konferansı hakkında birtakım bilgiler vererek iş birliği ve dostluk sağlanması için Türkiye'nin hazır olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ Fakat burada Sovyet yetkililer, Türkiye'den gelen bu samimi teklifleri aynı şekilde yanıtlamamış, anlaşmadan kaçınmıştır. Bunun üzerine Türkiye'nin de Sovyetler konusundaki şüpheleri tekrar ortaya çıkmıştır. Molotov bu tür bir tavrın Türkiye'nin Almanya ile olan antlaşmalarından ve ona karşı tavır almamasından kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁰¹ Ağustos ayına kadar devam eden görüşmelerde Sovyetlerin telkinleri aynı şekilde devam etmiştir.¹⁰²

Türk basınından da görüşmelere ilişkin tepkiler gelmiştir. *Yeni Sabah* gazetesinde 3 Şubat günü yazan Hüseyin Cahit Yalçın: “İngiliz Başvekili memleketimize bazı ecnebi memleketlerde telkin edildiği gibi, Türk Politikasını değiştirmek veyahut Türk Diplomasisi üzerinde bir tazyik yapmak fikriyle gelmiş değildir”¹⁰³ demektedir. 4 Şubat'ta İtalyan basınında Churchill'in Türkiye'yi kandırmak için Adana'ya geldiğini ileri süren bir yazıya *Cumhuriyet* gazetesi tarafından ciddi bir yanıt verilmiştir:

⁹² Deringil, *age*, s. 191.

⁹³ Daha fazlası için bkz. *SSCB Dışişleri Bakanlığı, age(A)*, s. 85-87.

⁹⁴ FO/954/28B/273, “From Foreign Office To Moscow”, No:75.

⁹⁵ FO/954/28B/284, “From Angora To Foreign Office”, No:75.

⁹⁶ Bkz. Ek 3.

⁹⁷ Bkz. Ek 3.

⁹⁸ Arslan, *agt*, s. 168.

⁹⁹ Önder, *age*, s. 227.

¹⁰⁰ Oran, *age*, s. 454.

¹⁰¹ Oran, *age*, s. 454.

¹⁰² Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Basın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1983, s. 96.

¹⁰³ Deringil, *age*, s. 192.

“Türkiye ile İngiltere arasındaki tedafül ittifak muahedesi, bir tarafın değil karşılıklı iki tarafın davalar ile ilgilidir. İngiltere’ye ait menfaatler, imparatorluğun mahiyeti icabı, dünyanın dört yanına dağılmıştır; bizinkiler ise hudutlarımızın hemen çevresindedir. Bu itibarla, ne bizim İngiltere’yi aldatmamız, ne de İngiltere’nin bizi kandırması bahis mevzuu olmaz ve Başvekil Churchill bunu en iyi bilen insanlardan biridir. Binaenaleyh Adana görüşmelerinin hedefi, iki müttefik milletin müşterek menfaatlerinden öteye aşamaz ve aşmamıştır.”¹⁰⁴

Nadir Nadi ise konferans sonucu hakkında şu yorumu yapmıştır: “Batılı devletlerle İnönü arasında son derece ilgi çekici bir satranç oyunu idi bu.”¹⁰⁵ Yalçın’ın aktardığı bilgilerden hareketle İngiliz basınında *Daily Telegraph* “Türkiye’nin askeri ve ticari avantajlar sağlayacağını” yazarken, *Daily Mail* “Türkiye’ye yapılan ziyaret Casablancadan da önemlidir” ve *Manchester Guardian* ise “Türkiye’nin tarafsızlığı ve askeri yönden kuvvetlendirilmesi konusunda anlaşmıştır”¹⁰⁶ ifadelerine yer vermiştir.

Türkiye’de 28 Şubat 1943 tarihinde seçimler gerçekleştirilmiş ve Şükrü Saraçoğlu İzmir Milletvekili olmuştur. 8 Mart günü istifasını sunan Saracoğlu, İsmet İnönü tarafından tekrar hükümeti kurmakla görevlendirilirken, Numan Menemencioğlu da tekrar Dışişleri Bakanı olmuştur.¹⁰⁷ 17 Mart 1943 tarihinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu dış ve iç politikaya ilişkin yapmış olduğu konuşma şöyledir:

“Tuttuğumuz yollar ve kurduğumuz esaslar sayesinde Atatürk’le başlayan ve her gün biraz daha kökleşen- rejimimizin insanî ve medeni gayeler için örnek olacağına inanıyoruz. Mamur bir Türk vatani, mesut bir Türk milleti, kuvvetli bir Türk Devleti; işte bizim hedefimiz bunlardır. (Alkışlar). Atatürk bizden bunları istedi, İnönü bizden, bunları istiyor. Biz de, hepimiz beraber ve canla başla bu yolda çalışmak kararındayız. Yapacağımız işlerin en başında Türk ordusunu daima hazır tutmak vazifesi vardır. Bunun için ordumuzdan, biraz sonra göreceğiniz veçhile, hiç bir şey esirgenmiyor. Çünkü sırası gelince bu kahraman ordunun vazifesini yapacağına’ bütün milletçe eminiz.”¹⁰⁸

Adana Listesi sonrasında ortaya çıkan askeri mühimmat konusunda görüşmeler yapmak üzere Nisan ayında İngiltere’nin Ortadoğu Başkomutanlığından bir heyet Ankara’ya gelmiştir. Heyet ile yapılan görüşmelerde sonuç alınmayınca İngiltere’nin Ortadoğu Başkomutanı Henry Maitland Wilson da heyet üyelerine katılmıştır.¹⁰⁹ Başbakan Saraçoğlu ve Wilson arasındaki görüşmelerde, Türkiye’den şu an olmasa bile daha sonra savaşa girerek Müttefiklere yardımcı olması istenmiştir.¹¹⁰ Bununla birlikte Hugessen de Saraçoğlu’na Türkiye için artık yolun ya savaşa girmek ya da savaş sonrası yalnız kalmak olarak ikiye ayrıldığını ve tercihin Türkiye’ye ait olduğunu belirtmiştir.¹¹¹ Burada Türkiye’nin politikasını Selim Deringil; Edward Weisband’ın “yokuşa sür”, kendisinin de “ayak sürme operasyonu” olarak nitelendirdiğini ifade etmiştir.¹¹² Adana Konferansı sonucunda İngilizlerden kiralanan üç vapurun ülkeye getirilmesi için masraflar Maliye Bakanlığı tarafından belirlenmiştir.¹¹³ Yine İngilizler tarafından kira ile verilen 5 geminin adları “Adana ve Ödemiş” olan ilk ikisine Süveyş’te Türk Bayrağı çekilmiş ve ülkeye getirilmiştir.¹¹⁴

Adana Konferansı sonrası Almanya’da olumlu bir siyasal hava belirmiştir. Mehmet Gönlübol’un aktardığına göre Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Türkiye’nin savaş dışı durumunun güçlendirilmesinin gerekli olduğunu belirtmiş ve Mussolini’ye de Adana Konferansı sonrasında alınan kararların bağlayıcı olmadığı konusunda bilgi vermiştir.¹¹⁵ Türkiye’nin savaş dışı durumunu her türlü desteğe ve politikaya rağmen Müttefikler lehine değiştirmemesinin sebeplerinden biri de onlara güvenmemesidir. Fakat bundan sonraki süreçte, Almanya ve beraberindeki Mihver Devletleri’nin yenilgiye uğraması Türkiye üzerindeki Müttefik baskısını kuvvetlendirmiştir.¹¹⁶

¹⁰⁴ Kılıç, *agt*, s. 137.

¹⁰⁵ Nadi, *age*, s. 174.

¹⁰⁶ Yalçın, *agm*, s. 715.

¹⁰⁷ Kılıç, *agt*, s. 161.

¹⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 1. Cilt, 3. Birleşim, 17 Mart 1943, s. 22.

¹⁰⁹ Deringil, *age*, s. 194.

¹¹⁰ Gönlübol, *age*, s. 170.

¹¹¹ Gönlübol, *age*, s. 170.

¹¹² Deringil, *age*, s. 195.

¹¹³ BCA.030.10/169.177.20.1.

¹¹⁴ BCA.030.10/169.177.20.3.

¹¹⁵ Gönlübol, *age*, s. 169.

¹¹⁶ Gönlübol, *age*, s. 169.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Savaşın Afrika'daki sonuçlarının belli olması üzerine Churchill ve Roosevelt 12-16 Mayıs 1943 tarihleri arasında tekrar Washington'da buluşmuştur. İki liderin öncelikleri arasında İtalya'yı saf dışı bırakma adına, Sicilya'ya asker çıkarma konusu gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin savaşa katılması ve Almanya'nın en önemli yakıt ikmal merkezi olan Romanya'nın Türkiye'deki hava üsleri aracılığıyla Müttefikler tarafından vurulmasının önünün açılması da dikkat çekici bir husustur. Türkiye üzerindeki baskıyı daha da artırmanın Sovyet desteğiyle daha etkili olacağı ve bu arada İtalya'nın savaş dışı kalmasının da buna katkı sağlayacağı görüşü hâkim olmuştur.¹¹⁷ Saraçoğlu ise CHP'nin 6. Büyük Kurultayı'nda şu açıklamayı yapmıştır:

“... Balkanlar'a inmiş olan Alman Devleti bize elini uzattı. Bir dostluk, ademi tecavüz muahedesi imza ettik. Her iki tarafın samimi arzularından doğan bu muahede, hadiseler gösterdi ki, iki tarafın da hakiki ihtiyacına cevap veren bir muahededir. Samimi arzuların ve müttekabil ihtiyaçların yarattığı bu muahedeler her iki tarafa da fayda vermekte devam edecektir...”¹¹⁸

Bu arada Türkiye üzerindeki İngiliz baskısı devam etmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Robert Anthony Eden bu amaçla Türkiye'ye gelerek Menemencioğlu ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmeden çıkarılan sonuç, Türkiye'nin savaşa dâhil olması yönündeki Müttefik istekleridir. Türkiye bunun üzerine tarafsız kalacağını söylemiş ve de ordusunun yetersiz durumda olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹ Diğer taraftan Müttefik Devletler, Washington'da belirledikleri İtalya'yı saf dışı bırakma planlarını 10 Temmuz 1943'te Sicilya'ya çıkartma yaparak gerçekleştirmişlerdir. 24 Temmuz günü faşist İtalya'nın lideri Mussolini tüm gücünü kaybederek devrilmiştir.¹²⁰

3.3. Quebec Konferansı

11-24 Ağustos 1943 tarihleri arasında yapılan konferansa Churchill, Roosevelt ve beraberlerindeki heyetler katılmıştır. Konferansta ilk önce Türkiye'nin durumunun masaya yatırıldığı görülmektedir. Bu konuda Türkiye'nin savaş dışı durumunun devamına karar verilmiştir. Bunun sebebi Türkiye'nin askeri gücünü arttırdıktan sonra savaşa katılacak olmasıdır.¹²¹ Ayrıca, İngiltere'nin savaştaki ikinci cephenin Balkanlar'da oluşturulma fikrinin kabul edilmemesi üzerine bu cephenin Normandiya'da açılması kararlaştırılmıştır.¹²² Buna ek olarak başka bir müzakere konusuna bakıldığında, Almanya'nın tamamen silahtan arındırılmasının ve Müttefiklerin denetimi altına alınmasının kabul edildiği görülmektedir.¹²³ Mehmet Gönlübol 'un belirttiğine göre konferansta Türkiye'nin Almanlara yaptığı krom sevkياتının durdurulması ve boğazlardan Alman gemilerinin geçişinin engellenmesi yolunda istekler ortaya çıkmıştır.¹²⁴ Konferansın ertesi günü olan 25 Ağustos'ta Türk Başbakanı Saraçoğlu, *New York Times*'a verdiği demeçte, Türkiye'nin savaş dışı durumunda bir değişiklik olmadığını, fakat bunun aktif tarafsızlık çerçevesinde Müttefiklere yakınlık şeklinde değerlendirilebileceğini belirtmiştir.¹²⁵

Türk basınının Konferansla ilgili olarak birtakım görüşler bildirdiği görülmektedir. Bunlara bakıldığında, *Cumhuriyet* gazetesinin 11 Ağustos 1943 gününde konferans için “Anglo-Amerikan Konferansı” tanımlaması yapması, Necmettin Sadak'ın, Türkiye'nin savaş dışı konumunun İngiltere'ye İran, Irak ve Suriye gibi ülkeleri işgal etme konusunda fırsat yaratması ve Sovyetlerin de Kafkasya'yı savunabildiğini belirtmesi önemli bir nokta olarak gözükmektedir. Moskova Radyosu ve basında çıkan Türkiye'nin savaş dışı durumunun Almanya'ya yaradığı konusunda çıkan haberlere ise Türk basını tepki göstermiştir. Nadir Nadi konuyla ilgili olarak: “*Şu halde o muhabir, ya kendi başına sakat düşünen bir adamdı yahut da yazısı bir yanlışlığa kurban gitmişti... Türkiye'de hiçbir millete olmadığı gibi Sovyet Rusya'ya karşı da kötü niyet besleyen tek şahıs yoktur. Komşularımızı da kendimiz gibi bilmek bizim için ancak bir zevktir.*”¹²⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Konferans sonrasında Türkiye'nin savaşa katılması için Churchill son kozunu oynamaya karar vermiştir. Bu maksatla Rodos'a yapılan çıkarma başarılı olmamış ve Almanlar Rodos'u ele geçirmiştir.

¹¹⁷ Oran, *age*, s. 454; Gönlübol, *age*, s. 170.

¹¹⁸ Gönlübol, *age*, s. 170.

¹¹⁹ İlyas, Turan, *agm*, s. 330.

¹²⁰ Uçarol, *age*, s. 449.

¹²¹ Gönlübol, *age*, s. 171.

¹²² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 11.Baskı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1996, s. 391.

¹²³ Uçarol, *age*, s. 451.

¹²⁴ Gönlübol, *age*, s. 171.

¹²⁵ Arslan, *agt*, s. 171.

¹²⁶ Kılıç, *agt*, s. 141.

Alınan bu yenilgi, Türkiye'yi savaşa sokma konusunda Churchill'in attığı adımların da sonunu getirmeye başlamıştır.¹²⁷

3.4. Dışişleri Bakanları(Moskova) Konferansı

Moskova'da toplantıya katılan İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ve Çin Dışişleri Bakanı Fu Ping Chang savaşta son durumu müzakere ederek yeni planlamalar yapılmasını görüşmüşlerdir. Konferans 19 Ekim 1943 tarihinde başlamış ve 30 Ekim'e kadar devam etmiştir.¹²⁸

Konferansta Sovyetler, Müttefiklerden yardımları arttırmalarını istemişlerdir. Bunun dışında, savaşın kısaltılması için İsveç havaalanlarının kullanılması, Türkiye'nin savaşa çekilmesi¹²⁹ ve ikinci cephenin en kısa sürede açılması ile birlikte, ortak bir mutabakat sağlanması, nüfuz alanlarının paylaşılması ve savaş suçularının cezalandırılması konferansın diğer konularını teşkil etmiştir.¹³⁰

Türk basınında Konferans ile ilgili temkinli bir bakış açısı ortaya konulmuştur. 21 Ekim 1943 tarihinde *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay şu şekilde yazmıştır: “Rusya Müttefikler gibi devamlı bir barışın hakiki ve tesirli şartını bir tutmakta olduğunu her fırsatta söylemiştir. Rus Politikası genişlemeci ve fetihçi bir politika olarak belirlenmiş değildir, hatta Almanya ile bazı anlaşmalarda sınırlarına doğru taşan büyük Cermenliğe karşı müdafaa tedbirleri olmak mahiyetindedir...”¹³¹ Diğer taraftan Nadir Nadi'nin tepkisi ise “Moskova İçtimaları” başlıklı makalesinde: “...Moskova Konferansının hiçbir müspet neticeye varmadan, Almanya'nın beklediği gibi bir fiyasko ile yahut da bazılarının ileri sürdüğü gibi, Avrupa'nın Sovyet Rusyaya satılması suretiyle sona ereceğine inanmak güçtür. Üç devletin Moskova'da anlaşmaması, teker teker her birinin aleyhindedir.”¹³² Nadir Nadi bir başka yorumunda ise Türkiye'nin aktif tarafsızlığını ya da savaşa girmemesini, açık sözlü olmasına bağlamıştır.¹³³

Konferans sonucunda belirlenen müzakere noktalarının Türkiye'ye bildirilmesi için İngiliz Dışişleri Bakanı Eden Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nu Kahire'de¹³⁴ bir görüşme yapmaya davet etmiştir. Kahire'ye gidecek olan Menemencioğlu ve beraberindeki heyet için bütçe ayrılması ve bazı ihtiyaçlarının karşılanması için kararname çıkartılmıştır.¹³⁵ Diğer yandan görüşmeler 5 Kasım'da başlamış ve ilk müzakerelerde Eden Türkiye'nin Mihver devletlerine 1 ay içinde savaş ilan etmelerini beklediklerini ifade etmiştir.¹³⁶ Bunun dışında Türkiye'den havaalanı tahsisini de istemiş ve Türkiye'nin savaşa katılmaması halinde yapılan yardımların kesileceğini bildirmiştir. Bu talepler Türkiye tarafından reddedilmiş ve Saraçoğlu'nun yorumu ise bunun “havaalanı veya üslerin tahsisi savaşa girmek” anlamına geleceği şeklinde olmuştur.¹³⁷

3.5. Tahran Konferansı

Konferans Tahran kentinde Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin daha soğuk olduğu bir dönemde savaşın gidişatını görüşmek üzere toplanmıştır. Konferans; Stalin, Churchill ve Roosevelt'in katılımıyla gerçekleşmiştir.¹³⁸ Konferansın ana gündem maddesi, Türkiye'nin savaşa girmesi olmuştur. Bunun doğal sebebi de Churchill'in Almanya'yı saf dışı bırakmak amacıyla Balkanlar'a yapılacak harekât için Türkiye'nin kendilerine gerekli olduğu konusundaki görüşleridir.¹³⁹ Konferans'ta ortaya çıkan başka bir görüş de, Türkiye'nin toprakları ve boğazları için güvenliğin dikkate alınmayacağı ve yardımın da kesilecek olmasıdır. ABD'nin görüşleri ise Türkiye'ye yardım yapılması halinde ikinci cephenin açılmasının gecikeceği yönünde olmuştur. Konferans içinde bazı karşıt görüşler meydana çıkmıştır. Bu da, Stalin'in Batı devletleri için Balkanlar'da bulunmalarını gerektiği görüşü ile Churchill'in Sovyetler'in Balkanlar'a yayılmasının engellenmesi görüşü olmuştur. Ayrıca Stalin yayılma alanından Batılıları uzaklaştırmak için İngiltere'nin Türkiye'ye yapacağı yardımları engellemek noktasında görüş

¹²⁷ Weisband, *age*, s. 195.

¹²⁸ Uçarol, *age*, s. 451.

¹²⁹ Türkiye'den talep edilecek olan durumlar için bkz. Gönlübol, *age*, s. 173; Weisband, *age*, s. 202-212.

¹³⁰ Armaoğlu, *age*, s. 392.

¹³¹ Deringil, *age*, s. 208.

¹³² Kılıç, *agt*, s. 143.

¹³³ Kılıç, *agt*, s. 143.

¹³⁴ Eden ve Menemencioğlu arasındaki görüşmeler 5-6 Kasım 1943 tarihinde gerçekleşmiş ve Birinci Kahire Konferansı olarak adlandırılmıştır. Daha detaylı bilgiler için bkz. Oran, *age*, s. 458-460.

¹³⁵ BCA.030.18.1.2/104.3.38.

¹³⁶ Menemencioğlu'nun beyanı ile ilgili olarak bkz. Deringil, *age*, s. 209.

¹³⁷ Gönlübol, *age*, s. 173-174; daha fazlası için bkz. Weisband, *age*, s. 213-234.

¹³⁸ Armaoğlu, *age*, s. 393.

¹³⁹ Arslan, *agt*, s. 174.

beyan etmiştir. Bu sebeple yardımların Fransa tarafından yapılacak çıkartma noktasında toplanması gerektiğini de söylemiştir.¹⁴⁰

28 Kasım ve 1 Aralık 1943 tarihleri arasında devam eden bu konferansta, Polonya sınırının belirlenmesi, Müttefik zaferine kadar savaşa devam edilmesi ve savaş sonrasında uluslararası bir barış örgütünün kurulması gibi başka kararlar da alınmıştır. Yine buna ek olarak Türk Boğazlarının durumunun yani Montreaux'nün değiştirilmesi hakkında bir görüşün ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁴¹ Bunun dışında Churchill, Stalin'e Türkiye'nin askeri durumunun yetersizliği konusunda bilgiler vermiştir. Churchill'in, Molotov tarafından kendisine karşı Türkiye'nin savaşa girmemesi durumunda Boğazların durumunun değiştirilmesi için destek verip vermeyeceğine ilişkin soruya olumlu yanıt verdiği görülmektedir.¹⁴² Ancak bu, daha önce söylediği Türkiye'nin egemenlik haklarına saygılı olduğu noktasındaki görüşleriyle çelişmektedir.¹⁴³ Churchill'in Molotov'a destek vermesinin altında yatan sebep ise Ege Adaları'nın Almanya'dan geri alınması noktasındaki isteği olmuştur. Konferans sırasında İngiltere, ABD ve Sovyetlerden görüş olarak farklı noktaya gelmiştir.¹⁴⁴

Türk basınının konferansa ilişkin tepkilerine bakıldığında ise Murat Kılıç Nadir Nadi'nin görüşlerini şu şekilde aktarmıştır: “*Ortaya bir takım sulh şayiaları çıkararak sonradan Almanların bunlara buna yanaşmadığını ilan ederek, Müttefikler, düşmanına karşı güttükleri şiddet harbinde kendilerini mazur göstermek istiyorlardı.*”¹⁴⁵ Yine Murat Kılıç Ömer Doğrul'un Nadir Nadi'ye göre farklı düşünmekte olduğunu şu ifadelerinden vurgulamaktadır: “*Mareşalin anladıklarının manası gayet açıktır. Müttefikler, harp kazanıldıktan sonra Avrupa'da büyük ve kudretli devlet olarak yalnız Rusyanın kalacağını görüyorlar...*”¹⁴⁶

Konferansın sonucu olarak Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi için tekrar müracaat edilmesi ve bu konu ile ilgili olarak Müttefiklerin organize edeceği ve Kahire'de toplanılması amaçlanan konferansa Cumhurbaşkanı İnönü'nün de katılımının istenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁷

3.6. Kahire Konferansı

Tahran Konferansı'nda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Kahire'ye çağırılması kararlaştırılmıştı. İsmet İnönü kendisine gelen davete verdiği cevapta, “*konferansa eşitler arasında meydana gelen bir konferans olması*” isteğini iletmıştır. Buna karşılık Müttefik grubu İnönü'nün isteğini kabul etmiş ve toplantının “*eşitler arasında özgür tartışma*” şeklinde olacağını söylemişlerdir.¹⁴⁸ Yine Kahire Konferansı için hareket etmeden önce İnönü, CHP'nin¹⁴⁹ meclis grubu ve Bakanlar Kurulu'ndan da istediği desteği elde etmiştir.¹⁵⁰

Konferans 4-6 Aralık 1943 tarihinde Kahire'de Churchill, Roosevelt ve İnönü'nün katılımıyla başlamıştır.¹⁵¹ Konferans görüşmeleri başlamasına yakın İngiliz Genelkurmay'ından Türkiye'ye Şubat 1944'te savaşa girmesinin uygun olacağını belirten bir açıklama yapılmıştır.¹⁵² Görüşmelerde ilk sözü ABD Başkanı Roosevelt almıştır. Roosevelt, Türkiye'nin 35 Birleşmiş Milletler İttifakı üyesi devlet gibi Almanya'ya karşı savaşının sadece savaş için değil, savaş sonrası barış düzeninde de etkin bir rol oynaması için önemli olduğunu ifade etmiştir. Churchill ise, Almanya'nın geri çekilmesiyle artık Türkiye için ortada bir sorun kalmayacağı, Sovyetlere ilişkin çekincelerin de Türkiye'nin savaşa girmesi ile birlikte dost iki ülke olarak ortadan kalkacağına işaret etmiştir.¹⁵³ Tam tersi bir hareket benimsendiği takdirde ise Türkiye'nin yalnızlığa itileceğini söylemiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁰ Gönübol, *age*, s. 176.

¹⁴¹ Uçarol, *age*, s. 452.

¹⁴² Deringil, *age*, s. 218.

¹⁴³ Deringil, *age*, s. 218.

¹⁴⁴ Sibel Kavuncu, *Türkiye-İngiltere İlişkileri 1939-1946*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 73.

¹⁴⁵ Kılıç, *agt*, s. 146.

¹⁴⁶ Kılıç, *agt*, s. 147.

¹⁴⁷ Kavuncu, *agt*, s. 73.

¹⁴⁸ Kılıç, *agt*, s. 147.

¹⁴⁹ Parti içerisinde İnönü'nün Kahire'ye gitmesi konusunda olumsuz bir durum ortaya çıkmıştır. Bkz. Oran, *age*, s. 462.

¹⁵⁰ Deringil, *age*, s. 220.

¹⁵¹ Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, 2. Basım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 256.

¹⁵² Gönübol, *age*, s. 176.

¹⁵³ Arslan, *agt*, s. 175.

¹⁵⁴ Arslan, *agt*, s. 175.

Churchill yine buna binaen 15 Şubat 1944'te İngiliz ve Amerikan uçaklarının Türkiye'ye gelmesinin kararlaştırıldığını ve bunun için hareket serbestisi verilmesini istemiş, kabul edilmediği takdirde yine Türkiye'nin yalnız kalacağını ve ilişkilerin dondurulacağını belirtmiştir.¹⁵⁵ İnönü ise tüm bu gelişmelere karşılık Türkiye'nin askeri durumunu Müttefiklerin karşısına stratejik bir hamle olarak çıkarmıştır. Balkanlar'daki Bulgar-Alman ittifakını öne çıkarıp silah isteğinde bulunurken ortak bir harekâtın da yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun sebebi ise, Almanların Türkiye'nin önemli noktalarını bombalaması ve işgale girişmesi ihtimali olarak belirtilmiştir.¹⁵⁶ İnönü burada daha önce Mudanya ve Lozan'da olduğu gibi taktiklerini kullanmış ve başarılı çıkmıştır. Çünkü İngiliz ve Amerikan heyetini birbirine karşı duruma getirmiştir. Bu durum Roosevelt tarafından İnönü ile yapılan görüşmelerde Türkiye'ye yapılan askeri yardımın yetersiz olduğunu kabul etmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Yine bu görüşmeler sırasında İnönü, Churchill'in tarih belirleme isteklerine karşı çıkmış ve bu durum da Roosevelt tarafından olumlu karşılanmıştır. İnönü yine iyi düşünülmüş diplomatik bir hamle ile Churchill'in Adana'da verdiği sözleri yerine getirmediğini Roosevelt'e şahsen ifade etmiş ve Türkiye'nin elini güçlendirmeye çalışmıştır.¹⁵⁷

Konferansın sonucuna gelindiğinde Türkiye prensipte savaşa girmeyi kabul etmiş, yeterli silah yardımının yapılmasını ve bu işin Adana Konferansı'nı izleyen süreçteki gibi olmamasını talep etmiştir.¹⁵⁸

Konferanstaki görüşmelere bakıldığında Türkiye'nin savaşı dışı durumundan rahatsız olan kişinin Churchill olduğu açıkça görülmektedir. Bu durumun, Almanya'ya karşı güç kazanan Sovyetlerin Balkanlara girip yerleşmesinin önlenmesi için Müttefiklerin yani İngiltere ve ABD'nin Türkiye üzerinden Balkanlar'a ilk giren taraf olmasını istemesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Stalin görüşmelere şahsen katılmamasına rağmen Türkiye'nin savaşa girmesi ve Almanya'nın güç kaybetmesini üst seviyeye çıkartma isteğini belirtmiştir.¹⁵⁹ Konferansın bitiminde yayımlanan ortak bildiriye¹⁶⁰, Türkiye ve Müttefikler arasındaki görüşmelerin çok faydalı geçtiği ve gelecek için bunun önemli bir adım olduğu belirtilmiştir. Saraçoğlu Hükümeti yaptığı değerlendirme sonucunda Türk hava alanlarının kullanıma açılmasının savaşa girmek demek olacağı düşüncesiyle bunu kabul etmemiştir.¹⁶¹ Konferans sonrası değerlendirmelere bakıldığında Nadir Nadi'nin yorumu Türkiye'nin durumunu çok iyi özetlemektedir: "*Kahire'deki üç günlük satranç partisi sonunda İnönü, yine şahı kaptırmadan yurda döndü.*"¹⁶²

Ocak 1944 yılında İngiliz askeri heyeti, Francis John Linnel başkanlığında Türkiye'ye gelmiştir. Bunun sebebi de Türkiye ile yapılacak olan silah yardımlarının görüşülmesidir. İngilizler, Türkiye'nin taleplerini çok ağır bulunca, İngiliz askeri heyeti Churchill'den gelen direktif sonrası 3 Şubat'ta Türkiye'den ayrılmıştır. 2 Mart 1944 yılında İngiltere, 1 Nisan'da ABD, Türkiye'ye olan silah ve malzeme yardımını durdurmuşlardır.¹⁶³

Yine bu dönemde, Türkiye'nin Almanya'ya yapmış olduğu krom ve diğer önem arz eden sanayi hammaddeleri ihracatının İngiltere ve Amerika tarafından sona erdirilmesinde önemli bir durum ortaya çıkmıştır. Bu duruma ilişkin olarak, Amerikan Büyükelçisi Laurence Steinhard ve İngiliz Büyükelçisi Hugessen Türk Hükümeti'ne bir nota vererek, Almanya ile hammadde ihracatının devam etmesi halinde ambargo uygulanacağını belirtmişlerdir.¹⁶⁴ Buna karşılık Türkiye'nin tarafsız bir ülke konumunda olmadığı kabul edilerek, krom ihracatının öncelikle 4200 tona düşürülmesi ve sonrasında tamamen sonlandırılması istenmiştir.¹⁶⁵ Diğer taraftan bakır, demir, çelik, nebati yağ, pamuk, keten ve afyon gibi maddeler konusunda da İngiltere ve Amerika'nın görüşü yukarıdaki gibidir. Türkiye bu duruma karşılık dış politikasına uygun hareket etmek amacıyla malzemelerin ihracatını 21 Nisan 1944'te durdurmuştur.¹⁶⁶

Bu arada 1944 Haziran başlangıcında Alman gemilerinin Türk Boğazlarından geçme durumu İngiltere ile diplomatik soruna neden olmuştur. Von Papen'in Menemencioğlu'na güvence vermesi bu gemilerin silahsız olduğunu düşündürse de, sonrasında yapılan aramalar neticesinde silah ve

¹⁵⁵ Oran, *age*, s. 464.

¹⁵⁶ Gönlübol, *age*, s. 177.

¹⁵⁷ Deringil, *age*, s. 223.

¹⁵⁸ Akşin, *age*, s. 256.

¹⁵⁹ Sander, *age*, s. 174.

¹⁶⁰ Bildiri için bkz. Gönlübol, *age*, s. 178.

¹⁶¹ Arslan, *agt*, s. 176.

¹⁶² Nadi, *age*, s. 174.

¹⁶³ Akşin, *age*, s. 256.

¹⁶⁴ Arslan, *agt*, s. 181.

¹⁶⁵ Oran, *age*, s. 465-466.

¹⁶⁶ BCA.030.10/163.140.18; Oran, *age*, s. 466.

mühimmatlara rastlanmış, gemilerin Karadeniz'e geçişine izin verilmemiştir.¹⁶⁷ Ancak böyle bir adım atılmasına rağmen, İngiltere ile ilişkilerde soğuk rüzgârlar esmeye başlamıştır, 15 Haziran 1944 tarihinde ise bu durumların yarattığı olumsuz etki ve Müttefiklerin baskısı ile Dışişleri Bakanı Menemencioğlu istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Başbakan Saraçoğlu Dışişleri Bakanlığını da yürütmüştür.¹⁶⁸

30 Haziran 1944 yılında İngiliz Büyükelçisi Hugessen Saraçoğlu'na Almanya ile ilişkilerin kesilmesi gerektiğini belirtmiştir. 1 Temmuz tarihinde ABD Büyükelçisi Hugessen'i destekleyici bir tavır takınmıştır.¹⁶⁹ Bununla birlikte 3 Temmuz'da Saraçoğlu iki büyükelçiyle görüşme yaparak Ödünç Verme ve Kiralama yasasından yararlanma isteği ve güvence verilmesini ifade etmiştir. Türkiye'nin bu istekleri, Londra'dan olumlu tepki almış, Hugessen vasıtasıyla Saraçoğlu'na aktarılmıştır.¹⁷⁰ Böylece Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinde bir sorun kalmamıştır. TBMM'de 2 Ağustos günü yapılan olağanüstü görüşmelerde 411 kabul oyu ile Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesi onaylanmıştır.¹⁷¹ Başbakan Şükrü Saraçoğlu ise bu karar üzerine şöyle konuşmuştur: “Arkadaşlar, *alacağınız bu karar bir harp kararı değildir. Bunun bir harp kararına münkalip olması veya olmaması karşı tarafın alacağı karara bağlıdır. Türkiye Cumhuriyetinin mukadderatını elinde tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin alacağı bu karar muhakkak ki tarihi ve büyük bir karar olacak ülkenin hayrına ve selametine yarayacaktır...*”¹⁷²

Diğer taraftan savaş, Sovyetlerin üstünlüğü ele aldığı bir döneme girmiştir. Bununla bağlantılı olarak Almanya'nın yenilgisini sağlamak adına 6 Haziran 1944'te Normandiya'da çıkartma yapılmış, böylece, müttefikler hedefledikleri başarıya doğru büyük bir adım atmışlardır.¹⁷³

3.7. Dumbarton Oaks ve Yalta Konferansı

Müttefik Devletler 21 Ağustos 1944 ve 7 Ekim 1944 arasında Dumbarton Oaks'ta çeşitli görüşmelerde bulunmuşlar ve bunu iki aşamada gerçekleştirmişlerdir. İlkinde ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği, ikincisinde ise ABD, İngiltere ve Çin yer almışlardır. Konferansta Milletler Cemiyeti'nin etkinliğinin artık ortadan kalktığı belirtilip, bunun yerine oluşturulacak yeni örgütün bir başka deyişle Birleşmiş Milletler'in gerekliliği üzerinde görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca örgütün kurucu yasası da tartışılmıştır. Bu örgütün Güvenlik Konseyi'nde büyük devletlerin üstün ve etkin bir şekilde yer alması görüşü de kabul edilmiştir.¹⁷⁴

Yalta Konferansı öncesinde önemli olaylar meydana gelmiştir. Sovyetlerin Bulgaristan'a savaş ilanı¹⁷⁵ ve ABD'nin isteği üzerine Türkiye'nin de 6 Ocak günü Japonya'ya savaş ilan etmesi¹⁷⁶ bunlar arasında sayılabilir. Türkiye'nin Japonya'ya savaş ilanı ile ilgili görüşmelerde Almanya ile ilişkilerin kesilmesi sonrası Dışişleri Bakanı¹⁷⁷ olan Hasan Saka, Japonya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi hakkındaki görüşmelerde şu şekilde beyanat vermiştir:

“...Sayın arkadaşlar, *Bundan evvel Almanya ile münasebetlerimizi kesmek hususunda almış olduğumuz. tarihî kararlar mantıkan çerçevelenen ve veçhesi tamamen malûmunuz olan ana siyasetimize ve ittifakımıza uygun bulunan bu kararı almakla, her zamanki ve her mühim işimizdeki isabetli kararlarınızda olduğu gibi bir kere daha memleketimizin yüksek menfaatlerine uygun bir karar vermiş olacağınıza kani bulunuyoruz. Takdir Yüksek Heyetinizindir. Mâruzâtım bundan ibarettir (Muvafık sesleri). Yalnız şunu da ilâve edeyim ki, tabii siyasi münasebetlerimizin kesilmesi durumunun harp haline çevrilmesi, ilgili tarafın alacağı karara ve hattı harekete bağlıdır...*”¹⁷⁸

4 ile 12 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilen Yalta Konferansı'na Müttefik liderlerinden Churchill, Roosevelt ve Stalin katılmıştır. Konferansın amacı ise aralarındaki etkinliği sağlamak ve dünyanın savaş sonrası geleceğini planlamak olmuştur.¹⁷⁹ Görüşmelerin ilk günü olan 5 Şubat'ta

¹⁶⁷ Gönübol, *age*, s. 181; Oran, *age*, s. 466-467.

¹⁶⁸ Gönübol, *age*, s. 181; Deringil, *age*, s. 234-239.

¹⁶⁹ Oran, *age*, s. 469.

¹⁷⁰ Arslan, *agt*, s. 184.

¹⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 13.Cilt, 0.Birleşim, 2 Ağustos 1944, s. 12-15.

¹⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 13.Cilt, 0.Birleşim, 2 Ağustos 1944, s. 5-6.

¹⁷³ Savaş durumu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Akşin, *age*, s. 257-260.

¹⁷⁴ Barış Özdal, R. Kutay Karaca, *Diplomasi Tarihi II Yardımcı Ders Notları*, Dora Yayıncılık, Bursa 2014, s. 121; Sander, *age*, s. 174.

¹⁷⁵ Gönübol, *age*, s. 183.

¹⁷⁶ Arslan, *agt*, s. 187.

¹⁷⁷ Bu bilgi için bkz. Arslan, *agt*, s. 183.

¹⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 15.Cilt, 19.Birleşim, 3 Ocak 1945, s. 9.

¹⁷⁹ Akşin, *age*, s. 262.

Almanya'ya savaş ilan eden devletlerin savaş sonrasında BM toplantısında yer alması kararlaştırılmıştır. Bu devletler arasında Türkiye'nin yer alması durumuna Stalin karşı çıkmıştır. Stalin, Balkanlar ile Avrupa arasında bir kopukluk yaratma ve Türkiye'yi bu şekilde yalnızlaştırma politikası izlemeyi benimsemiştir.¹⁸⁰ Bu şekilde Stalin ilk adımını 10 Şubat'ta Montreaux Boğazlar Sözleşmesi'nin eskimiş olduğu ve yeniden düzenlenmesi konusunda atmıştır. Churchill bu durumu olumlu karşılamıştır.¹⁸¹ Bununla ilgili resmi manada Londra'da Müttefik devletlerin dışişleri bakanlarından oluşan bir zirve yapılması planlanmış, ancak bu gerçekleştirilememiştir. Böylece Stalin'in isteği Potsdam Konferansı'nda görüşülmek üzere ertelenmiştir.¹⁸²

Diğer taraftan konferansta, ortak barış sistemi kurulması, Almanya ve Polonya ile ilgili sorunları da ele alınmıştır.¹⁸³ Bunun dışında Sina Akşin'in belirttiğine göre, Sovyetlerin Uzakdoğu'daki Güney Sahalin, Port Arthur, Kuril Adaları ile Mançurya'da Doğu Çin ve Güney Mançurya demiryollarını istemesi de görüşülmüştür. ABD'de buna karşılık savaşın bitişi ile ilgili olarak Sovyetlerden Japonya'ya savaş ilan etmesini istemiştir.¹⁸⁴ Bununla birlikte Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde daimî üyelerin ABD, Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa ve Çin'in veto haklarının olması kabul edilmiştir. Bu arada Sovyetler Birliği Türkiye ve Latin Amerika ülkelerinin de üye olmasını istemiş, diğerleri buna karşılık 1 Mart 1945'e kadar Mihver devletlerine savaş açanların üyeliklerinin kabul edileceğini belirtmişlerdir.¹⁸⁵

Konferans sonrasında Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı yeni İngiliz Büyükelçisi Sir Maurice Peterson ziyaret etmiş ve Yalta kararlarını bildirmiştir. Burada öne çıkan nokta, kurulacak Birleşmiş Milletler Örgütü'nün durumunun görüşüleceği bir toplantının San Francisco'da yapılması ve bu toplantıya, Almanya'ya yukarıda belirtildiği gibi 1 Mart 1945 tarihinden önce savaş açan devletlerin katılabilecek olmasıdır.¹⁸⁶ Bu durum üzerine TBMM olağanüstü bir toplantıya çağırılmıştır. 23 Şubat 1945 yılında yapılan görüşmelerde Saraçoğlu, insanlık menfaatlerine uygun olduğu kadar milli menfaatlere de uygun olarak insanlığı, medeniyeti, hürriyeti ve demokrasiyi kurtarmak ve savaş suçularını cezalandırmak adına Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁷ Böylece 23 Şubat 1945'te Almaya ve Japonya'ya harp ilanı ile 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne katılma konusu da 401 oyla kabul edilmiştir.¹⁸⁸ Türkiye gerekli formaliteleri tamamlayıp 1 Mart'ta beyannameyi imzalamıştır. Bunun üzerine Nadir Nadi şöyle konuşmuştur: *"Bu konferansa ne Mihver devletleri, ne onların ortakları, ne de tarafsızlar çağrılmayacaktı. İspanya, Portekiz, İsviçre ve İsveç, San Francisco Konferansına katılmayacakları bilinen devletler arasında bulunmalarına rağmen istiflerini bozmuyorlardı..."*¹⁸⁹ Bu konuda Ömer Doğrul *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle beyanatta bulunmuştur:

*"Türk milleti, İkinci Dünya Harbi sırasında, hangi tarafla beraber olduğunu ve hangi tarafın harbi kazanmasını istediğini, İngiltere ile karşılıklı yardım muahedelerini imzaladığı zaman, şüphe götürmez bir vuzuyla belirtmiş ve o zamandan beri her adımda ve kararlar bu prensipi teyid etmiş, bu prensipe karşı sarsılmaz bağlılığını göstermiştir. Dünya milletlerinin hürriyeti davasında ve dünya barışının kurulmasında şerefli ve büyük bir hisseye sahip bir millet olarak yeni devrin açılmasına yardım etmek üzere hareket ediyoruz."*¹⁹⁰

Diğer taraftan 19 Mart 1945 günü Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'ye 17 Aralık 1925'te imzalanmış ve 7 Kasım 1945'te bitecek olan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının savaş süresinde meydana gelen önemli değişikliklerden dolayı feshedilmesi konusundaki isteğini Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e bildirmiştir.¹⁹¹ Türkiye buna karşılık Sovyet isteklerinin dikkatli bir şekilde inceleneceğini bildirmiştir. Haziran ayında Sovyetlerin başka bir notasında ise, Kars ve Ardahan'ın Sovyetlere verilmesi, Boğazların ortak korunması ve üsler verilmesi, Montreaux Sözleşmesi'nde Sovyetlere daha fazla ayrıcalık tanınması istenmiştir. Türkiye buna karşılık ilk iki isteğin kabul

¹⁸⁰ İsmail Köse, "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 19, 2015, s. 248-249.

¹⁸¹ Derinçil, *age*, s. 250.

¹⁸² Köse, *agm*, s. 250.

¹⁸³ Daha fazla bilgi için bkz. Sander, *age*, s. 176-178.

¹⁸⁴ Akşin, *age*, s. 254.

¹⁸⁵ Akşin, *age*, s. 254.

¹⁸⁶ Gönübol, *age*, s. 184.

¹⁸⁷ Arslan, *agt*, s. 188.

¹⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 15.Cilt, 23 Şubat 1945, s. 126-135.

¹⁸⁹ Kılıç, *agt*, s. 228.

¹⁹⁰ Kılıç, *agt*, s. 229.

¹⁹¹ Gönübol, *age*, s. 185.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

edilemeyeceğini, Montreaux ile ilgili isteklerin ise diğer devletleri de ilgilendirdiğini belirtmiştir.¹⁹² Bu arada 28 Nisan 1945'te Mussolini 30 Nisan'da ise Hitler ölmüştür.¹⁹³

Bu arada 25 Nisan ve 26 Haziran 1945 arası San Francisco Konferansı toplanmış ve BM'nin kurulması durumu görüşülmüştür. Burada alınan kararlarda BM'nin amaçları şu şekilde ifade edilmiştir:

- Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla barışın uğrayacağı tehditleri önlemek
- Halkların hak eşitliği ve kendi geleceklerini belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek
- Uluslararası her türlü sorunu çözmeye hiçbir ayırım gözetmeden insan hak ve özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesi.¹⁹⁴

Avrupa'da savaşın bitmesi üzerine Başbakan Saraçoğlu 11 Mayıs 1945 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

"...Arkadaşlar; Avrupa'da harp bitti. Sıra sulhu ve emniyeti tanzime geldi. Daha evvel San Fransisko'da toplanan dünyanın belli başlı Devletleri harbi mezara sokmak, sulhu, medeniyeti, hürriyeti insanlığı neşe içinde yaşatmak için çalışmalarına başladı. Harp safında yerini tutmuş olan Türk Cumhuriyetine gelecek nesilleri sulh ve neşe içinde yaşatmak için tedbirler arayan San-Fransisko'da bir yer ayrıldı. Biz burada çoğalan tecrübelerimiz ve artan bilgilerimizle insanlık dâvasına faydalı olmaya çalışıyoruz: Çünkü inanıyoruz ki bu büyük heyet çok ve çok karışık düğümleri behemehâl çözecek ve gelecek nesilleri neşe ve hürriyet havası içinde yaşatmak imkânlarını behemehâl yaşatacaktır..."¹⁹⁵

Bu arada Saraçoğlu 2 Temmuz'da Amerikan Büyükelçisi Wilson ile de bir görüşme yaparak Türkiye'nin Sovyet boyunduruğu altına girmeyeceğini, Türkiye'nin rahat bırakılmak ve ekonomik, sosyal vb. diğer alanlarını geliştirmenin peşinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Amerika ve İngiltere'den Sovyetlere karşı bir uyarı yapmaları gerektiğini de belirtmekten geri durmamıştır.¹⁹⁶

3.8. Potsdam Konferansı

Avrupa'da kazanılan zafer sonrası, Müttefikler Berlin yakınlarındaki Potsdam'da 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihlerinde toplanmışlardır. Toplantıya katılan devletlerden İngiltere ve ABD hükümetlerinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. İngiltere tarafında konferansa önce Churchill gelmiş, fakat konferans sırasında İngiltere'deki seçimleri İşçi Partisi'nin kazanması üzerine kendisinin yerini yeni Başbakan Clement Attlee¹⁹⁷ almıştır. ABD adına ise Roosevelt'in ölümü üzerine başkanlığa seçilen Harry Truman¹⁹⁸ katılırken, Sovyet tarafında Stalin konferansta hazır bulunmuştur.¹⁹⁹ Türkiye'de Cumhuriyet gazetesi konferans ile ilgili duruma şu şekilde bakmıştır: *"Avrupanın istikbali hakkında çok mühim kararlar verilecek. Belki de Avrupa haritası geniş ölçüde değişecektir."*²⁰⁰

Konferans sırasında yapılan görüşmelere bakıldığında Türkiye açısından önemli bir durum olan Boğazların statüsü tartışılmıştır. Sovyetlerin Boğazlar ile ilgili olan istekleri daha önce de ortaya çıktığı gibi, Sovyet gemilerinin her zaman serbestçe geçmesi, Boğazlar konusundaki kararların sadece Türkiye ile alınması ve Boğazlarda kara ve deniz üsleri istemek şeklinde belirtilmiştir.²⁰¹ Churchill ve Truman, bu talepler karşısında Boğazların statüsünün sadece bu iki devlet arasında belirlenemeyeceğinin altını çizerek karşı çıkmışlardır. Truman ayrıca, savaş sonrası düzende tüm su yollarından geçişin serbest olmasını belirtmiş, fakat Sovyetler buna olumlu yaklaşmamışlardır. Konferans görüşmelerinde alınan Montreaux'un değişmesinin kabulü kararını İngiliz Büyükelçisi Peterson'dan öğrenen Başbakan Saraçoğlu, bu karar ile Boğazların çevresinin askerden arındırılmasına yol açacağını belirtip, bu durumun

¹⁹² Kavuncu, *agt*, s. 89.

¹⁹³ Daha fazla bilgi için bkz. Akşin, *age*, s. 266.

¹⁹⁴ Özdal, Karaca, *age*, s. 125.

¹⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 17.Cilt, 53.Birleşim, 11 Mayıs 1945, s. 45.

¹⁹⁶ Arslan, *agt*, s. 190.

¹⁹⁷ Churchill konferansa giderken yanında Attlee'yi de götürerek demokratik bir duruş sergilemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Sander, *age*, s. 192.

¹⁹⁸ Truman konferansa gelirken ABD'nin ilk atom bombasının sonucunu beklemiştir. Konferans başlamadan önce atom denemesinin başarılı olduğu ve Japonya'ya karşı birkaç hafta içinde kullanılabilceği bilgisini almıştır. Bkz. Sander, *age*, s. 192.

¹⁹⁹ Akşin, *age*, s. 267.

²⁰⁰ Kılıç, *agt*, s. 260.

²⁰¹ Arslan, *agt*, s. 191; daha detaylı bilgiler için bkz. Köse, *agm*, s. 261-265.

Sovyetler'in Türkiye'nin Doğu illeri ile ilgili güvence vermesine bağlı olduğunu belirtmiştir.²⁰² *Cumhuriyet* gazetesinin bu konuya ilişkin tepkisi ise şöyle olmuştur: “*Rus istekleri şimdiye kadar İngiltere Bahriye Bakanlığı tarafından şiddetli bir muhalefetle karşılanmış olmakla beraber bazı müşahideler şimdi İngiliz siyasetinin bu noktada bir gerileme kaydetmesini mümkün görüyorlar.*”²⁰³

Potsdam Konferansı'nda bunun dışında başka konular da görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Bu bağlamda Almanya ile ilgili duruma bakıldığında ise; bu ülkenin silahsızlandırılması, askerlikten ve Nasyonal Sosyalizmden arındırılması, savaş suçlarının yargılanması, Alman savaş ekonomisinin ortadan kaldırılması, Almanya'nın savaş tazminatı ödemesi, rejimin demokratikleştirilmesi, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'da bulunan Alman azınlığın bir kısmının Almanya'ya yerleştirilmesi şeklinde kararların alındığı görülmektedir. Bunun dışında İran'ın boşaltılması, savaşa girmese de Falanjist²⁰⁴ rejim altında bulunan İspanya'nın BM'ye alınmaması ve barışın düzenlenmesi açısından beş büyük devletin dışişleri bakanlarından oluşan Dışişleri Bakanları Konseyi'nin oluşturulması düşünülmüş, ardından bu konseyin toplantılarını Londra'da yapması kararlaştırılırken, amacının ise İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya ile barış sözleşmelerini acilen yapmak olduğu belirtilmiştir.²⁰⁵

4. Savaşın Bitişi ve Türkiye'nin Alacağı Pozisyon

Potsdam Konferansı sırasında atom bombası denemesinin başarılı olduğu haberi alındıktan sonra ABD Başkanı Truman'ın emriyle, Japonya'yı savaş dışına itmek için ilk bomba 6 Ağustos 1945 günü Hiroşima'ya, ikinci bombanın da 9 Ağustos'ta da Nagazaki'ye atılmıştır. Bunun üzerine 15 Ağustos'ta Japonya teslim olmuştur. 28 Ağustos'ta ise ABD, Japonya'yı işgal etmeye başlamıştır. Japonya ile mütareke ise 2 Eylül 1945'te imzalanmıştır. Böylece İkinci Dünya Savaşı resmen sona ermiştir.²⁰⁶

6 Eylül 1945 tarihinde Saraçoğlu gazeteciler ile bir toplantı yapmış ve şöyle bir söylemde bulunmuştur: “*Kimseyden bir şey istemiyoruz, kimseye bir şey vermeyeceğiz.*”²⁰⁷ Daha sonra Ekim ayında İngiliz Büyükelçisi ile yapılan görüşmede Saraçoğlu Büyükelçiye, Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Türkiye ile ilgili konuşulanları sormuştur. Bunun üzerine Büyükelçi, Boğazlar konusunun konuşulduğunu, ancak Türkiye'nin doğu illeri ile ilgili herhangi bir sorunun olmadığını söylemiştir. Ancak ABD Başkanı Truman, Türk Boğazlarının statüsü konusundaki fikrini değiştirmiştir.²⁰⁸ ABD bu konuyla ilgili olarak ilk resmi adımını 2 Kasım 1945'de Türkiye'ye bir nota vererek atmış ve Montreaux Boğazlar Sözleşmesi'nin zamanın şartlarına uymadığını ve toplanacak uluslararası bir konferansta değiştirilmesini gündeme getirmiştir.²⁰⁹ Bununla birlikte İngiltere de Türkiye'ye 21 Kasım'da bir nota vermiştir. Bu notada ABD'nin yanında yer aldığını, fakat bu konunun görüşülmesinin acil olmadığını da belirtmiştir. Bunun üzerine 5 Aralık günü Başbakan Saraçoğlu cevabi nitelikte bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada, Türkiye'nin uluslararası nitelikte yapılacak konferansı olumlu karşıladığını, ABD'nin bu konferansta yer almasını gerekli gördüklerini ve Türkiye'nin bağımsızlığını zedeleyecek nitelikte olmayan kararlara karşı saygılı olacaklarını belirtmiştir.²¹⁰

21 Aralık 1945'e gelindiğinde Türkiye'yi ilgilendiren bir görüşme İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ve Stalin arasında yapılmıştır. İngiliz Büyükelçisi Londra'ya yaptığı bildiri Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumlarının kaygı verici olduğunu belirtmiştir. Bu görüşmede Stalin, isteklerinin Boğazlar ve Türkiye'deki Gürcü ve Ermeni nüfusunun fazla olduğu illerde 1921 öncesi sınırlara geri dönmesi şeklinde olduğunu belirtirken, İngiliz elçisi Türkiye'nin toprak bütünlüğünden yana olduklarını beyan etmiştir.²¹¹ Başbakan Saraçoğlu 6 Ocak 1946 yılında Kars ve Ardahan illeri ile ilgili yabancı basında çıkan haberlere karşılık olarak şöyle demiştir: “*Bu yerlerde tek bir Ermeni mevcut değildir, memleketin başka yerlerine dağılmış olan ve çoğu İstanbul'da bulunan Ermenilere karşı*

²⁰² Arslan, *agt.*, s. 191.

²⁰³ Kılıç, *agt.*, s. 263.

²⁰⁴ Faşist rejimlerin 1930'larda İspanya'daki bir çeşididir. *Falange Española* adıyla ilk olarak Jose Antonio liderliğindeki oluşan bir yapıdır. “Falange” ismi ise köken olarak M.Ö. 4. Yüzyıldaki Makedonyalı savaşçı birliklerden gelmektedir. Bkz. Bora Salman, *İspanya'da II.Cumhuriyet ve İç Savaş(1936-1939)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, ss. 98-146.

²⁰⁵ Akşin, *age.*, s. 267-268; Sander, *age.*, s. 193-196; Özdal, Karaca, *age.*, s. 126.

²⁰⁶ Akşin, *age.*, s. 269; Akşam, 15 Ağustos 1945.

²⁰⁷ Arslan, *agt.*, s. 192

²⁰⁸ Arslan, *agt.*, s. 193.

²⁰⁹ Montreaux Boğazlar Sözleşmesinde yapılmak istenilen detaylı değişiklikler ile ilgili olarak da bkz. Gönübol, *age.*, s. 199.

²¹⁰ Kavuncu, *agt.*, s. 93-94.

²¹¹ Deringil, *age.*, s. 256.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

*emniyetimiz vardır, tahriklere karşı, Ermeni vatandaşlarımızla olan münasebetlerimizde en ufak bir gölge hâsıl olmak ihtimali yoktur.*²¹²

Ayrıca 1946 yılının Mayıs ayında Saraçoğlu ve ABD Büyükelçisi Wilson arasında yapılan görüşmede, Ödünç Verme ve Kiralama ile ilgili ABD'ye olan borçların ödenmesi konusu ele alınmıştır.²¹³ Bunun üzerine 8 Mayıs 1946 yılında TBMM'de yapılan "Birleşmiş Milletler Yardım ve Kalkındırma İdaresine İştirak Edilmesi ve Yardımda Bulunulması Hakkında Kanun Tasarısı" görüşmelerinde Başbakan Saraçoğlu'nun açıklaması şu şekildedir:

*"...Arkadaşlar, bizim Ödünç verme ve Kiralamadan doğan bütün borçlarımız için bizden yalnız dört buçuk milyon dolar istendi. Hükümetiniz bu teklifi hiçbir pazarlığa girişmeksizin olduğu gibi kabul etti. Hepimiz kaniizki, biz bu parayı vermekle borcumuzun yalnız maddî olan kısmını ödüyünüz. Bir de mânevi borcumuz vardır ki, onu da hürriyet, adalet, istiklâl ve insanlık dâvalarında Amerika'nın bulunduğu saflarda bulunmak suretiyle ödemeğe çalışacağız..."*²¹⁴

Bundan sonraki süreçte ise Türkiye'de genel seçimler yapılmıştır. Bunun üzerine 1942 yılından beri Başbakan olan ve 2 hükümet kuran Mehmet Şükrü Saraçoğlu 5 Ağustos 1946'da istifa etmiştir. Yerine ise Recep Peker hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.²¹⁵

7 Ağustos 1946 tarihinde yeni bir gelişme meydana gelmiştir. Bu gelişme, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye Boğazların statüsü konusunda verdiği nota olmuştur. Sovyetler vermiş oldukları bu notada, savaş sırasında Boğazlardan Mihver gemilerinin geçtiğini iddia etmiş ve Türkiye'nin Boğazları korumak konusunda yeterli olmadığını da belirtmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği bu konu ile ilgili olarak bir Boğazlar Rejimi oluşturulmasını istemiştir. Burada, Boğazların tüm devletlerin ticaret gemilerine sürekli açık olması, Karadeniz devletlerinin savaş gemilerine sürekli açık olması, özel haller dışında Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulmasını ve Boğazlar rejiminin Türkiye ve Karadeniz devletlerinin yetkisine bağlanmasını istemiştir. Sovyetler ayrıca bu notayı İngiltere ve ABD'ye vererek onların düşüncelerini de öğrenmek istemiştir.²¹⁶ ABD ve İngiltere vermiş oldukları cevaplarda, Boğazların ticaret gemilerine sürekli açık olması ve savaş gemilerine kapalı olması görüşünü kabul etmişler, fakat diğer istekleri reddetmişlerdir. Bunun yanında Türkiye'nin Boğazların korunmasında tek sorumlu olduğunu da belirtmişlerdir.²¹⁷ Başbakan Recep Peker 14 Ağustos'ta TBMM'de yaptığı konuşmada, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini her şeyden önde tutacağını belirtmiştir.²¹⁸ 24 Eylül 1946'da Sovyetler Türkiye'ye Boğazlar konusunda bir kez daha nota vermişlerdir. Türkiye ise bu notadan ABD ve İngiltere'yi bilgilendirerek onların bir bakıma desteklerini elde etmeye çalışmıştır. Bunu da onların Boğazların statüsü hakkındaki görüşmelerde taraf olduklarını belirterek yapmıştır. Türkiye'nin 18 Ekim 1946'da verdiği yanıt, Boğazların savunulması noktasında ortak hareket etmenin egemenlik haklarını engelleyici olacağını işaret etmiştir. Ancak yine de bu durumla ilgili bir toplantıya ABD ve Montreaux Boğazlar Sözleşmesi'nde bulunan devletlerin katılması gerektiğini, böylece bir statü değişikliğine karşın hazırlıklı olduğunu belirtmiştir.²¹⁹

İkinci Dünya Savaşı belirtilen durumlara binaen sona ermiş ve tarihteki en büyük yıkımlardan birine neden olmuştur. Savaşın sonucunda Avrupa ve dünyada dengeler değişmiştir. Ekonomik olarak İngiltere ve Fransa etkisini yitirmiş ve artık yenedünya düzeninde ABD ve Sovyetler Birliği'nin etkisi artmaya başlamıştır.²²⁰ Bunun dışında Sovyetler Birliği, Orta Avrupa ve Balkanlar da kendisine bağlı sosyalist rejimler kurmaya başlamıştır. Ayrıca Mısır, Hindistan, Pakistan vb. sömürge durumundaki devletler de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.²²¹

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti 1923'te kurulduktan sonra dış politikasında "tam bağımsızlık" ve Atatürk'ün ifade ettiği gibi "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" prensibini benimsemiştir. Dış politikada çözülemeyen Hatay

²¹² Arslan, *agt*, s. 195.

²¹³ Arslan, *agt*, s. 197.

²¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 23.Cilt, 48.Birleşim, 8 Mayıs 1946, s. 23.

²¹⁵ Arslan, *agt*, s. 198.

²¹⁶ Gönlübol, *age*, s. 204-205.

²¹⁷ Kavuncu, *agt*, s. 95.

²¹⁸ Gönlübol, *age*, s. 207.

²¹⁹ Kavuncu, *agt*, s. 96-98.

²²⁰ Akşin, *age*, s. 276-277.

²²¹ Özdal, Karaca, *age*, s. 127-128.

meselesi ve Boğazların statüsü gibi sorunları bu prensiplere bağlı olarak çözmeyi bilmiştir. Türkiye bu sorunları çözerken Almanya ve İtalya'nın yayılmacı hareketlerini de örnek göstererek denge siyasetini koruma amacı gütmüştür. Almanya ve İtalya'nın işgal hareketlerine başlaması üzerine İngiltere ve Fransa ilk etapta bu durumlara kayıtsız kalmışlardır. Türkiye savaşın başladığı yıllarda İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması yaparak ulusal güvenliğini teminat altına almaya çalışmıştır. Bu dönemde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Türk dış politikasının yönünü tayin etmişlerdir. Türkiye, kuzey komşusu Sovyet Rusya'ya yönelik çekincelerine binaen Saraçoğlu'nu Moskova'ya göndermiş, fakat bundan olumlu bir sonuç elde edememiştir. Türkiye, bu dönemde en çok Almanya ve Sovyetler Birliğine karşı çekinceler beslemiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Hitler mektuplaşmış ve Hitler Türkiye'ye karşı askeri bir harekât olmayacağını güvencesini vermiştir. Türkiye'nin savaş dışı durumunu avantaja çevirmek isteyen ülkelerin en başında İngiltere gelmiştir. Savaş süresince Türkiye, askeri ve ekonomik durumunun savaşa girmek için yeterli olmadığını sürekli olarak vurgulamıştır. 1942 yılında Saraçoğlu'nun Başbakan ve Numan Menemencioğlu'nun Dışişleri Bakanı olması Türk dış politikasındaki amaçtan sapılmayacağını net bir şekilde göstermiştir.

Savaş sürecinde Müttefiklerin savaşın durumuyla ilgili düzenlemiş oldukları konferansların en önemli amaçlarından biri, Türkiye'yi savaşa sokmak olmuştur. Türkiye, her şartta kendi askeri ve ekonomik durumunun yetersizliğini öne sürerek hem savaş dışı kalma hem de yardım alma düşüncesini benimsemiştir. Bu çerçevede 1943 yılı başında Adana'da yapılan görüşmede İngiltere Başbakanı Churchill; Türklerin askeri yetersizliğini ön görerek Türkiye'ye, savaşa girebilmeleri için askeri yardım yapılacağına dair teminat vermiştir. Türkiye, bu sayede askeri gücünü yükselterek herhangi bir tehlike durumuna karşı daha etkili bir duruma gelmeye çalışmıştır. Diğer taraftan Türkiye, Almanya ile de ilişkilerini bozmamış ve Almanya'ya krom ihraç etmiştir. Almanya ile yapılan bu ticaretin amacı, Almanya'nın henüz savaşı kaybetme noktasına gelmeyip, Türkiye'ye bir tehdit oluşturabileceği düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Bir diğer amacın ise aktif tarafsız bir dış politikayla savaşın her iki tarafı ile de ticareti devam ettirmek ve böylelikle herhangi bir olumsuz durumun ortaya çıkmasını engellemek olduğu söylenebilir.

Türkiye ve Müttefikler arasında yapılan İkinci Kahire Konferansı, Türkiye'nin savaşa katılmasını bir kez daha gündeme getirmiş, ancak Cumhurbaşkanı İnönü'nün sunmuş olduğu tezler, İngiltere ve ABD'ye karşı tavizsiz bir şekilde duruş sergilenmesini sağlamıştır. Türkiye savaşa girmemek için sürekli askeri durumun yetersizliğini ön plana çıkarmış ve bunun haklı gerekçelerini belirtmiştir. Ancak sonrasında bu durum İngiltere ve ABD'nin tepkisini çekmiş ve bu iki devlet, Türkiye'nin savaş düzeni ile ilgili karar vermesi gerektiği hususunda birleşmiştir. Türkiye, Yalta ve Potsdam Konferanslarında daha açık hale gelen Sovyetlerin Boğazlar ve Kars-Ardahan illerine yönelik tehditkâr tutumunu engelleme niyetiyle, ABD ve İngiltere'nin desteğini almaya çalışmıştır. Bu iki devlet de, Türkiye'nin egemenlik haklarının zedelenmesine karşı bir tavır takınarak, desteklerini belirtmişlerdir. Türkiye'nin burada uyguladığı politikanın ne kadar akılcı olduğu ortadadır. Almanya'nın tam anlamıyla yenilgisi sağlanmadan savaşa girerek topraklarını tehdit altına sokmamayı benimsemiştir. Ayrıca ABD ve İngiltere'nin Sovyetlerin tutumunu bilmelerinden yararlanarak, Sovyetlere karşı da dengeyi korumayı başarmıştır. Türkiye, Müttefik isteklerini Almanya'nın yenilgisinin kesinleşmeye başladığı ve kendisine karşı bir tehlike oluşturamayacağı bir dönemde hayata geçirerek doğru bir adım atmıştır. Böylece Müttefiklerin savaş sonrası düzende yer almak için gerekli şartları yerine getirerek, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. Türkiye bu şekilde savaş sonrası düzende kendisine yer edinmeyi başarmıştır. Bu da savaşın son dönemine gelindiğinde bile doğru politikanın uygulandığını göstermektedir.

Görüldüğü üzere Türkiye 1939-1946 yılları arasında Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Dışişleri Bakanı'nın dış politikadaki istikrarlı ve uyumlu çalışmaları vesilesiyle savaşın dışında tutulmuştur. Bu duruma, Türkiye'nin genç bir devlet olmasının getirisiyle askeri ve ekonomik anlamda hazır olmayışı etki etmiştir. Bu dönemde devletin savaş dışı tutulmasının en büyük nedeni, Anadolu'nun bir savaş meydanı haline gelmesini önleme düşüncesi olmuştur. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'nda ülkeyi yönetenler Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde yaşadıklarını unutmamışlar ve bu durumdan dersler çıkarmışlardır. Türkiye iki tarafla da olumsuz ilişkilere girmemiş ve kendisine karşı yapılacak saldırılara karşı diplomatik becerilerini ustalıkla kullanmasını bilmiştir. Burada her iki tarafın çıkar çatışmasından yararlanmayı bilmiş, Müttefiklerin kendi aralarındaki güç savaşını da lehine çevirebilmiştir. Nitekim Balkanlar'dan gelebilecek Alman ve Boğazlar üzerinde egemenliğini zedeleyebilecek bir Sovyet tehlikesini de bertaraf edebilmiştir. Sonuç olarak Türkiye, savaşa fiili olarak katılmasa da resmi bir şekilde savaş açarak yenedünya düzeninde kendisine büyük devletler arasında yer edinmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

The National Archives of UK- Foreign Office Paper

FO/954/28B/273, “From Foreign Office To Moscow”, No:75.

FO/954/28B/284, “From Angora To Foreign Office”, No:75.

Devlet Arşivleri-Cumhuriyet Arşivi

BCA.030.01/34.204.1.

BCA.030.01/34.204.1.2

BCA.030.01/34.204.1.7.

BCA.030.10/163.140.18.

BCA.030.10/169.177.20.1.

BCA.030.10/169.177.20.3.

BCA.030.10/52.344.9.

BCA.030.10/62.419.1.

BCA.030.18.01.02/88.93.10.

BCA.030.18.01/95.51.10.

BCA.030.18.1.2/104.3.38.

BCA.54242/61.14810.

BCA.93.107.5.

BCA.CHP.030.01.42.248.6.

TBMM Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Cilt, 22. Birleşim, 5 Haziran 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6. Dönem, 3. Cilt, 31. Birleşim, 26 Haziran 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 14.Cilt, 8.Birleşim, 25 Kasım 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 19.Cilt, 69.Birleşim, 25 Haziran 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 27.Cilt, 77.Birleşim, 5 Ağustos 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 1. Cilt, 3. Birleşim, 17 Mart 1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 13.Cilt, 0.Birleşim, 2 Ağustos 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 15.Cilt, 19.Birleşim, 3 Ocak 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 15.Cilt, 23 Şubat 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 17.Cilt, 53.Birleşim, 11 Mayıs 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, 7.Dönem, 23.Cilt, 48.Birleşim, 8 Mayıs 1946.

T.C. Resmi Gazete, S. 5154, 9 Temmuz 1942.

Gazeteler

Akşam, 15 Ağustos 1945.

Akşam, 25 Nisan 1939.

Bahri Özdeniz, “Sovyet Rusyaya Amerikan ve İngiliz Yardımı Hangi Yol Vasıtası ile Gelir? Rusyanın Coğrafi Vaziyetini Tahlil,” *Yeni Sabah*, 7 Temmuz 1941.

İkdam, 26 Haziran 1941.

Yeni Sabah, 19 Haziran 1941.

Araştırma Eserler

AKŞİN, Aptülâhat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

AKŞİN, Sina, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, 2. Basım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 11. Baskı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1996.

ARSLAN, Gürbüz, *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri(1886-1953)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Doktora Tezi, 2014.

ATABEY, Figen, "İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonu," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S. 31, 2014, s. 1-11.

ATLI, Cengiz, "Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Sırasında İngiliz ve Alman Büyükelçilerine Suikast Girişimi," *International Journal of Social Science*, S. 28., 2014, s. 55-71.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İkinci Adam II, Üçüncü Baskı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1975.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu İkinci dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

ERKİN, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar I, 2. Baskı*, TTK Yayınları, Ankara 1987.

ERTEM, Barış, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri(1939-1947)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S. 11, 2010, s. 252-273.

GÖNLÜBOL, Mehmet, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 9. Baskı*, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara 1996.

GÜCÜYENER, Nuri, *İkinci Cihan Savaşının Avrupa Cepheleeri*, Gnkur. Bşk. Yayınları, Ankara 1950.

GÜRÜN, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*, Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Basın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1983.

İLYAS, Ahmet, Orhan Turan, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası," *Erzurum Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C.1, S. 1, 2012, s. 319-341.

KARAKAŞ, Nuri, "Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S. 1, Temmuz 2009, ss. 21-52.

KAVUNCU, Sibel, *Türkiye-İngiltere İlişkileri 1939-1946*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.

KILIÇ, Murat, *Cumhuriyet Gazetesi'ne Göre Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Savaşın Sonuçları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

KÖSE, İsmail, "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 19, 2015, s. 241-276.

LİEBMANN, George W, *Diplomacy Between The Wars Five Diplomats and Shaping of the Modern World*, NY: In the United States and Canada Distributed by Palgrave Macmillan, 2008.

Metintaş Mustafa Yahya, Mehmet Kayıran, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S. 1, 2011, s. 289-313

NADİ, Nadir, *Perde Aralığından, 2. Baskı*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1965.

ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası I, İletişim Yayınları*, İstanbul 2002.

ÖNDER, Zehra, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

ÖZDAL, Barış, R. Kutay Karaca, *Diplomasi Tarihi II Yardımcı Ders Notları*, Dora Yayıncılık, Bursa 2014.

ÖZLÜ, Hüsnü, “Arşiv Belgelerine Göre İkinci Dünya Savaşı’nda İzmir ve Trakya’nın Savunmasına Yönelik Türk-İngiliz Heyetlerinin Görüşmeleri ve Alınan Önlemler,” *ÇTTAD*, 2011(Güz), s. 73-91.

ÖZLÜ, Hüsnü, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye Gelen İngiliz Heyetleri ile Yapılan Görüşmeler ve İngiltere’den Alınan Askeri Yardımların Sonuçları,” *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C.2, S. 2, 2013, s. 57-105.

SALMAN, Bora, *İspanya’da II.Cumhuriyet ve İç Savaş(1936-1939)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih(1918-1994)*, 5.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

SİPOLIS, V. M. Haalamof, *İkinci Dünya Savaşı’nın Nedenleri*, çev. İzzet Yaşar, Ağaoğlu Yayımevi, İstanbul 1975.

SSCB Dışişleri Bakanlığı, *Stalin, Roosevelt ve Churchill’in Gizli Yazışmalarında Türkiye(1941-1944)(A)*, çev. Levent Konyar, Havas Yayınları, İstanbul 1981.

SSCB Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye’deki Alman Politikası(1941-1943)(B)*, çev. Levent Konyar, Havas Yayınları, İstanbul 1977.

TEKE, Cevdet, “II. Dünya Savaşı’nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S. 45, Ağustos 2016, s. 302-310.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih(1789-1994)*, 4.Baskı, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

YALÇIN, Osman, “İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, 2011, s. 701-731.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MÜTTEFİK KONFERANSLARI VE TÜRKİYE İÇİN ÖNEMİ

Ek 3. Churchill'in İnönü'ye telgrafı.

**PRIME MINISTER'S
PERSONAL TELEGRAM**
SERIAL No. *7.122/5.*

PRIME MINISTER TO PRESIDENT İNÖNÜ
PERSONAL AND SECRET 9 February, 1943

1. I told Premier Stalin about our talks, and have described to him the Turkish desire for closer understanding with the Soviet Union.
2. In reply Premier Stalin has recalled a number of statements of a friendly character towards Turkey which have been made by the Soviet Government in recent years. None the less Monsieur Stalin tells me that if it is the wish of Turkey to make her relations with the U.S.S.R. more friendly and intimate, then the Soviet Government is willing to meet the Turkish Government half way and would welcome any suggestions that the Turkish Government could make to improve relations between the two countries.
3. In these conditions it seems to me of first importance that you should carefully consider the nature of the arrangements which would best contribute to the growth of confidence between Turkey and the Soviet Union. If you feel able to formulate these I feel sure that Premier Stalin would be ready to give them close and sympathetic examination. You will know that my good offices are always available to promote the successful outcome of any negotiations between our Turkish and Soviet Allies.
4. I feel most strongly that this is a very fine opportunity. I cannot conceal my desire for a warm renewal of friendship between Russia and Turkey similar to that achieved by Mustafa Kemal. Thus Turkey while increasing her own defenses would stand between two victorious friends. In all this I am thinking not only of the war, but of the post war period. Tell me if there is anything I can do.

Distribution:-

The King
Foreign Secretary
Sir E. Bridges
General Ismay
War Cabinet
Lord Privy Seal
M. of Aircraft Production
Service Ministers

) for information.

Ek 4. Adana Konferansı sonrası kiralanan üç vapur hakkında.

T. C. BAŞVEKALET KARARLAR İDARESİ MÜDÜRLÜĞÜ Sıra		Dosya İşareti	
Numaran	5485/17/5282	16306	
Tarihi	30/1/1943	131	
Yazan memur		M. C. K. K. K.	
Yazı tarihi	30/4/1943	M. C. K. K. K.	
Muavin		M. C. K. K. K.	
Beyaz eden		M. C. K. K. K.	
Beyaz tarihi	20.4.1943	M. C. K. K. K.	
Karşılaştıranlar		M. C. K. K. K.	
Sadira No.	1707	M. C. K. K. K.	
Merbutat		M. C. K. K. K.	
Sevk tarihi	30.4.43	M. C. K. K. K.	
Kaydeden		M. C. K. K. K.	
Düğünceler		M. C. K. K. K.	

Başvekil yerine
Kategori

30.4.

-3-

030 10 163 172 20 1

Ek 5. 19 Haziran 1941 tarihli Yeni Sabah gazetesinde Almanlarla anlaşma.

Ek 6. Savaşın Bitişinin 15 Ağustos 1945 tarihli Akşam Gazetesi'nde Yer Alması.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 127-138.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**ТУРЕЦКИЕ ПЕЧАТНЫЕ КНИГИ В ФОНДЕ ОТДЕЛА РУКОПИСЕЙ И РЕДКИХ КНИГ
НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ КФУ**

**KAZAN FEDERAL ÜNİVERSİTESİ BİLİM KÜTÜPHANESİ'NİN EL YAZMALAR VE NADİR
ESERLER BÖLÜMÜ'NDEKİ TÜRKÇE BASILI KİTAPLAR**

ADELYA MİİASSAROVA*

ÖZET

Kazan Federal Üniversitesi'nin N.İ. Lobaçevskiy adını taşıyan Bilim Kütüphanesi Rusya Federasyonu'nun en büyük kütüphanelerinden biridir. Bu kütüphanede yaklaşık 120 farklı dilde yazılmış kitaplar mevcuttur. Bilim Kütüphanesi'nin en önemli kısımlarından birisi hiç kuşkusuz el yazmalarının ve nadir eserlerin bulunduğu bölümdür. Türkçe eserler ise bu nadir eserler bölümünün önemli bir tabakasını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Kazan Federal Üniversitesi, Lobaçevskiy adını taşıyan Bilim Kütüphanesi El Yazmaları ve Nadir Eserler Bölümü'nde yer alan Türkçe eserler ele alınmış ve incelenmiştir.

KFU'nun Bilim Kütüphanesindeki Şark kitapları ve el yazmaları fonundaki eserler Tataristan bilim adamlarının çalışmalarında yansıtılsa da Türkçe yazma eserler henüz layıkıyla incelenmemiştir. Bu eserler hala bilimsel hizmete sunulmamıştır. Oysaki bu Türkçe eserler tarihten günümüze Türkiye ile Tataristan arasındaki ilmi bağlantıyı göstermeleri açısından önem arz etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Matbaacılık, Osmanlı İmparatorluğu, Arapça harfli kitaplar, Türkçe basılı kitaplar, Türk Müslümanların temasları, etkileşim, Tatar kitabı.

ВВЕДЕНИЕ

Научная библиотека им. Н.И. Лобачевского Казанского Федерального университета является одной из крупнейших библиотек Российской Федерации. Здесь собраны книги более чем на 118 языках народов мира. Один из ценнейших пластов фонда Отдела рукописей и редких книг НБ КФУ представляют турецкие печатные книги, которые мы будем рассматривать в данной статье.

Несмотря на то, что фонд восточных книг и рукописей Научной библиотеки КФУ широко освещен в ряде работ татарстанских ученых, фонд турецких рукописей и печатных книг до сих пор не исследован, и часть книг не введена в научный оборот. А ведь эти книги отражают объем и характер контактов между Татарстаном и Турцией, взаимосвязь их культурных, в том числе и печатных, традиций.

Источниками в нашей работе служили арабграфические турецкие печатные книги, хранящиеся в фондах Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки КФУ им. Н. И. Лобачевского. Были рассмотрены

* Турецкие печатные книги в фонде Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки КФУ, adelya.mia@gmail.com, ул. Адоратского, д. 4а, кв. 276, г. Казань, Россия 421001

более 50 томов книг, напечатанных на османско-турецком языке по следующим жанрам: романы, пьесы, стихи, рассказы, история, приложения к журналам, анекдоты.

Ключевые слова: книгопечатание, Османская империя, арабписьменная книга, турецкая печатная книга, контакты тюрок-мусульман, взаимовлияние, татарская книга.

1. Возникновение Книгопечатания В Турции

1.1. Причины, задержавшие введение книгопечатания

Возникновение книгопечатания тесно связано с определенным уровнем развития языка и литературы, науки и просвещения. В Европе книгопечатание возникло и получило широкое распространение в условиях, когда происходили большие изменения в социально-экономической и культурной жизни народов. Переход к капиталистическому способу производства, зарождение заинтересованной в развитии науки и техники буржуазии форсировали становление книгопечатания, как оружия для борьбы против господствовавшей феодально-религиозной идеологии. Книгопечатание охотно финансировалось, так как книготорговля приносила немало доходов.

Османская империя же стояла далеко в стороне от этих процессов. В XVI-XVIII вв. Турция оставалась военно-феодальным теократическим государством. Её правители отвергали научные открытия и изобретения «неверных», видя в них опасность для исламского мира. На протяжении веков социально-экономическая и политическая структура турецкого общества не подвергалась каким-либо существенным изменениям.¹

Строгая регламентация ремесленного производства и монопольное право цехов на производство и продажу одного вида изделия тормозили развитие производственных сил и рост капиталистической мануфактуры.²

На страже феодально-деспотического режима, священных обычаев и традиций стояли янычары. Янычары пользовались особой привилегией, составляли основу войска в Османской империи. Они противились любому нововведению не только в армии, но и в социально-экономической, политической и культурной жизни страны.

Наиболее реакционной и влиятельной силой в Османском государстве было высшее мусульманское духовенство, обладавшее огромными земельными и денежными богатствами и политической властью. Глава мусульманского духовенства – муфтий (шейх-уль-ислам) – занимал равное с великим везиром место в таблице рангов Османской империи. Корпус улемов во главе с шейх-уль-исламом стоял на защите незыблемости религиозных основ Османского государства. Улемы всегда выступали против европейских наук, против любого нововведения, которое могло бы в какой-то мере ослабить их влияние на общественно-политическую жизнь, монопольное право обучения и воспитания.

Военно-феодальный теократический режим, базирующийся на шариате, опираясь на поддержку реакционного духовенства и янычаров, задерживал экономическое и культурное развитие страны. Непреодолимыми препятствиями на пути прогресса, распространения научных знаний и просвещения стояли улемы и многочисленные дервишские ордена. Яростное сопротивление введению книгопечатания арабским шрифтом оказывали многотысячные переписчики, украшатели рукописных книг, глянецовщики, резчики бумаги и другие мастера, связанные с переписчиками.

В деревнях изредка можно было встретить религиозную школу при мечети, где детей заставляли заучивать суры Корана. Потребности в книгах у турецких крестьян не было. Коран и молитвенники размножались переписчиками, живущими в городах, а продажей их занимались книготорговцы (саххафы).

Для массового потребления по заказам книготорговцев размножались в основном религиозные книги: части Корана (хефтиэк), брошюры, излагающие шариатские нормы, молитвенники и различные религиозно-нравоучительные брошюры.

Косвенную поддержку переписчикам в первой половине XVIII в. стали оказывать европейцы. Книжные собрания и библиотеки интенсивно перемещались, как всегда, в пределах почти всего ареала вместе с торговцами, путешественниками, паломниками. Одно из направлений – из всех исламских стран в европейские страны.³ Ещё в XVI в. ученые европейских стран начали проявлять большой интерес к

¹ А.Х. Рафиков *Очерки книгопечатания в Турции* – Л.: Наука, 1973. — с. 9.

² А.Х. Рафиков — *аге*, с. 13.

³ Л.В. Дмитриева «Турецкая арабписьменная рукописная книга»/ *Рукописная книга в культуре народов Востока: очерки: [в 2 кн.]*/ Ин-т востоковедения; Москва: Наука, 1987-1988. – с. 284

восточным рукописям и приобретать их на книжных базарах Османской империи. В XVII-XVIII вв. вывоз рукописей из Турции в Европу принял такие размеры, что Ахмед III вынужден был издать особый указ, запрещающий продажу их иностранцам. Но это не остановило утечку рукописей в Европу. Продажа рукописей приносила большой доход и книготорговцам, и переписчикам.

Об искусстве книгопечатания в Европе было известно еще Мехмеду II (царств. 1451-1481), завоевателю Константинополя. Он видел итальянский перевод географии Птолемея, напечатанный в Италии. В Стамбуле жили венецианские купцы, от которых турки узнавали о переменах, происходящих в Италии, в частности о распространении книгопечатания. Но правители Турции не желали вводить у себя книгопечатание. Преемник Мехмеда II, его сын Баязид II (царств. 1481-1512), отличавшийся враждебным отношением к христианскому миру, в 1483 г. особым указом запретил туркам заниматься книгопечатанием. Этот указ был подтвержден и султаном Селимом I (царств. 1512-1520).⁴

Османское государство запретило печатание книг на турецком и арабском языках в типографиях меньшинств (диаспор), другими словами, дало меньшинствам разрешение на печатание книг с условием не печатать книг на этих языках.⁵ Так, например, в конце XV в. в Стамбуле была открыта еврейская типография, но ей было запрещено печатать что-либо на арабском, турецком и персидском языках, т.е. арабским шрифтом.

Среди османских улемов XVII в. встречались отдельные люди, понимающие значение и выгоду книгопечатания. Историк Ибрахим Печеви был одним из первых, кто рассказал о типографском способе печатания книг на Западе. Ведя свой рассказ о книгопечатании на Западе, Печеви останавливался еще на одном весьма существенном для турецких улемов вопросе. Улемы боялись, что введение книгопечатания в Турции может привести к тому, что будет выпущено много вредных для религии книг, чтение которых нарушило бы общественное спокойствие. Печеви успокаивает их тем, что у неверных издан закон, касающийся автора и тех ученых, которые дают свою подпись, одобряя издание книги. Однако Ибрахиму Печеви не удалось убедить улемов в выгодности книгопечатания.

1.2. Введение книгопечатания арабским шрифтом в Константинополе. Деятельность Ибрахима Мютеферрика

В XVIII в. настала критическая для Оттоманской империи пора, когда ее внутреннее разложение, сопровождаемое ростом национально-освободительных движений нетурецких народов, и внешнеполитические условия поставили её на грань катастрофы.⁶

Небольшая, чрезвычайно тонкая прослойка правящего класса, сумевшая подняться до понимания возникшей угрозы, предприняла попытки частичными реформами предотвратить надвигающуюся гибель империи.

Одним из людей, понимающим необходимость реформ, более близкого ознакомления с европейской культурой и заимствования научно-технических достижений Запада, был великий везир Ибрахим-паша Невшехирли. В 1720 г. Ибрахим-паша отправил во Францию дипломатическую миссию во главе с крупным государственным деятелем Ермисекиз Челеби Мехмедом, который полностью разделял взгляды везира относительно заимствования французского опыта, внедрения его в турецкую армию и в область культуры.⁷

Посольство ознакомилось с французской экономикой, культурой и искусством. Турки побывали в различных городах, посещали фабрики и библиотеки, где видели большое количество книг, напечатанных типографским способом. Об увиденном во время миссии Челеби Мехмед подробно рассказывает в своей брошюре «Сефаретнаме».

Посольство Ермисекиз Челеби Мехмеда положило начало культурным связям Турции с Францией, способствовало усилению французского влияния на султанское правительство. Этот период, в который и была учреждена первая турецкая типография, в османской истории принято называть «Лале деври» (1718-1730).⁸

Наибольший интерес к французскому искусству книгопечатания проявлял сын главы миссии – Саид Ага, сопровождавший своего отца в качестве секретаря посольства. По возвращении на родину он стал одним из основателей первой турецкой типографии.

⁴ А.Х. Рафиков — *age*, с. 26.

⁵ S. Altunek «İlk türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika»/ *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 10, sayı 1, 1993. с. 191.

⁶ А.Ф. Миллер *Разложение военно-ленной системы и попытки реформ в Турции в конце XVIII-начале XIX в. М.*, 1963, с. 5.

⁷ А.Х. Рафиков — *age*, с. 81.

⁸ S. Altunek – *agm*, с. 194.

Ибрахим-паша поддержал инициативу Саида Мехмеда эфенди, вернувшегося из Франции с твердым намерением открыть типографию и приступить к выпуску книг на турецком, арабском и персидском языках.⁹ Возвратившись в Турцию, Саид Ага установил контакт с Ибрахимом Мютеферрика, и уже в 1724 г. ими был разработан план действия. Саид эфенди, будучи человеком, убежденным в необходимости создания типографии, стал помощником и компаньоном Ибрахима Мютеферрика¹⁰, который давно мечтал о введении книгопечатания арабским шрифтом.

С целью склонить в свою пользу общественное мнение, заручиться согласием улемов, получить фетву шейх-уль-ислама и убедить султана в преимуществах книгопечатания Ибрахим Мютеферрика подготовил особый документ о «необходимости и пользе книгопечатания, размножения книг типографским способом»¹¹, озаглавленный «Vesilet'üt-tıbaa» (Способ книгопечатания), и вручил его Ибрахим-паше Невшехирли.

Великий везир, внимательно ознакомившись с представленным документом, одобрил его и передал на рассмотрение улемов. Несмотря на их упорное сопротивление и прошения, поданные везиру, Мютеферрика под покровительством Ибрахим-паши, при моральной и финансовой поддержке своего компаньона Саида эфенди, настойчиво продолжал вести подготовку к открытию типографии.

Когда все было подготовлено, Ибрахим Мютеферрика подал прошение великому везиру, в котором просил, чтобы были изданы фетва шейх-уль-ислама и ферман султана, разрешающие книгопечатание.¹²

Ахмед III своим ферманом (от 5 июля 1727 г.), шейх-уль-ислам своей фетвой дали запрашиваемое разрешение и, таким образом, было положено начало первой турецкой типографии. Реакция на это нововведение последовала только от хаттатов. Сопротивление хаттатов прекратилось, когда они узнали, что в типографиях не будет печататься религиозных книг.¹³

В декабре 1727 г. с печатания арабско-турецкого словаря Ванкулу началась работа первой турецкой типографии. Этот словарь был составлен в X в. н.э. Автор его – Джевхери Абу Наср Исмаил бин Хаммад из Средней Азии. В царствование султана Мурада III словарь Джевхери был переведен на турецкий язык известным ученым-лингвистом Мехмедом бин Мустафа ал-Вани, в честь которого и получил свое название.

За время работы типографии Мютеферрика (1728-1742) было издано 17 произведений, в общей сложности составивших 23 тома. 11 книг посвящены истории, 3 – языку и остальные 3 – географии, физике и военному искусству.

Среди изданных произведений «Усул-ал-хикам фи низам ал-умам» (Основы мудрости в устройстве народов) и «Фуйузат-и Микнатиси» (Свойства магнетизма) написал сам Ибрахим Мютеферрика.¹⁴

После смерти Ибрахима Мютеферрика в течение двух лет типография оставалась без хозяина. В 1747 г. судья Румелии Ибрахим эфенди (Кючюк Ибрахим) и судья Анатолии Ахмед эфенди, получив разрешение от султана Махмуда I, пытались продолжить книгопечатание, но оказались менее способными и преданными делу, чем их предшественник. Новые владельцы типографии не смогли издать ни одной новой книги. Типография перестала существовать, оборудование её перешло в собственность вдовы Кючюк Ибрахима¹⁵, и никто им не интересовался в течение 27 лет. Лишь в 1784 г., когда французы вознамерились приобрести печатные станки и шрифты, султан Абдулхамид I решил воспрепятствовать этой сделке и издал ферман о восстановлении книгопечатания.

2. Сложение Коллекции Турецких Книг В Фондах Научной Библиотеки Кфу

2.1. Пути проникновения турецких книг на территорию Поволжья

С появлением наборного книгопечатания арабским шрифтом в странах Западной Европы, затем в Турции, восточные книги широко распространялись в Поволжье, что продолжалось до начала XX века.¹⁶

⁹ А.Х. Рафиков — *age*, с. 85.

¹⁰ S. Altunek – *agm*, с. 195.

¹¹ S. Altunek – *agm*, с. 196.

¹² А.Х. Рафиков — *age*, с. 96-97.

¹³ S. Altunek – *agm*, с. 198.

¹⁴ S. Altunek – *agm*, с. 199.

¹⁵ А.Х. Рафиков — *age*, с. 147.

¹⁶ А.Г. Каримуллин *Возникновение татарского книгопечатания и новые источники по татарской филологии/XVII – I пол. XIX вв.* - Казань: 1968, с. 6-7.

Среди татар нашли быстрое распространение издания западноевропейских авторов XVI – XVII веков, напечатанные арабским шрифтом,¹⁷ в XVII-XIX веках получает широкое распространение богатая классическая литература Востока и его фольклорные, полупоэтические произведения.¹⁸

Довольно большое количество восточных книг завозилось в Поволжье путешественниками, пилигримами в XVIII веке, а также в XIX веке, даже после возникновения книгопечатания в Казани¹⁹, и в начале XX века, когда татарское книгопечатание развивалось довольно бурно.²⁰

Ряд изданий арабским шрифтом татарских грамматик и словарей Западной Европы XVII века, почти все издания XVIII века восточных книг в Турции арабским шрифтом представлены в фондах Научной библиотеки Казанского университета, которые, в основном, поступили туда из частных собраний татарских библиофилов.²¹

Спрос на книгу у татарского читателя был так высок, что его невозможно было удовлетворить только собственным книгопечатанием.

Книгопродавцы занимались реализацией не только татарских изданий. Как отдельные книгопродавцы, так и книгоиздательские и книготорговые фирмы занимались продажей восточных книг. Во всех книготорговых каталогах есть немало книг на арабском, персидском турецком, уйгурском, джагатайском языках, изданных в Персии, Индии, Турции, Египте, Сирии, Ливане, Иордании. Татарские издатели и книготорговцы имели своих агентов в крупных книгоиздательских центрах восточных стран, откуда выписывали почти все издания для татарского читателя.²²

Важную роль в распространении турецких книг на территории Поволжья играли контакты мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. Со второй половины XIX в. российские мусульмане начинают обращать свои взоры в сторону Стамбула, Бейрута и Каира, которые стали новыми центрами прогрессивной мусульманской мысли.

В конце XIX- начале XX вв. широкое распространение получает паломничество из России в Хиджаз, регион, где расположены священные для мусульман всего мира города Мекка и Медина. Стамбул считался основным перевалочным пунктом для российских мусульман на пути в священные города.

Паломники находились в Стамбуле не меньше недели и посещали интересные для них места: мечети; мавзолеи (тюрье) или макамы (памятные места) сподвижников Пророка, святых или известных среди мусульман личностей; селямлик – торжественное шествие султана в мечеть; учебные заведения, библиотеки.

Так, известный татарский богослов и ученый Шигабутдин Марджани во время своего паломнического путешествия в конце XIX в., 12 дней оставался в Стамбуле, посетил главные мечети города и библиотеки, приобрел книги. Библиотеке Хамидия он подарил собственные книги.

Начало XX века отмечено миграционными процессами, когда татары России эмигрировали в Османское государство.²³ Связано это с тем, что в этот период, получивший в России название «стольпинской реакции», российские турки, принявшие активное участие в революции 1905 года и движении интеллектуального возрождения, стали подвергаться преследованиям и гонениям. Они надеялись найти более благоприятную почву для своей деятельности и распространения своих идей в Турции, в которой революция младотурков 1908 года установила свободу слова, что способствовало появлению разного рода ассоциаций и обществ.

Из среды приехавших за знаниями в Стамбул российских шакирдов и эмигрировавших в Турцию в первые годы советской власти представителей татарской передовой интеллигенции выросли такие выдающиеся личности, как Ахмет Агаев, Расулзаде Али, Муса Акъегетзаде, Юсуф Акчура, Садри Максуди, Муса Джаруллах Бигиев, Гаяз Исхаки, Фатих Карими, Габдерашит Ибрагимов, Акдес Нимет Курат. Они оказали неоценимую услугу в развитии политической, общественной, научной и культурной сфер Османского государства.²⁴

¹⁷ А.Г. Каримуллин *У истоков татарской книги. Изд. 2-е, испр. и пер.* – Казань: Татарское кн. изд., 1992, с. 63.

¹⁸ А.Г. Каримуллин *У истоков татарской книги. Изд. 2-е, испр. и пер.* – Казань: Татарское кн. изд., 1992, с. 25.

¹⁹ А.Г. Каримуллин *У истоков татарской книги. Изд. 2-е, испр. и пер.* – Казань: Татарское кн. изд., 1992, с. 64.

²⁰ А.Г. Каримуллин *Татарская книга начала XX века.* Казань: Татарское кн. изд., 1974, с. 284

²¹ А.Г. Каримуллин *Возникновение татарского книгопечатания и новые источники по татарской филологии/XVII – I пол. XIX вв.* - Казань: 1968, с. 7.

²² А.Г. Каримуллин *Татарская книга начала XX века.* Казань: Татарское кн. изд., 1974, с. 284.

²³ Ф.С. Сайфулина «Татарско-турецкие культурные и научные взаимосвязи: история и современность»/Ф.С. Сайфулина// *Филология и культура.* – 2014.-№2, с. 322.

²⁴ Ф.С. Сайфулина – агм, с. 322.

2.2 Частные и общественные библиотеки Казани

В XIX в. Казань становится одним из важнейших культурных и научных центров России и Востока. Истоки же появления библиотек на территории Татарстана относятся к XVIII в. и более раннему периоду. Более того, Казанская губерния с университетским городом Казанью уже в начале XIX века имела крупные библиотеки с редкими, уникальными книжными собраниями: библиотеку духовной академии, богатые частные книжные коллекции и университетскую, созданную в 1806 году.

Однако библиотеки общественного пользования для широкой публики на территории Татарстана стали открываться лишь в 60-е годы XIX века. Значительным событием в культурной жизни Казани было официальное открытие в январе 1865 года городской публичной библиотеки.

В 80-е – 90-е годы инициатива открытия библиотеки для публики переходит к городским, земским органам самоуправления и различным просветительским обществам, а также либеральным помещикам и демократической интеллигенции. Под влиянием демократической прогрессивной русской культуры пробивала себе дорогу и утверждалась культура татарского народа, однако, в то время как для русского читателя работали казенные публичные и земские библиотеки, царское правительство всеми мерами препятствовало созданию библиотек для нерусского населения, следя за тем, чтобы они не превращались в очаги просвещения. Казенные библиотеки для татар не открывались, а открытие таких библиотек татарами запрещалось властями.

Огромное значение в возникновении сети татарских общественных библиотек сыграла российская революция 1905-1907 гг., побудившая к активной общественно-политической жизни национальные окраины Российской империи. Помимо образования татарских благотворительных и различных культурно-просветительских учреждений, определенный толчок к расширению сети татарских библиотек дало открытие в 1906 г. «Котепханаи исламия» - филиального (мусульманского) отделения Казанской городской публичной библиотеки.

Наибольшего размаха открытие татарских библиотек достигает в 1913-1914 гг. В этот период в некоторых уездах с татарским населением функционировали одна или две инородческих земских библиотеки, созданные по решению губернского земского собрания для обслуживания населения нескольких волостей.²⁵

Основную часть фондов татарских общественных библиотек составляли произведения художественной литературы, второе по количеству место занимали книги научно-популярного характера, особенно по истории, географии и философии. Доля религиозной литературы была незначительной. Почти одну треть всех книг, особенно в городских библиотеках, составляли книги на русском языке, среди которых представлена и переводная литература.

Важное место в библиотеках занимала периодическая печать. Все библиотеки выписывали газеты и журналы на различных языках: татарском, русском, арабском и турецком, что было предусмотрено их уставами. Так, в 1913 году мусульманское отделение Казанской городской публичной библиотеки выписывало 42 газеты и журнала, издававшихся в ряде городов Российской империи, а также в Баку, Тифлисе, Бахчисарае, Стамбуле и Каире.²⁶

Важную роль в формировании фондов университетских и городских библиотек сыграли личные библиотеки ученых, общественных деятелей, служителей мусульманского культа, представителей интеллигенции, книжные богатства которых были переданы в пользование широкой публики.

Среди них можно особо отметить библиотеки Г. Баруди, С. Вахиди, И.Ф. Готвальда, Камаловых, А. Максуди, Ш. Марджани, фонды которых были снабжены не только религиозной и общественно-политической литературой, книгами по естественным наукам и произведениями русской и зарубежной художественной литературы, но и сочинениями арабских, персидских, турецких авторов.

Следует полагать, что именно в фондах богатых частных библиотек, сложившихся в XVIII и первой половине XIX столетия у местного духовенства как в Казани, так и в уездных городах²⁷; в личных коллекциях ученых и просветителей, бывших шакирдами в странах Востока; в первых городских

²⁵ А.В. Гайнуллина «Публичные библиотеки и их роль в развитии культуры народов Татарстана (конец XIX – начало XX вв.)»/ *Слово о книге – Китанка хитаб.* - Казань: Татарское кн. изд-во, 1994, с. 162.

²⁶ З.С. Миннуллин «Татарские общественные библиотеки конца XIX – начала XX вв.»/ *Слово о книге – Китанка хитаб.* - Казань: Татарское кн. изд-во, 1994, с. 100.

²⁷ А.В. Гайнуллина – агм, с. 160.

общественных и частных библиотеках и образовался пласт турецких печатных книг, который впоследствии был передан в фонды Научной библиотеки Казанского университета.

2.3. Краткое описание турецких печатных книг фонда ОРПК НБ КФУ

Фонд турецких печатных книг Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки КФУ представлен переводными и оригинальными произведениями по преимуществу художественной литературы, изданными в конце XIX – начале XX вв.

подавляющее большинство рассмотренных книг в твердом переплете, среди них есть книги, украшенные иллюстрациями, иногда даже цветными. У всех книг есть титульные листы, размещенные как на обложке книги, так и на следующей за ней странице. В них указаны имя автора, название произведения, место и год издания. У переводных произведений указано ещё и имя переводчика. Пагинация страниц постраничная, дана справа налево.

Помимо основной информации, на обложке и на следующей за ней странице зачастую присутствует информация о владельце типографии, а также о том, на основании какого закона осуществляется печать. На всех книгах указана цена. На фронтальной стороне переплета может присутствовать замечание издателя о том, что произведение является оригинальным сочинением автора, и книги, изданные без печати, то есть без соблюдения авторских прав, являются подделкой.

В составе книги может содержаться несколько произведений, относящихся к разным жанрам. Чаще всего это представляет собой нечто вроде брошюры, следующей за основным произведением. В начале книг дано оглавление, а в конце – список ошибок и исправлений. У большинства рассмотренных книг на задней стороне переплета размещена реклама, т.е. даны сведения о других книгах, доступных к продаже в издательском доме. На задней стороне переплета некоторых книг вместо рекламы может быть размещен список желательных к прочтению книг.

На основе рассмотренных книг фонда мы можем сделать вывод о высоком качестве печати турецких издателей. Все книги отпечатаны красивыми и удобочитаемыми шрифтами, содержат нумерацию страниц и оглавление. Практически все книги изданы в Стамбуле и доступны к продаже на проспекте «Bab ‘Ali» (Баб Али). На всех книгах в адресе указан номер, видимо, присвоенный торговой лавке. Все издательства выступают под именем кутупханэ (либо китапханэ), что буквально переводится как «библиотека», но на практике означает объединенное название «книжная торговля».

Жанровое многообразие рассмотренных книг составляют повести, романы, песенники, пьесы, сборники анекдотов и т.д. Большинство романов является переводами французских авторов: Мольера, Жоржа Оне, Альфонса де Ламартина, Ги де Мопассана и других.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Книгопечатание на турецком языке уходит корнями в эпоху, когда международная обстановка, вплоть до XVII века благоволившая усилению Османской империи и расширению её территориальных владений, в силу коренных социально-культурных изменений на Западе, несовершенство внутреннего устройства самой империи и ряда других причин сменяется выходом на передовую линию мировой арены европейских стран. Османское государство, пребывающее в «величественном сне», оставалось изолированным от происходящих в мире изменений и вступило в период внутреннего разложения. И только внешние причины – последовательные военные поражения султанской Турции – обратили внимание правительства на не очень понятную им поначалу зависимость между просвещением и могуществом государства.

В этих условиях курс на европеизацию, взятый тонкой прослойкой либерально настроенной правящей элиты, понимающей необходимость реформ, привел Турцию к вхождению в «Лале деври». Начало некой «оттепели» в отношениях с европейскими странами, в особенности с Францией, стало возможно благодаря работе дипломатической миссии, а также установлению с ними относительно продолжительного мира.

И хотя европеизация, которую начал проводить великий везир Ибрахим-паша Невшехирли, главным образом выражалась в том, что султанская верхушка стала жить на манер французской аристократии, а первые попытки просвещения своего народа турецкие правители делали в интересах сохранения собственной власти, именно в этот период были предприняты важные шаги по реформированию.

Время интенсивной аккультурации с Францией подготовило почву для введения в султанской Турции книгопечатания в 1727 году.

Значительную, если не главную, роль в этом сыграл выходец из Трансильвании, служащий султанской гвардии Ибрахим Мютеферрика. Ознакомление с его деятельностью приводит нас к выводу, что он был не

только основателем и душой первой турецкой типографии, но и редактором всех изданий, отлично знал печатное дело, был прекрасным картографом. Сложно переоценить его вклад в приобщение просвещенных слоев турецкого общества к европейской культуре. Глубокое знание истории и географии, осведомленность в достижениях европейской науки и техники, знание многих языков ставят Ибрахима Мютеферрика в ряд выдающихся деятелей Турции XVIII века.

С возникновением книгопечатания в Турции распространение там восточных книг на тюркском, арабском, персидском языках усиливается. Западная Европа по количеству издаваемых книг на этих языках уже уступает Турции, которая становится основным источником снабжения восточных стран книгами.

Образцы турецкой печатной продукции постепенно проникают и на территорию Поволжья через путешественников, пилигримов и шакирдов - учащихся медресе, уезжавших в Стамбул и Бухару для получения мусульманского образования и возвращавшихся оттуда с десятками пудов книжных богатств.

Несмотря на бурное развитие татарского книгопечатания в конце XIX – начале XX веков, вплоть до 1917 года татарское книжное дело было не в состоянии удовлетворить спрос татарского читателя на печатное слово. Поэтому в Среднее Поволжье, Приуралье огромными массами завозились издания турецкого книгопечатания, а также немало книг, изданных в Багдаде, Бейруте, Каире, Индии, Иране и в других мусульманских восточных странах.

Они оседали в хранилищах частных и общественных библиотек, представлявших собой богатые собрания рукописных и печатных книг.

С самого начала татарская литература была под сильным влиянием арабской, персидской и турецкой литератур и стала одной из частей восточной литературы. XIX в. и начало XX в. – время, когда, помимо контактов с вышеперечисленными литературами, начинает ощущаться влияние русской и западной литератур.

В этот период, ознаменованный стремлением к интеграции с мировым литературно-эстетическим процессом, важную роль играют оригинальные и переводные произведения турецкой и зарубежной литературы, изданные в типографиях Стамбула, и в силу близости языка и духовного опыта турецкого и татарского народов, полюбившиеся татарскому читателю.

Список источников и литературы

Источники:

ОРПК НБ КФУ, тур – 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190.

Литература:

1. Altunek S. «İlk türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika»// *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 10, sayı 1, 1993. с.191-204
2. Гайнуллина А.В. «Публичные библиотеки и их роль в развитии культуры народов Татарстана (конец XIX – начало XX вв.)»// *Слово о книге – Китепке хитаб.* - Казань: Татарское кн. изд-во, 1994, 176с.
3. Дмитриева Л.В. «Турецкая арабописьменная рукописная книга»// *Рукописная книга в культуре народов Востока: очерки: [в 2 кн.]*/ Ин-т востоковедения; Москва: Наука, 1987-1988. – 557с.
4. Каримуллин А. Г. *Возникновение татарского книгопечатания и новые источники по татарской филологии/XVII - Ипол. XIX вв.*— Казань, 1968 .— 27с.
5. Каримуллин А. Г. *Татарская книга начала XX века*/ А.Г. Каримуллин .— Казань : Татар. кн. изд-во, 1974 .— 319с.
6. Каримуллин А. Г. *У истоков татарской книги: От начала возникновения до 60-х годов XIX века: К 270-летию татарской книги*/ А.Г. Каримуллин. — 2-е изд.,испр.и пер. — Казань : Татар. кн. изд-во, 1992 .— 208с.
7. Миллер А. Ф. *Разложение военно-ленной системы и попытки реформ в Турции в конце XVIII - начале XIX в.*/ А. Ф. Миллер. — М. : Изд-во восточной литературы, 1963 .— 12с.
8. Миннуллин З.С. «Татарские общественные библиотеки конца XIX – начала XX вв.»// *Слово о книге – Китепке хитаб.* - Казань: Татарское кн. изд-во, 1994, 176с.
9. Рафиков А. Х. *Очерки истории книгопечатания в Турции*/ А.Х. Рафиков .— Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1973 .— 230с.

10. Сайфулина Ф. С. «Татарско-турецкие культурные и научные взаимосвязи: история и современность»/Ф.С. Сайфулина // *Филология и культура*. – 2014.- № 2.- с.322-325.

Приложение

1	Namık Kemal Akif bey (Oyun) İstanbul - Der saadet Edeb matbaası 1326 [1908] 179 с.	2	Mulyar (Molière) Cebren evlenmek Ali Settar İbrahim zade Naşiri: M. Eyyup Ali Akberuf. 1332 [1914] 56 с.
3	Hasan Nazmi Genç zabıt yahud İstibdad zulümleri İstanbul - Der saadet Zaman kitaphanesi 1326 [1908] 96 с. Ил.	4	Hazine-i Fünun tefrikası Hikaye kısmı İstanbul - Der saadet Asr matbaası 1312 [1894] 154 с.
5	Ruhsan Nevvare ve Tahsin Nahid Jön Türk İstanbul - Der saadet Sühulet kütüphanesi - Asaduryan matbaası 1325 [1907] 80 с.	6	Cemil Süleyman Timsal-i aşk İstanbul Fecr-i Atı kütüphanesi - Uhuvvet matbaası 1325 [1907] 222 с.
7	İlyas Macid Beni okuyunuz İstanbul - Der Saadet A.Asaduryan matbaası 1324 [1906] 48 с.	8	Mahmed Baha Eddin Balıkesirli Yerceli-zade İstibdad faciası İstanbul - Der saadet 1327 [1909] 20 с.
9	Lamartin (Alphonse de Lamartine) Graziella İstanbul Matbaa-i Ahmed İhsan ve şuraka'sı 1319 [1901] 129 с.	10	Rehber huanındkan yahud Şarkı muallimi Zaman kitaphanesi İstanbul 1322 [1904] 160 с.
11	Vahid Lütfi Hafıyye darbesi yahud Bir kızın intikamı İstanbul - Der saadet 1327 [1909] 80 с.	12	Ahmed Hikmet Haristan İstanbul - Der saadet Kanaat kitaphanesi – İkdam matbaası 1324 [1906] 318 с.
13	Kezide Münevver İstanbul - Der saadet Zafer kitaphanesi 1321 [1903] 102 с.	14	Abdülhak Hamid Bir sefilenin hasb-i hali İstanbul Karabet ve Kasbar efendilerin kütüphanesi - Karabet ve Kasbar matbaası 1303 [1885] 44 с.

**KAZAN FEDERAL ÜNİVERSİTESİ BİLİM KÜTÜPHANESİ'NİN EL YAZMALAR VE NADİR ESERLER
BÖLÜMÜ'NDEKİ TÜRKÇE BASILI KİTAPLAR**

15	Yakub Kadri Bir serencam İstanbul - Der saadet Kitaphane-i İslam ve askeri – İbrahim Hilmi - Hilal matbaası 1330 [1912] 277 c.	16	H. Hamid Sabr ve sebat Amant Mektep sanayi matbaası 143 c.
17	Mehmed İhsan Mesaib istibdad İstanbul Kanaat kitaphanesi - hacı Hasin efendinin matbaası 1324 [1906] 88 c.	18	Mehmed Asım Karikatür İstanbul Tanin matbaası 1327 [1909] 186 c.
19	Jorj One (Georges Ohnet) Nesis yahud Bir muhtazarın dem ahiri Edib zade İstanbul Artin Asaduryan Şirket-i mürettebiye matbaası 1308 [1890] 96 c.	20	Pol Dokuk Üç etekli kız Mehmed 'Ali İstanbul İkbal kütüphanesi - Şems matbaası 1326 [1908] 262 c. Ил.
21	Kuy du Mupasan (Guy de Maupassant) Ziyet Ömer Tevfik Kostantîniyye (İstanbul) 'İlm matbaası – Ahmed İhsan ve şuraka'sı 1309 [1891] 31 c.	22	Jean Richepin Fedakar bir kızcağz Mehmed Nushi ve Mehmed Fuad İstanbul 1314 [1896] 16 c.
23	Ki du Mupasan (Guy de Maupassant) Zeytönlük Sayyad Zeynel İstanbul - Der saadet Asr kitaphanesi - Kasbar matbaası 1308 [1890] 36 c.	24	Abdülhak Hamid Makber 1293 [1875] 116 c.
25	Selim Seri Doğru sözlü İstanbul Artin Asaduryan ve mahdumları matbaası 1332 [1914] 112 c.	26	Hasan Nadir Bir hafiyye ailesi yahud Mazlum-ı istibdad İstanbul - Der saadet Kanaat kitaphanesi – İkdam matbaası 1326 [1908] 40 c.
27	Muallim Nâci Musa bin Ebi'l-Gazan yahud Hamiyet İstanbul Matbaa-ı kütüphanesi-i Cihan 1326 [1908] 31 c.	28	Hasan Nadir Vükela İstanbul – Der saadet Kanaat kitaphanesi – İkdam matbaası 1326 [1908] 63 c.
29	Tekezade M. Sait Tataristan-i Çinide bir cinayet Kostantîniyye (İstanbul)	30	Ş. Sami Besa yahud Ahde vefa İstanbul

	Türkiye kütüphanesi - Şirket-i mürettebiye matbaası 1310 [1892] 54 c.		Matbuat Ceyyide 1292 [1874] 176 c.
31	Hanri du Brizay (Henry de Brisay) Ufak bir şübhe Ahmed Refik İstanbul – Der saadet Kasbar matbaası 1313 [1895] 38 c.	32	A. Ceva' Zindan hatıraları İstanbul – Der saadet Ahmed Sakı bey matbaası 1324 [1906] 31 c.
33	Adulf Vilbrand (Adolf von Wilbrandt) Arzu-ye hayat Nezhet İstanbul – Der saadet Kasbar matbaası 1307 [1889] 136 c.	34	Rüsumlu İbn Al-Ahmed Midhat Jenufa İstanbul – Der saadet Kasbar matbaası 1311 [1893] 112 c.
35	Lâ'on Tulstuy (Лев Толстой) Ba's ba'de al-mevt (Воскресение) İstanbul – Der saadet Sada-yi millet matbaası 1325 [1907] 167 c.	36	Makes-i hayâl Hanımlara mahsus gazete kütüphanesi 1314 [1896] 100 c.
37	Juzef Erler Bir kumisarın cezüdanı Nezhet İstanbul Asr kütüphanesi - Kasbar matbaası 1307 [1889] 24 c.	38	Aleksandr Duma (Alexandre Dumas) Kraliçenin gerdanlığı Süleyman Tevfik Al-hüseyni Vezir Hanı (Kayseri) Tevhid-i anasır matbaası 1328 [1910] ИЛ. 316 c.
39	Ruman cezüdanı Selanikli Tevfik ve 'Abdullah Zahdi Hakikat matbaası 1314 [1896] 176 c.	40	Piyer Zakone Kulunel Ruber yahud Belvildeki şahıs mechul İstanbul 'İlm matbaası 1307 [1889] 228 c.
41	Mehmed Cemal Çuban kız İstanbul Matbaa-i Safa ve Enver 1311 [1893] 20 c.	42	Andelib Mahşer ün-nefâis İstanbul – Der saadet Asr matbaası 1313 [1895] 108 c.
43	Sezâizâde Hikmet Parmantiye yahut Patates İstanbul – Der saadet Asr kitaphanesi - Kasbar matbaası 1307 [1889] 64 c. ИЛ.	44	Nabizâde Nazım Sevda İstanbul – Der saadet Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1308 [1890] 54 c.

**KAZAN FEDERAL ÜNİVERSİTESİ BİLİM KÜTÜPHANESİ'NİN EL YAZMALARI VE NADİR ESERLER
BÖLÜMÜ'NDEKİ TÜRKÇE BASILI KİTAPLAR**

⁴⁵	Vecdi İstanbul Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1308 [1890] 24 c.	⁴⁶	Ludovik Halevi (Ludovic Halévi) Kunet Dunerin Fahredden Reşad İstanbul Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1307 [1889] 106 c.
⁴⁷	Huktur Malo (Hector Henri Malot) Kul Ke Umud Sadık İstanbul – Der saadet Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1307 [1889] 16 c.	⁴⁸	Fransuva Kope (François Coppee) Hanriet (Henriette) Mahmud Sadık İstanbul – Der saadet Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1307 [1889] 78 c.
⁴⁹	Oktav Fuyie (Octave Feuillet) Mutavafya (La morte) Mahmud Sadık İstanbul – Der saadet Asr kütüphanesi – Kasbar matbaası 1307 [1889] 186 c.		

Описание выполнено путем транслитерирования арабского письма на современную турецкую графику и содержит сведения об авторе произведения и, если это переводное произведение, его переводчике, название произведения, место издания, название издательства, год издания и количество страниц. Имена авторов переводных произведений были идентифицированы, и в скобках приведены их исконные (на их родном языке) имена. Год издания книг был определен в соответствии с юлианским календарем и дан наряду с указанными в источниках датами мусульманского календаря.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 139-140.
Geliş Tarihi–Received Date: 08.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

DİPLOMATİK BELGELERDE GEÇEN TÜRKÇE-TATARCA “TIŞ” (DİŞ) KELİMESİ HAKKINDA* NİKOLAY İVANOVİÇ VESELOVSKİY Çev. SERKAN ACAR**

Bazı Türkologlarımız bu kelime ile ilgilenmiş, özellikle de V. D. Smirnov, “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века”¹ (St. Petersburg 1887) başlığını taşıyan şümulü eserinde, “tış” (тыш) teriminin mânâsını oldukça ayrıntılı bir biçimde tetkik etmiştir (s. 427-432).

Söz konusu kelimeye ilk kez dikkat çeken Prof. A. K. Kazımbek’tir. Bu zat, “Es-Sebü’s-Seyyar” (Ассель о-ссейяр) ya da “Yedi Yıldız” (Семь Планет) adlı eserin neşrine (Kazan 1832) yazmış olduğu önsözde şöyle demektedir: “Tış (тиш), galip ihtimalle, bin (тысяча) sözünden gelmektedir; bu isim haraç anlamında kullanılırdı ve Tatarlar bunu “tış” kelimesine dönüştürmüşlerdi” (s. XX).

V. D. Smirnov, “tış” kelimesini izah ederken yaptığı teklifte, müstensihî belli olmayan el yazması “Es-Sebü’s-Seyyar” nüshasına düşülen bir derkenardan hareketle, kelimenin Türkçe ya da Tatarca olduğunu ileri sürmüştür: “Tiyiş, değış mânâsıdır fülâna değecek mânâsıdır”. Bu haşiyenin Rusçaya tercümesi şöyledir: “Тышъ значить замена (дикиш); то, что придется, или достанется такому-то”. Saygın bir otorite olan V. D. Smirnov bu değerli mülahazayı dile getirilirken şöyle bir izahatta bulunmuştur: “Bu belirsizlikler içerisinde, her yöne çekilmesi mümkün olan “tış” kelimesinin kesinlikle “değişmek” anlamına geldiği iddia olunamaz. Bir nevi para, yani şu veya bu miktardaki paranın karşılığı olan eşya mânâsında kullanılıyordu”. Kazımbek’in yukarıdaki varsayımı V. D. Smirnov tarafından desteklenmemiştir ancak Tatarca ile benzeşen birçok Rusça kelimenin iktibas edilerek söz konusu fermanlara girdiği malumdur. Bununla birlikte, V. D. Smirnov haraç mealinde kullanılan “tış” kelimesinin “diş” (зуба) anlamını kesin bir dille reddeder. Bahse konu bu kelime belgelerde farklı biçimlerde yazılmış ve şöyle ifade edilmiştir: “Sözcük bu şekliyle, bilinen bazı Türkçe kelimelerle sesteştir; mesela “tış”=“diş” (внешность, вне) ya da “tış”=“diş” (зубъ) vs. fakat bunlardan hiçbir belgelerde geçen “tış” terimiyle ilgili değildir, bunun gerçek anlamından saptığı bellidir”.

Simferopol’deki Rus-Tatar okulunun eski müfettişi müteveffa İ. İ. Kazas, V. D. Smirnov’un kitabı neşredildikten sonra, benimle yaptığı bir sohbette “tış” vergisi sorununa değinerek söz konusu kelimeyi farklı şekilde izah etti. Kazas’a göre “herhangi biri için yükümlülük bildiren” bu kelimeyi “tış” (тыш) şeklinde okumak lazımdır ve bu sözcük, onun ifadesiyle, “aynı anlayışla, ‘çıkış’ (выходъ) suretinde de açıklanabilir” (‘çıkış’ kelimesini V. D. Smirnov da zikreder). Şu halde “tış” tabirinin anlamı şöyle olacaktır: “Bana lazım olanları gönder”.

Bu kelimeyi anlamlandırmaya çalışan Rus oryantalistler birbirlerinden böyle ayrıldılar. Kendinden emin bir şekilde, “tış” tabirinin “diş” sözcüğüyle sesteşlikten başka hiçbir ortak yönü yoktur diyen V. D. Smirnov’un aksine, “tış” kelimesinin, “balık dişi” (рыбий зубъ) yani mors dişi (моржовые клыки)² anlamına gelen “diş” sözcüğünden başka hiçbir anlam taşımasının mümkün olmadığını kesin bir dille iddia ediyorum. Bilindiği üzere, mors dişi küçük el sanatlarında fildişinin yerini rahatlıkla tutmaktadır. Doğu halkları mors dişini sadece bizden alabilirlerdi ve şarkta bu değerli nesneye olan talep çok büyüktü. Mors dişi silah, hançer, kılıç ve bıçak tezyininde; eyer, sandık, mücevher kutusu, mobilya ve daha başka ev aksesuarlarını süslemede kullanılırdı.

* Makalenin orijinal adı ve künyesi: “О Турецко-Татарскомъ Слове Тыш (Зубъ) въ Дипломатическихъ Документахъ”, *Журналъ Министерства Народнаго Просвещения*, Новая Серия, Часть LVI, 1915 Апрель, с. 329-331.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, serkan.acarege.edu.tr.

¹ Bu mühim eser Türkçeye tercüme edilmiştir: V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2016. (S. A.)

² “Kapısı ‘12 Yortu’yu betimleyen bölümlere ayrılmıştır, çerçevesi ise balık dişindendir”, İ. İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pismennim Pamyatnikam*, T. III, St. Petersburg 1903, s. 208.

DİPLOMATİK BELGELERDE GEÇEN TÜRKÇE-TATARCA “TIŞ” (DİŞ) KELİMESİ HAKKINDA

Ayrıca kısa süre öncesine kadar, Kırım’da her Tatarın evinde, koyu renkli ceviz ağacından mamûl, kakma mors dişi işlemeli büyük sandıklara rastlamak mümkündü ki, bunlara tesadüf etmek artık nadirattandır. Büyük bir gayretle bunları toplayıp satın alan Ruslar da bir zamanlar mors dişi kakmalı masalar yaparlardı. Bu nedenle, Kırım hanlarının Moskova çarlarından “tış” istemeleri, hem de haddinden fazla, şaşırtıcı değildir. İşte Moskova idarecilerinin Kırım’a göndermek zorunda oldukları hediyeler arasında balık dişinin neden mühim bir rol oynadığı ve bol miktarda gönderildiği böylece anlaşılmaktadır.

Eğer “tış” sözcüğü sorununu bu şekilde, çok basit bir tarzda çözmek mümkünse, söz konusu kelimeyi izah etmeye çalışan Prof. Kazımbek ve Karaim olan Kazas gibi müfessirler ve dahi oryantalistler, yukarıda zikredildiği üzere, mahiyeti malûm olamayan bir belgede geçen bu esrarengiz kelimeyi neden doğru tercüme edemeyip yanlış bir yola girdiler? Bu soruyu yanıtlamak güç değildir. Rusya’nın Kırım ile olan münasebetleri değiştiğinde, Tatar akınlarını püskürtüp artık hediye göndermediğimizde, silahlı kuvvetlerimiz de onlara balık dişi göndermeyi terk ettiler ve bundan dolayı “tış” teriminin anlamı unutuldu. Günümüzdeki Tatarlar nezdinde “diş göndermek” tabiri bir anlam ifade etmez ve “tış” kelimesi hakkında sadece Şark ile alâkalı vesikalar ipucu vermektedir.

KAYNAKÇA

Asseb o-Sseyyar ili Sem Planet, İzd. Mirza Kazımbek, Kazan 1832.

SMİRNOV, V. D., *Krımskoe Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka*, T. I, St. Petersburg 1887 (Türkçe Tercümesi, Smirnov, V. D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2016).

SREZNEVSKİY, *Materialı dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pismennım Pamyatnikam*, T. III, St. Petersburg 1903.

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 141-149.
Geliş Tarihi–Received Date: 06.01.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

ÖZBEKİSTAN'DAKİ BİR KAYA RESİM ALANININ YENİDEN YORUMLANMASI*

DOÇ. DR. FARHOD A. MAKSUDOV**

Çev. SELİM KARAGÖZ***

ÖZET

Bu makale, Güney Özbekistan'da geçen yüzyılın başlarında keşfedilen Zarautsay kaya resimlerinin yeni bir izahını sunmaktadır. Yazar, bölgedeki ilk çiftçiler olduklarını ileri sürdüğü, arazide uçları kıvrık ilkel çapalarla çalışan bir grup antropomorfik figürün üzerinde özellikle durmaktadır. Yeni yorumdan elde edilen sonuçların tartışıldığı makale, bu bölgedeki kaya resimlerinin belki de Orta Asya tarihindeki toplumsal cinsiyete dayanan en eski kıyafet ve işbölümü tasviri olabileceğine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zarautsay kaya resimleri, avcılık ve toplayıcılık, ilkel tarım, eski çapa, eski kıyafetler, iş bölümü

A NEW INTERPRETATION OF A ROCK-ART PAINTING AREA IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

The article presents a new interpretation of the Zarautsay rock paintings found in South Uzbekistan at the beginning of the last century. In particular, the author focuses on one of the plots of anthropomorphic figures, which are treated as early farmers working in the field with primitive hoes, shown as bent tools in the hands of the figures. Conclusions derived from the new interpretation are discussed. The article also pays attention to the fact that, perhaps, this site has the earliest depiction of clothing and labor division based on gender in the history of Central Asia.

Keywords: Zarautsay rock paintings, hunting and gathering, primitive farming, primitive hoe, antique clothes, division of labor.

GİRİŞ

Geçen yüzyılın başında Güney Özbekistan'da keşfedilen Zarautsay (Zaraut Çayı) kaya resimleri, günümüzde Orta Asya eski resim sanatının en ünlü şaheserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eşsiz Zarautsay kaya resimleri, keşfedildiği günden beri yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiş bu kültürel miras kalıntıları üzerinde araştırmalar yapılmış, çeşitli yorumlar getirilmiş, tarihlendirme üzerine yorumlar yapılmıştır. Bununla birlikte, literatür taramasının gösterdiği üzere, resimlerin tarihlendirmesini temelden etkileyen önemli konulardan bazıları bizim görüşümüze göre tartışmalıdır.

Zarautsay geçidinin sıralı kayalarının üzerinde bulunan resimler hakkında ilk bilgiler 1940'ların başlarında yayımlandı. Zarautsay'daki kaya nişleri, deniz seviyesinden 2000 metre yükseklikteki Kūhitang Dağlarında (Hisar dağ kolu güneybatı sırtı), Termez şehrinin 100 km kuzeybatısında, Surhanderya İlinin Şerabad (Şir-Abat) bölgesi toprakları içerisinde yer almaktadır. Bu kaya resimleri, geçen yüzyılın başlarında keşfedildi ancak detaylı

* Farhod A. Maksudov, “К новой трактовке наскальных росписей зараутсяя”, *O'zbekiston Arxeologiyasi*, No:2 (13), 2016, ss. 3-12.

** Doç Dr., Özbekistan İlimler Akademisi, Y. Gulomov Arkeolojisi Enstitüsü, E-mail: fmaksudov@yahoo.com.

*** Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: skaragoz24@gmail.com.

ÖZBEKİSTAN'DAKİ BİR KAYA RESİM ALANININ YENİDEN YORUMLANMASI

olarak ilk defa G.V. Parfenov tarafından, resimlerin kopyalarını yapıp kayıt altına alan A. Yu. Roginskaya (Roginskaya 1950) önderliğinde incelendi. Çeşitli tahminlere göre, bölgede üzerlerinde sayısız oranda fakat kötü korunmuş halde, genellikle bulanık noktalar şeklinde onlarca niş mevcuttur. İçlerinden en iyi korunmuş ve tanınmış, özellikleri ve tarihlendirilmeleri araştırmacılar tarafından ortaya konulmuş ana kısımlar Zaraut Kemer olarak bilinen kaya sayvanlarıdır.¹

2011'de, Özbekistan'ın koruma altındaki alanlarını tahkim etmek üzere yapılan çevresel keşif gezisinin bir parçası olarak, Zarautsay geçidini ziyaret ettik, birkaç kaya resimli oyuğu inceleyip fotoğrafladık. Çok derin olmayan bir mağara görünümünde olan Zaraut-Kemer Kaya sayvanı, dik bir uçurum üzerindeki geçidin girişinde, mevsimsel derenin yatağından yaklaşık 9 metre yükseklikte bulunmaktadır. Buranın yüksekliği 3-4 metre arasında, genişliği 3-5 metre arasında ve derinliği ise yaklaşık 3 metre kadardır. Mağaranın girişi doğu tarafındadır. Sayvanın iç duvarlarında çeşitli dönemlere ait çizimler ve yazılar bulunmaktadır. Bizim dikkat çekmek istediğimiz eski resimler, sayvanın kuzey ve batı duvarlarının üst kısımlarında yer almaktadır ve sarımsı-bej bir kireç tabakasının üzerine koyu kırmızı (aşıboyası) bir boyayla boyanmışlardır. Bu şekilleriyle tek renkli gölge duvar resimleri görüntüsü verirler. Üç figür alanın sınırlarını belli eden çizginin altında kalmıştır. Kenarlarda kalan bu şekiller yarı boyalıdır; bu, önce şekillerin (kontür olarak) çizildiğini ve daha sonra üzerinden boyayla geçildiğini gösteriyor. Daha önce yapılmış olan arkeolojik araştırmalarda, mağarada herhangi bir kültürel tabaka bulunamamıştı. Anlaşılan bu mağaranın ulaşılması zor bir konuma sahip olması ve boyutunun küçük olmasının burayı konut olarak kullanıma elverişsiz bir hale getirmesinden kaynaklanmaktadır.²

Zarautsay resimlerinde yer alan çizimlerin açıklamaları birçok defa yayımlandığından, biz burada çizimlerin ana detaylarını kısaca tartışacağız. Araştırmacılar, bu çizimlerde münhasıran toynaklı hayvan avı sahneleri temalı olduğuna inandıkları üç kompozisyonu tanımlarlar (Şekil 1, 2, 3, 4). Kuzey duvardaki bir kompozisyonda, insan biçiminde (antropomorfik) 19 figür ve muhtemelen büyük bir yaban öküzü olan iri cüsseli bir boğa görülmektedir (Şekil 1, 2). Burada iki tip antropomorfik figür göze çarpıyor. İlk tip, uzun ince vücutlu insan figürleridir. Her bir figürün belinde arkadan (veya yandan) kayışla bağlı, aşağı doğru sarkan uzun ince bir cisim görülüyor (Şekil 5). Bu tipte dört figür bulunmaktadır. Elleri ise gerilmiş yaylara benzeyen nesnelere çizilmiştir; kompozisyonda ayrıca bu "ince gövdeli adamlar"dan merkezi figür olan yabancı boğanın olduğu yöne doğru "uçan" oklar görülmektedir. Ayrıca "ince gövdeli adamların" yüzlerinin boğaya doğru dönük olduğu ve boğanın etrafını çevreledikleri görülüyor. Bu figürler vahşi bir hayvanı avlayan avcılar olarak tanımlanmaktadır.

Asıl belirsiz olanlar, aşağı doğru genişleyen konik şeklindeki yağmurluk-pelerinli figürlerden oluşan ikinci tiptir. Her figürün "elinde" ya da "yandan bağlı" dik açı formunda ince bir nesne bulunmaktadır. Bu tipteki bazı figürlerin ellerindeki bu çubuk benzeri uzun nesnelere arka uçları, ayak konumlarından anlaşıldığı kadarıyla figürlerin arkalarından çıkıntı yapmıştır (Şekil 6). Sayıları 15 olan bu tipteki figürler kaya resimlerindeki antropomorfik şekillerin çoğunluğunu oluştururlar. Her iki tipin de bacakları ve kafaları aynı şekilde tasvir edilmiştir.

İkinci kompozisyon, büyük kafalarından yabancı öküzler oldukları anlaşılan toynaklıların peşinden koşan mızraklıların olduğu bir av sahnesini göstermektedir (Şekil 7). Aşağıda, hayvanların paralelinde aynı yöne doğru koşan, türlerinin ne olduğu hala tartışma konusu olan başka üç hayvan resmi betimlenmektedir. Bir kısım araştırmacılar bunların ava yardım eden köpekler olduklarını öne sürerken; bazı araştırmacılar ise bunların ceylan olduğu görüşünü savunurlar. Bazı araştırmacılar hayvanlara, saplanmış "oklar" götürler.³ Kompozisyonda altı antropomorfik figür vardır. Figürlerden ikisi bizim sınıflandırmamıza göre birinci tipe aittir, yani gerilmiş yay tutan "ince uzun adamlar". Diğer dört figür ise araştırmacıların görüşüne göre yine pelerin tarzı bir kıyafet giyinmiş, ancak kollarını sallıyor gibi görünürler ve bu nedenle silüet biçimleri konik değil de yarım daire şeklindedir (Şekil 7). Fakat bize göre, burada çizilenler kılık değiştirmiş insanlar değil, gerçek kuşlardır. Oransal büyüklüklerine ve şekillerine bakıldığında, bunların büyük olasılıkla toy kuşu veya kanat çırpın leylekler olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu tür figürleri şartlı olarak üçüncü tip antropomorfik figürler olarak belirledik.

¹ Aleksey P. Okladnikov, *Verhnepaleolitiçeskoye i Mezolitiçeskoye Vremya v Aziatskoy Çasti SSSR // Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzy*; M.-L., 1966; Aleksandr A. Formozov, *O Naskalnih İzobrazheniyah Zaraut-Kamara v Ushelye Zaraut-Say // SA*. 1966, №4; D. Kabirov, *Drevneyşaya Naskalnaya Jivopis Zarautsaya // Pervobitnoye İskusstvo*. Novosibirsk, 1976; Yakov Abramoviç Şer, *Petroglify Sredney i Tsentralnoy Azii*. M., 1980; Galina Fedorovna Korobkova, *Mezolit Sredney Azii i Kazahstana // Mezolit SSSR*. M., 1989; T. Ş. Şirinov M.M. Huzhanazarov, *Naskalnyye İzobrajeniya Uzbekistana // Bulletin of SCST of the Republic of Uzbekistan*. Tashkent, 1998, № 2.

² Formozov, agm, 1969; Korobkova, age, 1989.

³ Formozov, agm, s. 19.

Şekil.1. Zarautsay. Kompozisyon 1. (A. Yu. Roginskaya)

Şekil.2. Zarautsay. Kompozisyon 1. Çizim

Şekil 3. Zarautsay. Kompozisyon 2. (A.Yu. Roginskaya)

Şekil 4. Zarautsay. Kompozisyon 3. (A.Yu. Roginskaya)

Üçüncü kompozisyonda da toynaklı avındaki kişiler betimlenmiştir. Burada iki otobur hayvan, uzun ve burğu şeklindeki boynuzlarında dolayı burma boynuzlu keçi⁴ olarak tanımlanmaktadır (Şekil 4). Kaçan hayvanların arkasında, gerilmiş oklar tutan birinci tipte iki figür vardır. Kompozisyonda ayrıca farklı yaylardan çıktığı anlaşılan birkaç "uçan" ok da çizilmiştir.

Araştırmacılara göre, üç kompozisyon da, avcılarının (birinci tip) yay ve oklarla avlandığı av sahnelerini betimlemektedir. Özellikle, A.A. Formozov şu argümanları ileri sürüyor: Zarautsay resimlerinde fosil türler (ископаемые виды) bulunmamaktadır, yaylar ancak Mezolitik dönemlerde yaygınlık göstermiştir, geniş köklü üçgen ok uçları, Bronz Çağı'nda Özbekistan'ın güneyinde yaygın olarak gelişen tarım ve sığır yetiştiriciliği ile bağdaşmıyor. İşte bu kronolojik işaretler, araştırmacıların kaya resimlerini Neolitik-Kalkolitik Çağ'a tarihlemesine salık vermiştir.⁵

Ancak iki türe ayrılmış olan antropomorfik figürlerin yorumlanması sorunu hala devam ediyor. Bu sorunları ayrı ayrı sıralayalım:

Tip 1 (Şekil 5). Bu sahnenin süreklilik avı sırasında vahşi hayvanları avlayan avcılar sahnesi olarak yorumlanması konusunda bir itiraz bulunmamakta. Birinci kompozisyonun sağ ve sol kısımlarındaki insan figürlerinin yönlerinin birbirlerine dönük olmalarından yola çıkarak bazı araştırmacılar, kaya resimlerini çizen tarihöncesi sanatçının, iki avcı grubunun avlanma mücadelesi sahnesini betimlediği görüşünü de ileri sürmüşlerdir.⁶ Avcıların kemerlerine bağlı olan nesnelere yorumu ilginçtir. Birçok araştırmacı, bunların avcılarının kemerlerine bağladıkları "sihirli kuyruklar" olduğuna inanmaktadır.⁷ Avcılığın başlıca geçim yollarından biri olduğu bazı münferit kabilelerin geleneklerinin etnografik tanımlarında bunun birçok paraleline rastlanabilir. Bu açıdan bakıldığında, bize göre mızrakların veya okların avcı kemerlerine bağlı olduğu varsayılabilir. Bu nesnelere ayrıca ok sadakları görmek de mantıklı olacaktır. Ancak sadak olmak için oldukça uzun ve şekilsiz durumdardır.

Tip 2 (Şekil 6). En ilginç ve gizemli olanı belki de ikinci tip "insanların" resimleridir. Bu resimler hakkında birçok hipotez öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar pelerinlerle gösterilen figürlerin avdaki kabilelerine yardım eden ataların ruhları olduklarını ve bu nedenle de önden gittiklerini ileri sürmüşlerdir. Arka tarafta ok ve yayları ile avcılar görülmektedir.⁸ Başka bir grup araştırmacı, bu sahnede avlarını korkutmak için büyük kuşların kılığında bürünmüş (toy kuşu, devekuşu v.b.) ellerinde bumeranglar, çingiraklar veya oklar bulunan avcılar görmüşlerdir.⁹

Ancak bize göre, bu güne kadarki tüm yorumlamalara rağmen, av sahnesi ile ikinci tür antropomorfik figürler arasındaki bağlantı hala ortaya konulamamıştır. Her şeyden önce; ikinci tür figürlerden hiçbirinin (pelerinli adamlar) ellerinde yay ve ok bulunmamaktadır. İkincisi; bu figürlerin hepsi daha önce de bazı araştırmacıların¹⁰ işaret ettiği üzere, çok sakin bir durumda tasvir edilmişlerdir ve hatta bazılarının "yüzleri" av sahnesine doğru değil, zıt doğrultuya bakmaktadır. Üçüncüsü; ilk iki kompozisyonla çağdaş ve aynı stilde çizilmiş olduğu kabul edilen sayvanın batı duvarında yer alan üçüncü kompozisyondaki avlanma sahnesinde ikinci türden hiçbir figür yoktur, burada sadece avlanan ilk tip figürleri görülmektedir. Dördüncü olarak; ikinci tipin bazı figürleri aşağıya eğilmiş gibi görülüyor ve gözleri sanki aşağı doğru odaklanmış gibidir. Son olarak; ikinci tipteki figürlerin pelerinlerinin altından "tutulmuş", dik açı şeklindeki nesnelere, ilkel çapaya çok benzemektedir (Şekil 6). İkinci tip Zarautsay figürlerinin ellerindeki nesnelere ağaçtan veya boynuzdan yapılmış çapalar, belki de hilal şeklindeki aletler olarak yorumlanması gerektiği görüşündeyiz.

Bütün bunlar, ikinci tip figürlerin av ve avlanma ile alakalarının olmadığını, ancak çapa tarımı ile uğraştıklarını, kompozisyondaki sayvanın baskın olduğunu ve sıra halinde durduklarını düşündürmektedir (Şekil 1). Bu yorum doğruysa, o zaman bölgedeki tarımın kökenine ve toplayıcı ekonomiden üretici ekonomi biçimine geçiş sürecine ilişkin düşüncelerimizin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Benzer formdaki ağaçtan ve hayvan boynuzlarından (boynuz kenarlarından) yapılan en eski çapa ve orak uçları, Avrasya'nın geniş topraklarındaki Neolitik yerleşimlerin arkeolojik kazılarında ve ayrıca Yakın Doğu'nun ilk çiftçilerinden edindiğimiz örneklerden bilinmektedir (Şekil 9, 10). Geyik boynuzundan yapılan kepeç çapalar Kıta Avrupası'nda yüksek kaliteli hammadde (silisyum) arayışında kullanılmış olabilir. Bununla birlikte, Zarautsay kaya resimlerindeki "çapalı" figürler yan yana durmakta ve bize göre tarladaki grup çalışmasını yansıtmaktadırlar.

⁴ Korobkova, *age*, s. 168.

⁵ Formozov, *agm*, s. 214-215.

⁶ M.M. Huzhanazarov, *Pamyatniki Naskalnogo İskusstva Uzbekistana i Problemy İh Menedjmenta // Voprosy Menedjmenta Pamyatnikov Kulturnogo Naslediya*. Almaty, 2011, s. 74.

⁷ Formozov, *agm* s. 19.

⁸ Formozov, *agm*, s. 216.

⁹ Huzhanazarov, *age*, s. 74.

¹⁰ Okladnikov, *age*

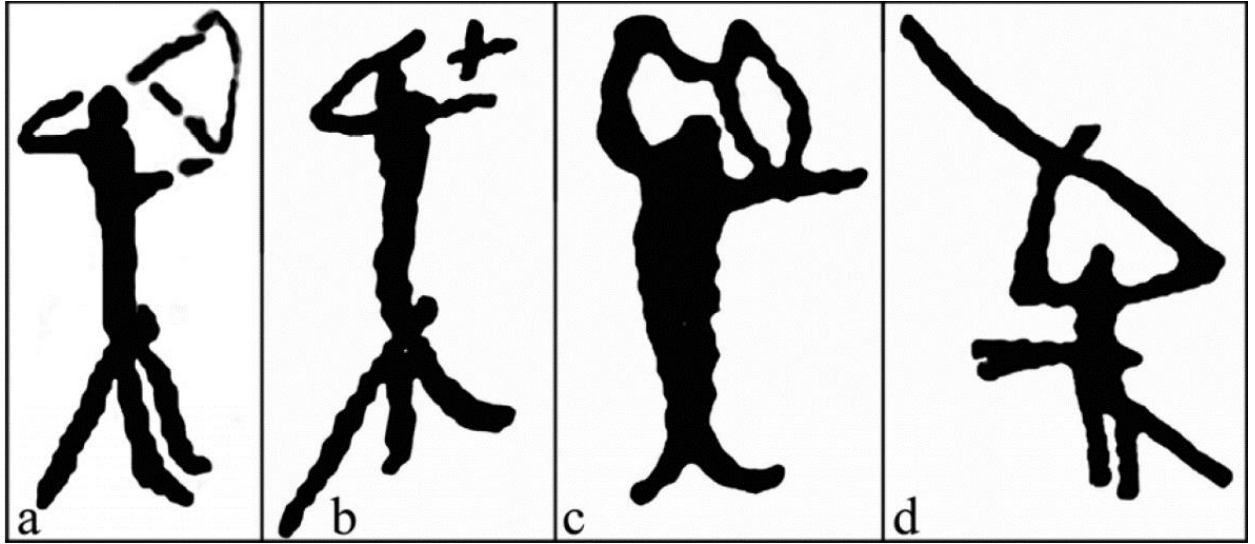

ÖZBEKİSTAN'DAKİ BİR KAYA RESİM ALANININ YENİDEN YORUMLANMASI

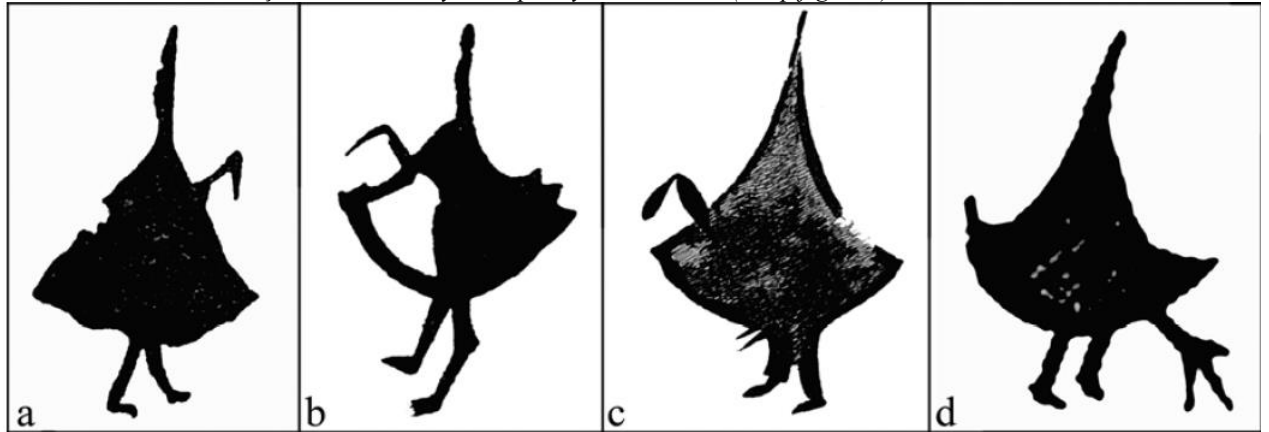
Güney Fergana'daki Ohna yerleşimi yakınlarında bulunan mağara resimlerinde, aynı yöne bakan iki insan figürü görülmektedir. Her iki figürün ellerinde uçları çatallı sapa göre dik açıyla bükülmüş uzun nesnelere sahiptir. Bu çizimleri keşfeden araştırmacıya göre, resmi yapan antik sanatçı, keçi hayvanının boynuzundan yapılan ilkel çapalarla toprağı işleyen kişileri resmetmektedir. (Şek. 8).¹¹

Paleocoğrafik araştırmalara göre, muhtemelen M.Ö. VIII.-VII. binlerde Orta Asya'da, Son Buzul Çağı'ndan sonra doğal çevre bölgesel olarak ısındığında ve iklim şartları istikrara kavuştuğunda, Atlantik Optimum denilen iklim ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Anadolu ve Zagros'tan Hindistan ve Tibet'e kadar uzanan ekolojik alanların elverişli bölgelerinde yabancı otlar yaygın olarak dağılmıştır. Ön tarih kültür merkezlerinin araştırmaları, doğal ekolojik koşulların geliştiğini, toplayıcılığın gelişmesine katkıda bulunduğunu ve ilk aşamada aletlerin yardımı ile yabancı hububat hasadı yapıldığını göstermektedir. Bu meyanda, U. İ. İslamov'un araştırma yapılan coğrafik bölgedeki (Kühitang Dağ Sırtının doğu bayırları) Maçay Mezolitik mağaralarında ortaya çıkardığı malzeme oldukça ilginçtir. İslamov, burada Yakın Doğu'daki Holosen buluntularındaki kulpu çakmaktaşıdan astar (biçerdöver) bıçakları andıran çakmaktaşı yivli kemik aletler bulmuştur.¹²

Yoğun toplayıcılık ve hasat işleminin yaygınlaşması, giderek özel bakıma ihtiyaç duyan yabancı bitkilerin olduğu doğal alanların korunması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece, insanların ihtiyaç duyduğu tahılların büyümesini engelleyen yabancı otlardan kurtulmak için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bunun için insanlar, toplayıcı toplumların çok eski zamanlardan beri kök bitkilerini sökmek için kullandıkları kazma aletleri kullanmışlardır. Yani bu kazma aletleri (çubukları) zamanla yabancı otları temizlemek ve toprağı gevşetmek için kullanılmaya başlamıştır. Çok geçmeden insanlar, ana gövdenin kulpu, dal çıkıntısının ise kazma bölgesi olarak kullanıldığı ağaç dallarını ve geyik boynuzlarını kullanmaya başladılar. Bu çapalar yardımıyla insanlar, yoğun toplayıcılıktan ilkel tarıma doğru kademeli olarak ilerlemişlerdir (Şekil 9, 10). Anlaşılan, ilk Zarautsay kompozisyonunda antropomorfik figürlerin tuttukları işte bu ilkel çapalardır.

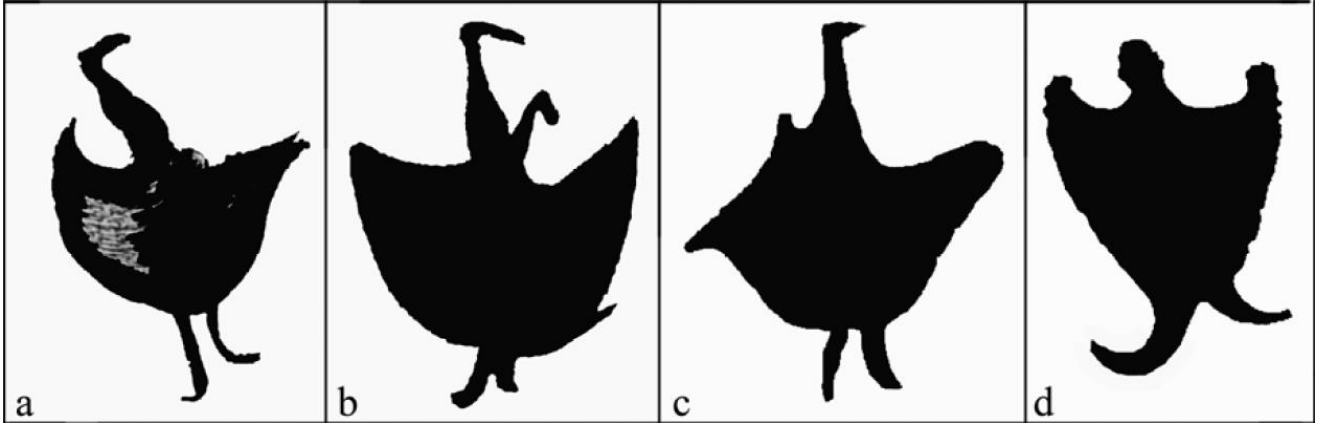

Şekil.5. Zarautsay. Kompozisyon 1. Avcılar (1. tip figürler)

¹¹ G.V. Şatskiy, *Risunki Na Kamne*. Taşkent, 1973, s.118-119.

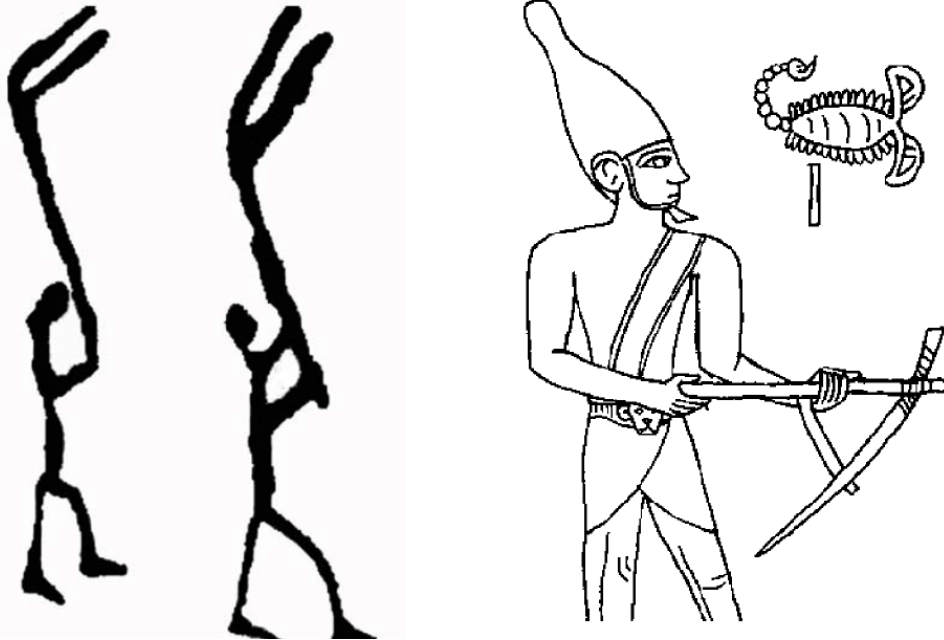
¹² U.İ. İslamov, *Peşera Maçay*. Taşkent, 1975.

Şekil.6. Zarautsay. Kompozisyon 1. Çiftçiler (2. tip figürler)

Şekil.7. Zarautsay. Kompozisyon 3. Kuşlar – leylekler, toy kuşları (3. tip figürler)

Yukarıda yaptığımız yorumlamaya dayanarak, Zarautsay kaya resimlerinin önemini, Orta Asya tarihinin en eski dönemleri kapsamında yeniden değerlendirmek mümkündür. Özellikle, kaya resimlerinin deniz seviyesinden 2000 metre yükseklikte bulunması, Yakın Doğu’da olduğu gibi Orta Asya’da da en erken tarım faaliyetlerinin dağ etekleri bölgelerinde başladığını göstermektedir. Buradaki, elverişli çevresel koşullar nedeniyle birçok bitki türü geniş çapta yaşam alanı bulmuş ve bu da toplayıcı toplumlara bölgeye çekmiştir. Kök bitkilerini çıkarmak için kazma çapalarının kullanılması ve kesici aletlerin yardımı ile hasat, toplamının yoğunlaştırılması için bir itici güç görevi görmüştür. Toprağı gevşetme ve arazi kazma aleti (çapa) yardımı ile yabani otlardan temizleme sırasında edinilen tecrübe, ilerleyen dönemlerde vahşi bitkilerin toplayıcılığında uzmanlaşmış toplayıcı grupların düz alanlara inip ilkel tarıma başladıklarında çok işlerine yaramıştır. Toplayıcılığın yoğunlaşmasıyla birlikte, tahıl bitkilerinin şekilleri yavaş yavaş değişmiş ve ilkel kabilelerin yamaçlardan düzlük alanlara doğru hareket ettiklerinde ehlileştirilmiştir. Sulu tarımın başlamasıyla birlikte, çiftçilerin araç gereçleri de gelişme göstermiş; en ilkel formdaki aletler zamanla taş aletlere, çapalara ve oraklara dönüşmüştür.

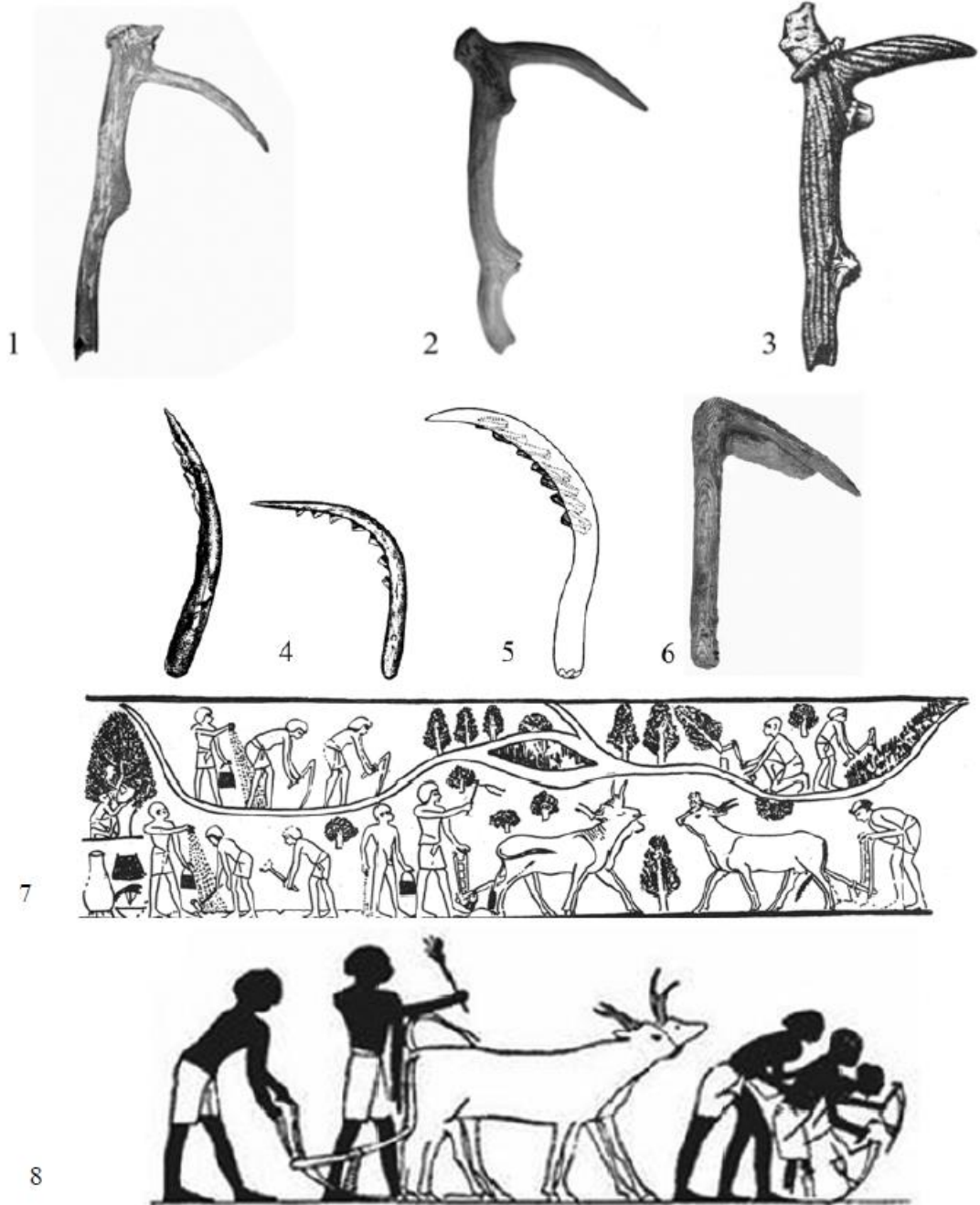

Şekil.8. Fergana. Çapa ile tarım.
Erken Dönem Mağara Resimleri
Metal (?) (G. V. Şatski)

Şekil.9. Eski Mısır. Firavun
II. Akrep mührü ve elinde çapa tutan bir
adam. Hanedanlık öncesi dönem. M.Ö.
4000.

Eşit derecede önemli olan diğer konu ise insanların anlaşılabilir olumsuz hava koşullarından dolayı giydikleri pelerin şeklindeki kıyafetlerdir. Zarautsay, muhtemelen Orta Asya'da kıyafetlerin net bir biçimde betimlendiği en eski anıttır. Çizimlerden bu pelerinlerin hangi malzemeden yapıldığını çıkarmak zordur, ancak en azından şekillerini tanımlayabiliyoruz. Kıyafet kullanımının başlangıcı, insanlık tarihindeki en önemli hadiselerden biridir. Ancak insanoğlunun ilk ne zaman kıyafet giymeye başladığının arkeolojik kanıtı henüz mümkün görünmemektedir. Araştırmacılar farklı örnekleri öne sürerek çeşitli tarihler önermektedirler.

Şek. 10. 1,2,3 - İngiltere ve Belçika'dan en eski çapalar ve kazı aletleri, M.Ö. V-IV, 4,5,6 - Neolitik Tripoli ve İngiltere'nin en eski orakları; 7.8 - Eski Mısır'daki Neolitik çapa ile çalışanlar

Bu meseleye özgün bir çözüm genetik araştırmaları ile sunulmaktadır. Genetikçiler moleküler (genetik) tarihlendirme için vücut bitinin (*Pediculus humanus*) bir alt türünü teste tabii tutmuş ve 72.000 ± 42.000 tarihine ulaşmıştır. Bu alt türler 112 bin ila 32 bin yıl önce insan kıyafetine adapte olmuştur. Böylece, insanların aktif olarak kıyafet kullanımı, en erken tarihi alsak dahi Orta Paleolitik dönemde, yani çok da eski olmayan bir zaman diliminde başlamıştır.¹³

Arkeolojik buluntular, Doğu Avrupa'da Üst Paleolitik Dönemde dikişli pelerinlerin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Sungir arkeolojik alanında (Vladimir yakınlarında), yaklaşık 23.000 yıl önce öldüğü düşünülen bir kişi bulundu. Yapılan incelemeler sonucunda burada bulunan kişinin güderiden ya da kürkten yapılmış kısa bir pelerin palto giydiği ve bunun kafasını da çevrelediği görülmüştür.¹⁴ 1991'de Alplerde, Avusturya ve İtalya arasındaki sınırda doğal yollarla mumyalanmış gövdesi bulunan ve Ötzi adı verilen Kalkolitik-Bronz Çağı avcısının da evcil koyun derisinden dikilen bir pelerin giydiği (5,300 yıl önce) tespit edilmiştir.¹⁵ Anlaşıldığına göre Zarautsay çiftçi toplayıcıları, çizimlerde görüldüğü üzere başlarına benzer kalın yağmurluklar (önlenden de birleşik) giyiyorlardı.

Erkeklerin avcılıkta, kadınların ise toplayıcılıkta daha başarılı oldukları ilkel dönemlerde, cinsiyete göre iş bölümünün mevcut olduğu bilinmektedir. Muhtemelen, Zarautsay resimlerini çizen sanatçı, iki farklı tip figür çizerek öncelikle toplumundaki cinsiyet rollerindeki farklılıkları ortaya koymak istemiştir. Bu, Zarautsay mağara resimlerini sadece Özbekistan için değil, çok daha geniş bir coğrafya için en önemli miraslardan biri konumuna yerleştirmiştir.

Bilim adamları arasında Zarautsay resimlerinin tarihlenmesiyle ilgili herhangi bir fikir birliği yoktur ancak birçoğu Holosen, yani Mezolitik-Neolitik döneminin kabul edilebilir olduğu konusunda hemfikirlerdir. Yeni yorumu temel alarak, Orta Asya'nın güney bölgelerine küresel Holosen ısınması ulaştığı dönemde, toplayıcılığın yoğunlaşması ile birlikte ilkel tarıma kademeli geçiş ve bazı kronolojik işaretler, bu resimleri M.Ö. VII-V binler arasına tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- BADER, N. O., *Razdel O Sungirskih Pogrebeniyah // Paleolit SSSR. M., 1984.*
 FORMOZOV, A. A., *O Naskalnih İzobrazheniyah Zaraut-Kamara v Ushelye Zaraut-Say // SA. 1966, №4.*
 HUZHANAZARO, M. M., *Pamyatniki Naskalnogo İskusstva Uzbekistana i Problemy İh Menedjmenta // Voprosy Menedjmenta Pamyatnikov Kulturnogo Naslediya. Almaty, 2011.*
 İSLAMOV, U. İ., *Peşera Maçay. Taşkent, 1975.*
 KABİROV, D., *Drevneyşaya Naskalnaya Jivopis Zarautsaya // Pervobitnoye İskusstvo. Novosibirsk, 1976.*
 KİTTLER, et al., *Molecular Evolution of Pediculus Humanus and the Origin of Clothing // Current Biology, 2003. Vol. 13.*
 KOROBKOVA, G. F., *Mezolit Sredney Azii i Kazahstana // Mezolit SSSR. M., 1989.*
 NİALL, J. O'Sullivan, Matthew D. Teasdale, Valeria Mattiangeli, Frank Maixner, Ron Pinhasi, Daniel G. Bradley & Albert Zink, *A Whole Mitochondria Analysis of the Tyrolean Iceman's Leather Provides Insights Into the Animal Sources of Copper Age Clothing // Nature – Scientific Reports, 2016.*
 OKLADNİKOV, A. P. *Verhnepaleolitiçeskoye i Mezolitiçeskoye Vremya v Aziatskoy Çasti SSSR // Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzy. M.-L., 1966.*
 ROGİNSKAYA, A. Yu., *Zarautsay: Zapiski Hudozjnika. M.-L., 1950.*
 ŞATSKİY, G. V., *Risunki Na Kamne. Taşkent, 1973.*
 ŞER, Ya. A., *Petroglify Sredney i Tsentralnoy Azii. M., 1980.*
 ŞİRİNOV, T. SH., Huzhanazarov M. M., *Naskalnyye İzobrajeniya Uzbekistana // Bulletin Of SCST Of The Republic of Uzbekistan. Tashkent, 1998, № 2.*

¹³ Kittler vd., *Molecular Evolution of Pediculus humanus and the Origin of Clothing // Current Biology, 2003. Vol. 13., s. 1414.*

¹⁴ N.O. Bader, *Razdel O Sungirskih Pogrebeniyah // Paleolit SSSR. M., 1984., s. 233.*

¹⁵ Niall J. O'Sullivan vd., *A Whole Mitochondria Analysis of the Tyrolean Iceman's Leather Provides Insights Into the Animal Sources of Copper Age Clothing // Nature – Scientific Reports, 2016, s. 2.*